

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 41 (44)

Київ 2018

УДК 32:159.9 (082)

Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 10/18 від 30 серпня 2018 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень,
С. Д. Максименко, О. О. Рафальський, О. В. Сухомлинська*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
М. С. Дворник – канд. психол. наук (заст. голови);
М. Левицька (Польща) – дійсний д-р психології;
О. Є. Блинова, П. П. Горностаї, З. С. Карпенко, О. М. Кочубейник,
Л. А. Найдюнова, Т. С. Яценко – доктори психол. наук;
Е. Кірхлер (Австрія), А. С. де Роза (Італія), Дж. Хакер-Хьюз (Велика
Британія) – доктори філософії в галузі психології;
В. В. Жовтянська – канд. психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата психологічних наук
(рішення Атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р.,
наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Черговий випуск збірника знайомить читача з роботами, представленими на звітній науковій сесії Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, а також із незалежними дослідженнями фахівців соціально-психологічної сфери. Обговорюється широке коло питань, зумовлених трансформаційними процесами в українському суспільстві, – від теоретико-методологічних засад соціальної та політичної психології до особистісної та прикладної проблематики. Представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з питань психології великих груп, націєтворення, нормативності, громадянської самоідентифікації, політико-правової сфери. Пропонуються стратегії соціально-психологічної реабілітації, адаптації, регуляції наслідків воєнного конфлікту. Аналізуються проблеми впровадження освітньої реформи, інформаційних впливів на молодь та підлітків.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2018

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9:32

О. В. Сущий

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлено результати першого етапу роботи за НДТ “Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення” (ДР №0117U000193)”, яка виконується в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України. Науковий пошук було спрямовано на вирішення таких завдань, як: (1) обґрунтування концептуальних засад соціальної психології націєтворення як окремого наукового напрямку; (2) розроблення теоретичної соціально-психологічної моделі націєтворчого процесу та методологічних принципів його соціально-психологічного дослідження. У річизі перелічених завдань колективом науковців здійснено спробу концептуалізувати соціально-психологічні засади націєтворчого процесу, виробити інтегральний підхід до аналізу нації як цілісного соціально-психологічного феномену, що спирається на концепцію соціально-психологічного мислення М. Слюсаревського. Концептуальний каркас теоретичної соціально-психологічної моделі націєтворчого процесу та методологічних принципів його соціально-психологічного дослідження утворюють: (1) теоретичні і методологічні підходи до дослідження процесу націєтворення, що склалися в історико-філософському та соціально-політичному пізнанні; (2) етногенетичні, культурно-історичні та психологічні аспекти націєтворення, що є предметом вивчення етнопсихології (етнічної і національної психології); (3) соціально-психологічні аспекти націєтворчого процесу, подані в координатах концепції соціально-психологічного мислення та його формовиявів. Обґрунтовано концептуальні засади соціальної психології націєтворення як окремого наукового напрямку, визначено її мету, об’єкт і предмет дослідження. Представлено робочі соціально-психологічні визначення понять “нація” і “націєтворення”. Як концептуальне узагальнення засад та методологічних принципів дослідження соціальної психології націєтворення презентовано однойменну експериментальну розробку навчальної програми “Соціальна психологія націєтворення”, проект структури якої подано в тексті.

Ключові слова: націєтворення, нація, соціальна психологія націєтворення, соціально-психологічне мислення, форми соціально-психологічного мислення.

О. V. Sushyи

THE SOCIAL PSYCHOLOGY OF NATION-BUILDING: CONCEPTUAL FRAMEWORK AND PRINCIPLES OF RESEARCH METHODOLOGY

The article presents the results of the first stage of work on a research topic “Potential of socio-psychological thinking forms for national building and conflict

resolving” which is implementing in the Laboratory for Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research, ISPP of NAES of Ukraine. The scientific search was targeted on such tasks’ solution as: (1) the justification of the conceptual frameworks of social psychology of nation-building as a particular scientific domain; (2) the development of theoretical socio-psychological model for nation-building process and methodological principles for its socio-psychological research. In line with these objectives an attempt of conceptualization of social-psychological frameworks for nation-building process was made by scholars’ team. The integral approach to the nation analyzing as a holistic socio-psychological phenomenon that based on the conception of socio-psychological thinking by M. Sliusarevskiyi was proposed. The supporting frames of a theoretical socio-psychological model of nation-building process and methodological principles of its socio-psychological research are: (1) theoretical and methodological approaches to the research of nation-building process, which were formed in the historical-philosophical and socio-political cognition; (2) ethnogenetic, culture-historical and psychological aspects of nation-building process which are the subject of ethnic psychology (ethnic and national psychology); (3) socio-psychological aspects of nation-building process which are considered in the coordinates of socio-psychological thinking and its forms conception. The conceptual framework of social psychology of nation-building as a particular scientific domain is grounded, its research goal, object and subject are established. The operational socio-psychological definitions of the “nation” and “nation-building” concepts are presented. The structure of experimental design for the curriculum “Social psychology of nation-building” as a conceptual generalization of bases and methodological principles of the same research is presented.

Key words: nation-building, nation, social psychology of nation-building, socio-psychological thinking, socio- psychological thinking forms.

Постановка проблеми. Актуальність заявленої проблематики, а саме соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення, визначається складністю та надзвичайною гостротою сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні в цілому: зовнішньою воєнною інтервенцією з боку РФ, анексією Криму, перманентною війною на сході України, найглибшою за роки незалежності внутрішньою системною кризою. У ситуації зовнішньо- і внутрішньополітичної невизначеності українське суспільство постало перед масштабним соціетальним викликом: бути сучасній українській політичній нації чи ні. Можливість відповідати на цей виклик у світлі 26-річного складного й суперечливого процесу трансформації українського суспільства і держави на перший погляд виглядає доволі неоднозначно. Адже саме зараз широкий спектр надзвичайно складних і болючих для українського суспільства та держави процесів спричинює зростання соціальної напруженості, радикалізацію суспільних настроїв, що, врешті-решт, загрожує розгортанням конфліктно-конфронтаційного сценарію суспільного розвитку. Водночас під впливом означених загроз і викликів з’являються нові й нетипові для попередніх десятиліть форми соціальної згуртованості, громадянської самоорганізації, національного єднання.

Але сучасний світ не є україноцентричним, він також зазнає кардинальних змін, що мають край полярні вияви: одні з них становлять значну загрозу для внутрішньої стабільності та безпеки національних держав, інші породжують проблеми, які суттєво трансформують практики національного буття. Вочевидь, явні чи приховані поштовхи, що струшують остови сучасних націй і національних держав, неминуче матимуть відгомін і на теренах українського націє- і державотворення.

Соціально-психологічна наука не може залишити без уваги виклики та загрози, що стоять чи поставатимуть перед нашою країною, і повинна пропонувати рішення щодо зміцнення національної єдності та мінімізації конфронтаційних виявів у суспільстві. У зв'язку з цим виникає потреба в оновленому – психосоціальному і політико-психологічному – погляді на проблему націєтворення в цілому та формування сучасної української нації зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, не вирішені раніше частини загальної проблеми. У соціально-гуманітарних науках утвердився певний паритет щодо концептуалізації феномену нації і націєтворчого процесу. Історики розглядають націю як населення суверенної держави, котре проживає на певній території і має спільні думки, почуття та волю, що передаються протягом історичного часу; політологи цікавляться політикою, суверенітетом і державою, вважаючи за краще залишити розроблення теорій нації історикам та соціологам; філософи вбачають у нації “культурний союз” із спільною історією, мовою, літературою, традиціями, героями та почуттям лояльності; соціологи цікавляться груповою поведінкою нації, вважаючи її “найбільшою і найважливішою спільнотою людського суспільства”; географи зосереджують увагу на значущості для нації території та природного середовища; психологи аналізують поведінку членів нації, досліджують їхні психологічні риси, свідомість, емоції, котрі відіграють роль “цементу, що поєднує націю”, тощо [1].

У вітчизняній науці на цей час пальма першості, коли йдеться про розроблення “національного питання”, належить історико-філософським та соціально-політичним наукам. Комплексний пошук в електронному каталозі Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського за ключовими словами, а саме “наці\$” (нація, нації, націй), націєтвор\$/націютьвор\$, національ\$, з уточненням за позиціями галузевої тематики (соціологія; історія / історичні науки; політика / політичні науки; філософія/психологія), і спеціальністю ДАК засвідчив, що соціальна та політична психологія щодо підготовлених дисертацій і монографічних досліджень у цій царині поки що суттєво відстає (табл.).

Звісно, не можна не зауважити, що соціальні і політичні психологи у своїх дослідженнях розглядають дотичні до націєтворчої проблематики питання, зокрема національного характеру, національної

свідомості і самосвідомості, національної ідентичності тощо. Про це свідчать підготовлені дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора психологічних наук за спеціальностями 19.00.05 – Соціальна психологія; психологія соціальної роботи¹, 19.00.07 – Педагогічна та вікова психологія², 19.00.11 – Політична психологія³. Також не можна не зважати на дослідження, здійснені в межах таких наукових напрямів, як етнічна психологія та етнонаціональна психологія, що сформувалися на стику психології, соціології (філософії), культурології та етнології (етнографії)⁴.

¹ Кривонос І.В. Психологічна структура українського національного характеру: реконструкція за творами художньої літератури (2008 р., спеціальність 19.00.05); Терещенко К. В. Соціально-психологічні чинники розвитку національної ідентичності українців і росіян в Україні (2012 р., 19.00.05); Дідух М. Л. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності (2004 р., 19.00.05); Циганенко Г. В. Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді (2005, 19.00.05); докторські дисертації: Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади (2005, 19.00.05); Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави (2005, 19.00.05); Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості (2014 р., 19.00.05) та ін.

² Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості (2002 р., 19.00.07); Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів (2002, 19.00.07); Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості (2005 р., 19.00.07); Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури (2009 р., 19.00.07); Король Л. Д. Психолінгвістичні особливості формування національного характеру у студентів (2010 р., 19.00.07); Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді (2017 р., 19.00.07); докторська дисертація Співак Л. М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці (2016 р., 19.00.07) та ін.

³ Лісневська А. О. Психологічні чинники політичної активності молоді (2010, 19.00.11), Позняк С. І. Громадянські уявлення як психологічний чинник розвитку політичної культури молоді (2011, 19.00.11); Блзова П. І. Соціальний капітал як психологічний ресурс становлення політичної культури молоді (2017, 19.00.11), докторські дисертації: Траверсе Т. М. Психологія політичного мислення: системно-стратегіальний підхід (2015, 19.00.11); Дроздов О. Ю. Психологія масової геополітичної свідомості (2016, 19.00.11) та ін.

⁴ Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – Днепропетровск: [б.и.], 1995. – 200 с.; Гнатенко П. И. Український національний характер / П. И. Гнатенко. – К.: ДОК-К, 1997. – 114 с.; Гнатенко П. И. Идентичность: Философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К.: [б.и.], 1999. – 463 с.; Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Днепропетровск: Полиграфист, 2000. – 214 с.; Гнатенко П. И. Национальная психология и бытие общества / П. И. Гнатенко, М. П. Бузский. – Днепропетровск: Полиграфист, 2002. – 209 с.; Гнатенко П. И. Этнопсихоанализ: монография / П. И. Гнатенко. – К.: Вища освіта, 2009. – 159 с.; Павленко В.М. Етнопсихологія: навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – 407 с.; Етнопсихологія / Л. Е. Орбан [та ін.]. – Івано-Франківськ: [б.в.], 1994. – 83 с.; Орбан-Лембрик Л. Е. Етнопсихологія у школі / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ: [б.в.], 2001. – 40 с.; Семенів Н. М. Українська етнопсихологія: історія, розвиток, персоналії: монографія / Семенів Н. М. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – 199 с. та ін.

Результати пошуку в електронному каталозі НБУ
ім. В. І. Вернадського (<http://irbis-nbuv.gov.ua>)

Пошуковий запит / Ключові слова	Загальна кількість знайдених документів (книжкових видань, дисертацій) за галузями знань				
	історія	політологія	філософія	соціологія	психологія
нація	45	50	4	8	–
нації	101	105	25	15	–
націй	32	18	3	6	–
націєтвор\$	10	7	–	2	–
націотвор\$	15	14	4	1	–
національ\$	1334	954	267	205	10

А проте у вітчизняній соціально-психологічній науці досі бракує власного концептуального бачення націєтворчого процесу, не вироблено інтегрального підходу до аналізу нації як цілісного соціально-психологічного феномена.

Формулювання цілей статті. Спробою заповнити певною мірою цю прогалину є робота, яка проводиться за НДТ “Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення” (ДР №0117U000193) в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України. У межах цієї НДТ увага науковців, зокрема, спрямована на вирішення таких завдань:

- 1) обґрунтування концептуальних засад соціальної психології націєтворення як окремого наукового напрямку;
- 2) розроблення теоретичної соціально-психологічної моделі націєтворчого процесу та методологічних принципів його соціально-психологічного дослідження.

Власне, **мета** пропонованої статті – представити спрямування наукових рефлексій та пошуків в окресленій проблемній площині, здійснених колективом виконавців у ході першого (теоретико-методологічного) етапу виконання науково-дослідної роботи (2017 р.), та презентувати концептуальне бачення вивчення процесу націєтворення як цілісного соціально-психологічного феномену, узагальнене на прикладі експериментальної розробки навчальної програми дисципліни “Соціальна психологія націєтворення”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глибока трансформація сучасного світу неминує спричинює зміну і наших уявлень про суспільні процеси й структури. Через це класичні теорії нації та націогенези, що склалися в історико-філософському та соціально-політичному пізнанні (конструктивізм/модернізм, примордалізм/етніцизм, інструменталізм), з одного боку, і етносоціальні та психологічні підходи до вивчення природи нації і націоналізму, що заклали основи становлення низки міждисциплінарних соціальних дисциплін, які мають пріоритет етно- (етнічна історія, етнодемографія, етнолінгвістика, етнопо-

літологія, етнопсихологія тощо), з другого, розкриваючи закономірності та особливості розвитку націй і національних відносин, почасти безсилі пояснити парадокси націєтворчого поступу в нових реаліях сучасного світу.

Відаючи належне усталеним теоретичним і методологічним підходам, вважаємо, що нові можливості для плідної роботи над теоретико-методологічними питаннями націєтворення на теренах соціально-психологічної науки відкриває концепція соціально-психологічного мислення М. Слюсаревського, в річищі якої колектив лабораторії працює вже не перший рік¹. З теоретичної позиції пропонований підхід, на нашу думку, становить методологічне підґрунтя для соціально-психологічного прочитання особливостей перебігу націєтворчих процесів, зокрема в Україні, і дає змогу конкретизувати теоретико-методологічні засади соціальної психології націєтворення як галузевої соціально-психологічної дисципліни, як самостійного наукового напрямку соціальної психології. У практичній площині, припускаємо, пропонований підхід формуватиме теоретико-методологічний та методичний базис для соціально-психологічних інтервенцій, спрямованих як на зниження конфліктогенності всередині суспільства, так і на зміцнення його націєтворчих потенцій, необхідних для вироблення нової стратегії національного розвитку й реформування країни в умовах зовнішніх та внутрішніх викликів.

Перед тим як перейти до викладення суто методологічних питань і щоб полегшити сприйняття пропонованого підходу, звернімося (як до ілюстрації) до проблеми національної консолідації, котра, як відомо, становить основу розвитку будь-якої нації, а в контексті націєтворчого процесу в Україні, якщо розглядати процес національної консолідації як процес націєтворення, є однією з найболючіших.

Від часу здобуття незалежності розвиток українського суспільства і держави характеризується істотним переважанням процесів диференціації над процесами соціальної та політичної інтеграції, домінуванням деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними, розбалансованістю ціннісно-нормативної системи та амбівалентністю масової свідомості тощо. Така ситуація, як відомо, склалася в Україні під впливом низки чинників, що мають як об'єктивний, зумовлений конкретними історичними обставинами, так і суб'єктивний, у тому числі пов'язаний із соціально-психологічними чинниками, характер.

¹ Упродовж 2013–2016 рр. колектив лабораторії працював над науково-дослідною темою “Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення” (ДР №0113U002137). Її виконання стало першим прецедентом спеціальних досліджень з вивчення форм соціально-психологічного мислення, чим фактично започатковано принципово новий підхід в історії і теорії соціальної психології, який може стати підґрунтям для цілої серії подальших досліджень у цьому напрямі.

Соціально-гуманітарні науки (кожна у своєму предметному полі), вивчаючи можливості досягнення національної консолідації, не могли оминати своєю увагою проблему дихотомічності української нації, розв'язання якої, відповідно, вимагало розгляду й уточнення крізь призму проблематики і понять своєї науки цілої низки питань. Насамперед ідеться про географічні особливості та історичні передумови становлення України як незалежної держави та формування української нації (історія, етнічна історія, етнографія, етнопсихологія), специфіку її економічного, політичного та соціокультурного розвитку (економічні, політичні, філософські науки, соціальна та політична психологія), які зумовили особливості поліетнічного складу українського суспільства та неоднорідність регіональної структури країни (етнодемографія, етногеографія), соціокультурні відмінності, полярність цивілізаційних та ціннісних орієнтацій тощо (соціологія, соціальна психологія). Зазначені чинники, посилені технологіями маніпулювання (психо- і політтехнології) та засобами інформаційного впливу (пропаганда), дали безмежний простір для поляризації і фрустрації масової свідомості, створили підстави для регіонального розмежування та зростання сепаратистського потенціалу суспільства, стали підґрунтям для конструювання міфу про розколоту Україну і дихотомічність української національної ідентичності, тобто розширювали лінії потенційної конфліктності та поглиблювали психологічну відчуженість у суспільстві.

Процес національної консолідації в Україні за роки незалежності не набув системного та цілісного характеру, а був переважно фрагментарним і ситуативним. З року в рік суспільно-політична ситуація в Україні переважно вирізнялася, так би мовити, характерними дестабілізаційними чинниками, які не тільки негативно позначалися на реалізації національних інтересів держави, а й на підсвідомому рівні сприяли накопиченню в надрах українського суспільства конфліктогенного потенціалу. Нового, драматичного наповнення проблема національної консолідації набула на тлі воєнної агресії з боку Росії, анексії Криму та війни на сході України. В умовах війни та глибокої політичної кризи система координат потенційного конфлікту стала більш багатовимірною і вийшла за гіпотетичні межі суспільного розмежування, утворюючи нові горизонти демаркаційних ліній.

Наразі жодна із соціально-гуманітарних наук, кожна у своєму предметному полі порушуючи проблему загальнонаціональної консолідації в цілому та мінімізації конфліктно-конфронтаційних проявів у суспільстві в умовах зовнішніх та внутрішніх викликів зокрема, не можуть оминати увагою риторичне питання: чи було б можливим охоплення значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою, якби структурні деформації та поділи не були глибоко закорінені в масовій свідомості й не стали формулою “думання” нас про самих себе та “діяння” згідно із заданою програмою? Чи були б можливими анексія

Криму, окупація окремих територій Донецької та Луганської областей, якби це не мало опертя в наявній на цей момент масовій психології?

Вважаю, що саме соціально-психологічна наука, виходячи з власного предмета, – а це індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки, – мала б дати відповіді на поставлені вище запитання. Власне, наведене формулювання предмета соціальної психології, у найширшому тлумаченні його значення, було покладено М. Слюсаревським в основу уведених ним у науковий вжиток понять “соціально-психологічне мислення” (далі – СПМ) і “форма соціально-психологічного мислення”. Нагадаю, що під соціально-психологічним запропоновано розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. Більш компактний варіант сформульованої дефініції: СПМ – це мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності. Поняття “форма СПМ” означає певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності. Його призначення – конкретизувати “оформлений” у певному вигляді зміст СПМ. У такому контексті поняття форми позначає різні підвиди чи типи обговорюваного виду мислення, які узагальнено дослідником у класифікаційно-генетичній моделі форм СПМ, що охоплює його донаукові, протонаукові, власне наукові та позанаукові форми, а також ті, які посідають проміжне місце між науковими і позанауковими, – ідеологічні та психотехнологічні¹.

У конструкціях дефініцій СПМ та форми СПМ для нашого дослідження наріжними є два моменти. Перший – те, що СПМ глибоко закорінене в біологічно та культурно-історично зумовленій природі людини; воно ґрунтується на відпочатковій, як зазначає М. Слюсаревський, *соціально-психологічності* людського мислення взагалі. Другий – те, що форми СПМ перебувають не в субординаційних, а радше в координаційних зв'язках. Одні з них є історично минулими: породивши

¹ Детально зупинятися на описі моделі немає потреби, оскільки це, по-перше, докладно зробив сам автор концепції М. Слюсаревський, і, по-друге, у ході виконання НДТ “Особливості становлення і розвитку форм СПМ” (2013–2016 рр.) було докладно проаналізовано окремі із цих форм, розкрито їхній евристичний потенціал та можливості щодо вирішення різних практично значущих завдань. Результати названого фундаментального дослідження висвітлено в колективній монографії “Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку” [2], їхній стислий огляд представлено в [3].

свої перевтілення, вони стають надбанням минулого; інші актуально співіснують у просторі і часі, хоча теж можуть породжувати похідні, дочірні функціональні утворення.

Власне, у річизі означених теоретичних положень на VIII Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина України” (ІСПП НАПН України, 10–11 жовтня 2017 р.) було представлено низку наукових доповідей. М. Слюсаревський у доповіді “Немає людини – немає проблеми” презентував гіпотетичний конструкт, який поєднує зразки масової культури і факти побутової злочинності зі сферою політики, а саме з політичними репресіями [4]. В. Климчук і В. Горбунова в публічній лекції “Психологічні наслідки Голодомору у свідомості українців” показали, як травма минулого впливає на сучасний стан масової свідомості, зокрема: у формі цілої низки звичок, через деструктивні моделі поведінки, які навіть через кілька поколінь негативно впливають на повсякденне життя [5]. У цьому ж контексті автором цієї статті було виголошено доповідь “Глибинні рифи українського націєтворення”, де в умовно-наскрізній проекції “минуле – сьогодні – майбутнє” простежено особливості конструювання і трансфігурації так званого “міфу про розділену Україну” [6].

Таким чином, відповідаючи на поставлене вище запитання та продовжуючи думку М. Слюсаревського, ще раз підкреслимо: одним із фундаментальних завдань, яке наразі стоїть перед вітчизняною соціально-психологічною наукою, є пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.

У річизі проголошеного фундаментального завдання колектив лабораторії психосоціальних і політико-психологічних досліджень зробив спробу концептуалізувати соціально-психологічні засади націєтворчого процесу, виробити інтегральний підхід до аналізу нації як цілісного соціально-психологічного феномена¹. Така, умовно кажучи, рамкова директива є підґрунтям для розроблення конкретних, соціально-психологічно обґрунтованих заходів щодо мінімізації конфліктно-кон-

¹ Можна, звичайно, зауважити, що для розв’язання такого-собі, так би мовити, похідного завдання, вочевидь, було б замало і цілої наукової установи, що вже казати про науковий підрозділ. Утім, незважаючи на певні обмежувальні обставини, кадровий ресурс виконавців НДР “Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення” представлено доволі потужно, а саме: В. Татенко, чл.-кор. НАПН України, д.психол.н., професор; П. Гнатенко, чл.-кор. НАПН України, д.філол.н., професор; О. Суший, д.н.держ. упр., завідувач лабораторії; О. Яремчук, д.психол.н., доцент; В. Жовтянська, к.психол.н., с.н.с.; Ю. Соколовська, к.психол.н., н.с.; О. Кухарук, м.н.с., І. Ревера, м.н.с.

фронтаційних виявів у суспільстві, вироблення дієвих механізмів консолідації суспільства.

Наразі маємо змогу представити концептуальний каркас соціальної психології націєтворення та стисло окреслити методологічні принципи соціально-психологічного дослідження націєтворчого процесу. Соціальну психологію націєтворення пропонуємо розглядати як сферу пізнання та опанування національного (у найширшому розумінні) як соціально-психологічної реальності і (у звуженому розумінні) як мисленнєвої проєкції, уособленої в одиниці свідомості і мислення суб'єктного буття нації. Її основним об'єктом є процес націєтворення; предметом – способи пізнання та опанування національного як соціально-психологічної реальності; нації як суб'єкт власного творення у контексті соціально-історичної реальності в її цілісності та динаміці; внутрішні процеси і проблеми, що мають місце в дослідженнях і практиці націєтворення. Зважаючи на те, що способами пізнання та опанування соціально-психологічної реальності є форми СПМ і водночас вони ж є носієм та ретранслятором відповідної соціально-психологічної реальності, представленої в межах нашого дослідження в координатах національного і конфліктогенного, вважаємо за потрібне окреслити ще один пласт у предметному полі соціальної психології націєтворення, а саме націєтворчий і конфліктологічний потенціал форм СПМ.

В основу запропонованої дефініції покладено робоче соціально-психологічне визначення поняття “нація” (В. Татенко) як великої соціальної групи, що характеризується: наявністю у переважній більшості її членів стійкого і відрефлексованого почуття Ми, яка визнає себе груповим (колективним) суб'єктом життєдіяльності і розвитку, а також вирізняється сформованою психологічною готовністю до спільного вчинку самовідданої творчої активності і самопожертви заради утвердження і відстоювання своїх інтересів. Саме така готовність розглядається як сутнісний соціально-психологічний критерій оцінки міри внутрішньої заглибленості групового суб'єкта в процес націєтворення. Відповідно, націєтворення розуміється як процес становлення і розвитку нації як суб'єкта власного творення, тобто як вияв спільної (групової, колективної) суб'єктної активності членів певного соціуму, спрямованої на перетворення себе як народу в націю.

Концептуальний каркас теоретичної соціально-психологічної моделі націєтворчого процесу та методологічних принципів його соціально-психологічного дослідження утворюють три “стовпи”. Перший – спирається на теоретичні та методологічні підходи до дослідження процесу націєтворення, що склалися в історико-філософському та соціально-політичному пізнанні. Другий – уособлює етногенетичні, культурно-історичні та психологічні аспекти націєтворення, що є предметом вивчення етнопсихології (етнічної та національної психології). Третій – унаочнює соціально-психологічні аспекти націєтворчого процесу в координатах концепції СПМ та його формовиявів.

У своїх індивідуальних темах колектив науковців доволі розлого представив напрями досліджень у проблемному полі соціальної психології націєтворення. Але широкий діапазон, однак, не означає, що було забуто про важливість поєднання та збереження внутрішніх взаємозв'язків із генеральним напрямом науково-дослідної роботи. Їхня цілісність передусім спирається на цілісність концепції М. Слюсаревського про форми СПМ. Тобто ми намагаємось, з одного боку, охопити своїми дослідженнями різні складові концепції форм СПМ, а з другого – показати можливості дослідження соціальної психології націєтворення в різних площинах. Зокрема, згідно з класифікаційно-генетичною моделлю в межах нашого дослідження представлено такі наукові форми СПМ, як: історіографія соціально-психологічної думки (Ю. Соколовська), теорії, що склалися в соціальній психології, зокрема етнонаціональна психологія (П. Гнатенко), історична психологія (О. Яремчук), а також окремі наукові підходи – суб'єктно-вчинковий (В. Татенко), соціальна архетипіка (О. Суший).

У фокусі історіографії соціально-психологічної науки Ю. Соколовська розробляє концептуальні засади вивчення націєтворчого потенціалу соціально-психологічної думки (2-га пол. XIX – поч. XX ст.). Мета дослідження – висвітлити і проаналізувати національно-об'єднавчий потенціал соціально-психологічної думки вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст. як засобу соціокультурного розвитку суспільства і розбудови української державності. Наразі встановлено, що початок соціально-психологічних студій на теренах України пов'язаний саме з етнічною психологією, яка свого часу виникла на ґрунті етнографії, мовознавства та фольклористики, що швидко розвивалися в середині XIX ст. У цей період українськими мислителями було окреслено низку важливих дослідницьких проблем, а саме: національний характер, національна самосвідомість, співвідношення національної психології і мови тощо, які стали підґрунтям сучасного напрямку соціально-психологічних досліджень великих груп і спільнот.

У річищі етнонаціональної психології П. Гнатенко досліджує соціально-психологічні основи феномену національної ідентичності. Назване дослідження не тільки дає можливість розкрити складну структуру та багаторівневий характер феномену національної ідентичності, простежити зв'язки між національним почуттям, національною свідомістю і національним характером, розкрити діалектику загальнолюдського і національного у націєтворчому процесі, а й концептуалізувати методологічні можливості етнічної та національної психології в системі аналізу соціальної психології націєтворення.

В. Татенко зосередив увагу на розробленні теоретичних і методологічних засад соціально-психологічного дослідження націєтворчого процесу з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Мета дослідження полягає в з'ясуванні можливостей концептуалізації соціально-психоло-

гічних уявлень про процес націєтворення, критеріїв його оцінювання та його механізмів з огляду на методологічний ресурс суб'єктно-вчинкового підходу. Особливість суб'єктно-вчинкового підходу, пізнавально-інтерпретаційні можливості якого пропонується використовувати в соціально-психологічному дослідженні процесу становлення нації, полягає в наголошуванні його сутнісних характеристик. Ідеться про те, що головним соціально-психологічним критерієм оцінювання сформованості нації як такої визнається її мотиваційна та інструментальна готовність як колективного суб'єкта до вчинку саморозвитку і вчинку самопожертви у відстоюванні своїх національних інтересів. Пропонується система соціально-психологічних механізмів процесу націєтворення.

О. Яремчук спрямувала зусилля та здійснила наукову розвідку в напрямі виявлення націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності та концептуалізації методологічних можливостей історичної психології в системі аналізу соціальної психології націєтворення. Історична психологія розуміється як парадигмальне знання, що поєднує та інтегрує в пам'яті соціуму історію націєтворення і дає можливість розкрити історико-психологічні засади розбудови нації. Оскільки за своїм змістом історична психологія пов'язана з історичною пам'яттю, міфами, звичаями і традиціями, стереотипами сприйняття та моделями поведінки тощо, з певною засторогою можна припустити, що їх акцентуація, наприклад через конструювання національного міфу, може стати носієм як націєтворчих, так і конфліктогенних сил. Для прикладу – успіхи та невдачі мультикультурного проекту сучасної епохи – епохи, за якої піддано сумніву доцільність збереження національно-державних засад соціального устрою та породжено багато проблем, від яких здригаються основи сучасних націй.

Зверніть увагу на те, що історична психологія не дорівнює історії психології, яка є історією дисципліни, історією наукових учень. Якщо історія психології вивчає зміст процесу пізнання психологічного в історії розвитку людства, тобто як людство розкривало для себе закони свого власного психічного і соціально-психологічного життя, то історична психологія досліджує не так факти пізнання (але й пізнання теж), як факт існування психічного. Можна сказати, що історична психологія насправді має більшою мірою онтологічну спрямованість, а історія психології – гносеологічну.

Картину побутування СПМ у проміжних формах представлено в дослідженні загальних тенденцій розвитку ідеологій, їх поєднання із соціальними нормами і стереотипами (В. Жовтянська), а також соціально-психологічних особливостей конфліктного переживання війни (О. Кухарук).

В. Жовтянська вивчає націєтворчий та конфліктологічний потенціал соціальних норм і стереотипів, уявлених у формах СПМ. Слово “соціальний” тут говорить не про те, що це якийсь соціологічний (а не психологічний) феномен, а про те, що йдеться про групу. У дослідженні

соціальних норм, зокрема, аналізуються їхні функції в житті суспільства, а саме регуляції поведінки людини в соціумі, консервації поведінкових стандартів. Високий конфліктогенний потенціал явища соціального стереотипу актуалізує його вивчення для аналізу і прогнозу націєтворчих процесів, розроблення методів нейтралізації негативних впливів соціальних стереотипів у процесах націєтворення.

О. Кухарук аналізує соціально-психологічні особливості конфлікту як окремого випадку соціально-психологічного мислення в ситуації невизначеності. Ідеться про поєднання класичного соціально-психологічного розуміння конфлікту і війни як крайньої форми конфлікту в умовах невизначеності та можливостей виявлення соціально-психологічного потенціалу для вивчення зазначеного явища в інших виявах соціально-психологічного мислення, зокрема наукового і побутового. Дослідницький кейс унаочнює, як конфлікт переживань та уявлень, що стосуються війни, через стереотипи сприйняття (умовний поділ на тих, хто втягнений у війну, і тих, хто уникає теми війни) спричиняє конфліктну взаємодію, яка призводить до поглиблення кризи в українському суспільстві.

Соціально-психологічне мислення набуває форми різних соціокультурних явищ і процесів, зумовлюючи активний симбіоз наукових, позанаукових і проміжних форм СПМ. Про це, власне, свідчить аналіз проблемних соціально-психологічних аспектів, які мають місце в практиці націєтворення. Саме на аналізі соціокультурних детермінант процесу націєтворення, які, відповідно, оприявнюються в націєтворчому і конфліктологічному потенціалі форм СПМ, зосередила увагу авторка цієї статті. Мета дослідження – на основі аналізу кейсів (case study) розкрити діалектику національного і конфліктогенного в націєтворчому процесі в Україні, запропонувати соціально-психологічні механізми консолідації української нації. Діалектику українського націєтворення пропонується розглянути як результат взаємодії та єдності протилежностей, уособлених у процесах творення і руйнування.

Відтак М. Слюсаревський обґрунтовує потребу переходу від умоглядних тверджень до конкретно-наукового розроблення проблеми впливу трагічних подій радянського минулого на масову психологію та поведінку сучасних українців. Зокрема, представлено гіпотетичний конструкт, який поєднує зразки масової культури і факти побутової злочинності зі сферою політики, а саме з політичними репресіями.

Названі напрями та підходи жодною мірою не претендують на вичерпне оприявнення всіх форм і виконують, певним чином, ілюстративну функцію, демонструють авторські бачення предметного змісту соціальної психології націєтворення і способів його розкриття в координатах СПМ.

А втім, на цих засадах було запропоновано три концептуальні підходи до побудови соціальної психології націєтворення: суб'єктно-

вчинковий (В. Татенко), архетипово-міфологічний (О. Суший, О. Яремчук), антиконсолідаційно-ліберальний (В. Жовтянська), – на основі застосування теоретико-аналітичного, історіографічного та емпірично-індуктивних методів. Описано соціокультурний та суспільно-історичний контексти формування ідей націєтворення в працях українських мислителів та вчення другої половини ХІХ ст. (Ю. Соколовська).

Здійснено соціально-психологічну інтерпретацію і конкретизацію положень про націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення. Запропоновано систему гіпотез, що поєднують масові політичні репресії 30-х років ХХ ст. з фактами побутової злочинності в посттоталітарних суспільствах і зразками сучасної масової культури (М. Слюсаревський). Висунуто також гіпотези: про суб'єктно-вчинкову природу націєтворення як готовність до спільного вчинку самовідданості і самопожертви (В. Татенко); про існування архетипної програми “розділеної України” і можливість її дезактивації шляхом заміщення конфліктогенного архетипного ядра на консолідаційне (О. Суший); про індивідуальний авторський міф як продукт спільного вчинку націєтворення (О. Яремчук); про соціальні норми як вияв звичасвої форми соціально-психологічного мислення (В. Жовтянська); про світоглядний конфлікт між військовими (ветеранами) і цивільними в Україні (О. Кухарук).

Створено відповідні концептуальні моделі: структури націєтворчої вчинкової активності групового суб'єкта і системи соціально-психологічних механізмів впливу в процесах націєтворення (В. Татенко); структури архетипної програми конфлікту (О. Суший); націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності (О. Яремчук); конфліктного переживання війни різними верствами (О. Кухарук); з'ясовано психологічні та демографічні чинники відмінностей соціальних норм (ригідність) (В. Жовтянська). На основі емпіричного дослідження виявлено тенденції несиметричного переживання війни і взаємсприйняття серед учасників АТО й цивільного населення (О. Кухарук).

У кінцевому підсумку концептуальним узагальненням засад та методологічних принципів дослідження соціальної психології націєтворення стала однойменна експериментальна розробка – навчальна програма “Соціальна психологія націєтворення”, проект структури якої наводимо далі.

Соціальна психологія націєтворення (структура навчальної дисципліни)

Тема 1. Націєтворчий процес як предмет соціально-психологічного пізнання

Лекція 1. Теоретичні і методологічні підходи до соціально-психологічного дослідження процесу націєтворення.

Лекція 2. Етнічна психологія: етногенетичні і культурно-історичні аспекти націєтворення.

Лекція 3. Націєтворчий процес у фокусі соціально-психологічної думки в Україні (2-га пол. XIX – початок XX ст.).

Тема 2. Націєтворчий процес у координатах концепції соціально-психологічного мислення

Лекція 4. Соціально-психологічне мислення: сутність і формовивапи.

Лекція 5. Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення.

Лекція 6. Націєтворчий і конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення.

Тема 3. Теоретичні і методологічні засади соціально-психологічного дослідження націєтворчого процесу з позицій суб'єктно-вчинкового підходу

Лекція 7. Процес націєтворення як об'єкт соціально-психологічного дослідження.

Лекція 8. Суб'єктно-вчинковий підхід до дослідження процесу націєтворення як соціально-психологічного феномену.

Тема 4. Націєтворчий і конфліктологічний потенціал історичної психології в умовах мультикультурності

Лекція 9. Націєтворчий процес у проблемному полі історичної психології.

Лекція 10. Національний міф: можливості та ризики конструювання.

Лекція 11. Соціально-психологічна концепція етнокультурної міфотворчості як фактор активізації націєтворчих процесів.

Тема 5. Націєтворчий процес в умовах соціальних криз та граничних ситуацій

Лекція 12. Поняття “соціальна криза”, “гранична ситуація” та “соціальний конфлікт”: соціально-психологічний вимір.

Лекція 13. Конфліктогенність соціальних ситуацій: виклики націєтворенню.

Лекція 14. Відображення соціальних конфліктів, війни та ситуації невизначеності у формах соціально-психологічного мислення.

Тема 6. Соціальні норми і стереотипи в націєтворчому процесі: соціально-психологічний аспект

Лекція 15. Соціальні норми і стереотипи як предмет соціально-психологічного дослідження.

Лекція 16. Націєтворчий і конфліктологічний потенціал соціальних норм.

Лекція 17. Націєтворчий і конфліктологічний потенціал соціальних стереотипів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Що ж до виокремлених на початку публікації завдань НДТ “Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення”, то колективом лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України в ході виконання першого – теоретико-методологічного – етапу роботи отримано такі результати.

1. Обґрунтовано концептуальні засади соціальної психології націєтворення як окремого наукового напрямку досліджень проблемних соціально-психологічних аспектів, які мають місце в дослідженні і практиці націєтворення. Визначено її мету, об’єкт і предмет дослідження, окреслено методологічні принципи соціально-психологічного дослідження націєтворчого процесу. Представлено робочі соціально-психологічні визначення понять “нація” і “націєтворення”.

2. Запропоновано низку нових підходів до вивчення нації як соціально-психологічного феномену та соціально-психологічних засад націєтворчого процесу, що спираються на концепцію форм СПМ М. Слюсаревського та розкривають можливості дослідження соціальної психології націєтворення в різних площинах. Концептуальним узагальненням засад і методологічних принципів дослідження соціальної психології націєтворення є однойменна експериментальна розробка – навчальна програма “Соціальна психологія націєтворення”.

3. Здійснено соціально-психологічну інтерпретацію та конкретизацію положень про націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення. Визначено можливості симбіозу наукових, позанаукових і проміжних форм СПМ у дослідженні проблемних соціально-психологічних аспектів націєтворення. Наприклад, історична психологія та соціальна архетипіка належать до корпусу наукових форм СПМ, однак занурення в пласти глибинних форм трансляції психосоціокультурного досвіду життєдіяльності соціуму неминує виводить дослідників у простір позанаукових (звичаєвих, міфологічних, фольклорних) та проміжних (ідеологічних, психотехнологічних) форм СПМ, які є формами уявлення неусвідомлюваних психічних феноменів. Дослідження соціально-психологічних механізмів і чинників, які визначають тенденції розвитку ідеологій у їх поєднанні із соціальними нормами і стереотипами, а також конфліктної взаємодії в ситуації війни неминує перетинається із звичаєвими формами СПМ.

Соціальна психологія націєтворення як науковий напрям, завдання якого полягає у визначенні соціально-психологічних засад процесу націєтворення, оприявленних у формах СПМ, є принципово новим підходом до вивчення нації як соціально-психологічного феномену. Перспективи соціальної психології націєтворення вбачаємо у формуванні та інституціоналізації якісно нових практик на шляху розбудови українського національного проекту як вияву самовідданої творчої активності

і самопожертви суб'єкта націєтворення заради утвердження і відстоювання своїх національних інтересів.

Список використаних джерел

1. Картунов, О. В. (1999). *Вступ до етнополітології*. Київ: Ін-т економіки, упр. та госп. права.
2. Слюсаревський, М. М. (Ред.). (2018). *Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку*. Взято з <http://methodology.ucoz.net/load/>.
3. Суший, О. В., Гриджук, В. Д., Жовтянська, В. В., Кухарук, О. Ю., Соколовська, Ю. С., Слюсаревський, М. М. & Татенко, В. О. (2017). Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення: теоретичні здобутки та перспективи досліджень. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 3–26.
4. Слюсаревський, М. (2017). *Стенограма доповіді “Немає людини – немає проблеми”*. Взято з http://ispp.org.ua/bibl_30.htm
5. Горбунова, В. & Климчук, В. (2017). Українці долають травму Голодомору, але повільно. *Цензор. Нет*. Взято з <https://ua.censor.net.ua/r463935>.
6. Суший, О. В. (2017). Глибинні рифи українського націєтворення: архетипна програма конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 103–121.

References

1. Kartunov, O. V. (1999). *Vstup do etnopolitologii* [Entry to the ethnopolitology]. Kyiv (ukr).
2. Sliusarevskiyi, M. M. (Ed.). (2018). *Sotsialno-psykholohichne myslennia: heneza, osnovni formy ta perspektvyvy rozvytku* [Socio-psychological thinking: genesis, basic forms and prospects of development]. Retrieved from <http://methodology.ucoz.net/load/> [downloaded 20 March] (ukr).
3. Sushyi, O. V., Hrydzhuk, V. D., Zhovtianska, V. V., Kukharuk, O. Yu., Sokolovska, Yu. S., Sliusarevskiyi, M. M. & Tatenko, V. O. (2017). Osoblyvosti stanovlennia i rozvytku form sotsialno-psykholohichnoho myslennia: teoretichni zdobutky ta perspektvyvy doslidzhen [Peculiarities of the formation and development of forms of socio-psychological thinking: theoretical achievements and research prospects]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 39(42), 3–26 (ukr).
4. Sliusarevskiyi, M. (2017). *Stenohrama dopovidi “Nemaie liudyny – nemaie problemy”* [Transcript of the report “No man – no problem”]. Retrieved from http://ispp.org.ua/bibl_30.htm (ukr).
5. Horbunova, V. & Klymchuk, V. (2017). Ukraintsi dolaiut travmu Holodomoru, ale povilno (2017). [Ukrainians are overcoming the Holodomor trauma, but slowly]. Retrieved from <https://ua.censor.net.ua/r463935> (ukr).
6. Sushyi, O. V. (2017). Hlybynni ryfy ukrainskoho natsiietvorennia: arkhetydna prohrama konfliktu [Deep rifies of ukrainian nation-building: Archetypal program of conflict]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 5(19), 103–121 (ukr).

УДК 316.628: 316.4.066

Г. М. Бевз

ЗМІНА НОРМАТИВНОГО СТАТУСУ СОЦІАЛЬНОГО АКТУ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗМІНАМИ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ: НОРМАТИВНИЙ ПРОСТІР, КОНФЛІКТИ ТА КОМУНІКАЦІЯ

Стаття є відповіддю на виклики сьогодення, породжені соціальними конфліктами та процесами конфліктного протистояння в умовах гібридної війни в Україні, а також спробою простежити динаміку переходу між індивідуальним і соціальним рівнями функціонування в ситуації соціальної напруженості, що дістав назву “зміни нормативного статусу соціального акту у зв’язку із змінами соціальної системи”. Розуміння предмета дослідження спирається на історично зафіксовані здобутки вивчення соціальних структур (Дж. П. Мердок, Т. Парсонс) і процесів системотворення (Г. Щедровицький, Я. Щепанський), а також різних аспектів імовірності переходу напруженості з одного рівня соціального функціонування на інший. Застосований системний підхід означає ситуацію соціальної напруженості як реакцію на соціальні виклики: з одного боку – захисту власної автономності, з другого – опору опануванню нових пропозицій часу. Нестабільність соціальних систем та ймовірність переходу між її рівнями фіксуються за допомогою таких понять, як соціальна аномія та соціальні девіації, соціальні норми, соціальна ентропія, корупція – з їхнім впливом на найнижчий (індивідуальний) рівень соціального функціонування шляхом стигматизації процесів узвичаєння як адаптаційних механізмів співіснування в суспільстві. Визначальною особливістю цього процесу визнається закладена норма реакції на гіпотетичні зміни в соціальній системі, що забезпечує таким чином прогнозований напрям її розвитку, а також вибір засобів відповідно до потрібної інтенсивності збалансування соціальних процесів, спрямовування комунікації або на формування нормативного простору, або на його конфліктну руйнацію. Розроблена автором структурно-функціональна модель аналізу соціальних систем пропонується як пояснювальна щодо вищезазначених процесів.

Ключові слова: психологія соціальної норми, соціальні процеси, нормативний простір, комунікація, конфлікт.

Г. М. Бевз

THE CHANGE OF SOCIAL ACTION NORMATIVE STATUS DUE TO THE CHANGES OF SOCIAL SYSTEMS: NORMATIVE SPACE, CONFLICTS AND COMMUNICATION

The article is a response to today's challenges regarding manifestations of social conflicts and the processes of conflict resistance in the context of the hybrid war in Ukraine. The article is also an attempt to answer the question on the dynamics of transition between the individual and social levels of functioning in a social tension situation, known as “change of social action normative status due to the changes of social system”. Research subject understanding relies on historically established achievements in the study of social structures (J. P. Murdoch, T. Parsons) and system-creation processes (G. Schedrovitskyi, Y. Shchepanskyi) as well as various aspects of the transition probability of tension from one level of social functioning to another.

The system approach applied in the article determines the situation of social tension as a reaction to the social challenges: on the one hand – to protect self-autonomy, on the other – to resist the familiarization with the innovative propositions. It is stated that the instability of social systems and the probability of transition between its levels are fixed through such concepts as social anomie and social deviations, social norms, social entropy and corruption – with their influence on the lowest (individual) level of social functioning by stigmatization of habituation processes as coexistence adaptation mechanisms in society. The determining part of this process is the established norm of reaction to the hypothetical changes in the social system, which thus ensures the predicted direction of its development, as well as the choice of means of intensity to balance the social processes, as the communication directing either towards the formation of a normative space or towards its conflict destruction. The structure-functional model on the analysis of social systems developed by the author is described as an explanation of the above-mentioned processes.

Key words: psychology of social norm, social processes, normative space, communication, conflict.

Постановка проблеми. Сьогодні однозначно засвідчує, що процеси державотворення в Україні не можна розглядати як рівномірні і сталі. Упродовж періоду становлення суверенної держави Україна зазнала численних критичних впливів, які супроводжувалися спалахами різних соціальних конфліктів, воєнними сутичками, рухами опору і протистояння, а також громадськими ініціативами та розгортанням просоціальних програм підтримки і взаємопідтримки людей у ситуаціях кризи та зубожіння. А проте час плине наскільки стрімко, що чергові зміни критичних соціальних ситуацій перекривають одна одну: ще жива пам'ять про низку політичних акцій протесту громадян проти дій влади, що зафіксувалися в історії як акція “Україна без Кучми”, Помаранчева революція (масові протести проти фальсифікації президентських виборів) і Революція Гідності, а вже боєм покрила життя тисяч людей ситуація гібридної війни, що призвела до порушення територіальної цілісності України та вимушених масових переселень. Водночас пришвидшення темпів державного реформування в напрямі децентралізації та утвердження принципів громадянського суспільства вимагають від громадян адекватного долучення до процесу розбудови української державності, що посилює напруженість у соціальній спільноті та зумовлює ризики її виснаження. Факти щоденних змін засвідчують швидке переміщення ситуацій напруженості та конфліктів із локального на системний рівень і навпаки, що посилює нестабільність соціальної системи і тим самим породжує ризики деструкції та спокусу звернення до “аварійного”, авторитарно-диктаторського, управління задля призупинення подальшої руйнації держави. За таких умов постає необхідність пізнання соціальних процесів системотворення, передусім визначення засобів урегулювання соціальної напруженості ненасильницьким, незбройним шляхом. У цьому контексті видається важливим переглянути наявні теоретичні

напрацювання в галузі психології соціальних конфліктів, зіставивши їх з теоріями розбудови соціальних систем. Таке завдання впливає з розуміння того, що процеси системотворення мають як конфліктну, так і ресурсну складові, що є взаємозамінними за різних умов функціонування соціальних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У переліку історично зафіксованих здобутків у вивченні соціальних структур (Дж. П. Мердок, Т. Парсонс) [1] та процесів системотворення (Г. Щедровицький, Я. Щепанський) особливо важливими видаються внески дослідників з питань переходу напруженості та локалізації конфлікту з одного рівня соціального функціонування на інший. Різні аспекти ймовірності такого переходу частково розкриваються в працях В. Васютинського в контексті психологічних вимірів спільнот [2], В. Казміренка в описі соціально-психологічних чинників політичного вибору особистості [3], а також коли йдеться про питання психологічної безпеки (Я. Подоляк, А. Сухов), що згідно із системним підходом можна трактувати як реакцію на соціальні виклики: з одного боку – захисту власної автономності, з другого – опору опануванню нових пропозицій часу [3, с. 58].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. За наявності численних досліджень та практик у сфері конфліктології (Ф. Глазл, А. Дмитрієв, А. Ішмуратов, П. Коулман, Т. Крам [4]) питання динаміки співвіднесення індивідуально-психологічних і соціальних детермінант розгортання напружених соціальних процесів усе ще не дістали належного обґрунтування, що й ініціювало цю розвідку. Зрозуміло, ми теж жодним чином не претендуємо на вичерпне вирішення цього завдання, однак маємо за *мету* виокремити ті психологічні позиції та чинники, які можуть стати місточком, переходом між індивідуальним і соціальним рівнями в ситуації напруженості. Цей перехід ми назвали “зміною нормативного статусу соціального акту у зв’язку із змінами соціальної системи”. Відтак було поставлено такі *завдання*: виокремити соціально-психологічні явища, які фіксують переходи в стані соціальних систем (порушення/збалансування), та спробувати прояснити процеси міжрівневого взаємопроникнення соціального та індивідуального, що змінюють як статус самого соціального акту, так і ймовірність змін соціальної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш за все слід відмітити, що категорія конфлікту пов’язана з поняттям перебігу часу та характеристиками темпоральності, подійності життя, повсякденними презентаціями та оцінками людини на різних рівнях її співіснування: індивідуальному, груповому, соціальному та світовому [5]. Останній рівень набуває все більшої ваги для індивідуального життя людини з огляду на процеси глобалізації та формування інформаційного простору міжособової взаємодії [6]. Конфлікт як зіткнення в різних формах взає-

модії може бути представлений у часі, просторі та динаміці свого розгортання на різних рівнях соціальної системи. У певних ситуаціях сила системи (як найвищого рівня соціальної організації) та індивіда (як її користувача і творця) може врівноважуватися, що уможливує наскрізний рух для змін самої системи. Однак для індивіда з погляду показників його життєздатності такий прорив завжди є надмірним і саме тому не завжди екологічним [там само]. У ситуації занадто швидких змін, що відбуваються в надто короткий час, імовірність перевищення можливостей адаптаційних механізмів людини є занадто високою, що може спровокувати розвиток такого явища, як футурошок (Е. Тоффлер) [7, с. 16].

Ситуація соціального конфлікту, спрямованого зазвичай на руйнування обмежень системи, вимагає вирішення завдань завжди вищого рівня, ніж індивідуальний, що, як правило, є непосильним для конкретної людини. Тим самим ініціюється притягнення ресурсів інших рівнів функціонування, стають імовірними як реакції опору, так і сприяння. Одне з тлумачень конфлікту як сутички спирається на оцінку ситуації взаємодії на рівні функціонування суб'єкта взаємодії (індивідуального або групового), що з позиції самої системи може фіксувати стан послаблення її здатності до звичного врегулювання процесів функціонування. У цьому контексті вагомими видаються ті процеси і явища, які відображають ситуації нестабільності соціальних систем. Наразі виділяємо такі: *соціальна аномія*, що на індивідуальному рівні функціонування може набувати різних характеристик (з одного боку – від індивідуальних девіацій до масових соціальних явищ, таких як сирітство, споживацтво, а з другого – аж до статусу вчинку та переходу між повсякденністю і неповсякденністю в екстремальних ситуаціях [1; 5; 8]); визначення *поняття норми*, нормування та процеси валоризації (сфера соціальної роботи) а також інклюзивні соціальні процеси, зокрема щодо людей з інвалідністю; *соціальна ентропія та корупція* – з їхнім впливом на найнижчий (індивідуальний) рівень соціального функціонування через стигматизацію процесів *узвичаєння як адаптаційних механізмів співіснування* в суспільстві [1; 9; 10]. Слід зазначити, що процеси узвичаєння, які формуються за певних умов співіснування (дефіцитарних, обмежених, деприваційних), детермінують розвиток певних психологічних якостей та явищ. У психологічній літературі це зафіксовано щодо різних соціальних ситуацій, які породжують, наприклад, навчену безпорадність, явище споживацтва, феномени “сирітства” та “інвалідизації” тощо. Як свідчать наукові дослідження та практика, в таких ситуаціях активізуються зазвичай захисні та компенсаторні механізми: набуваючи ознак провідних, вони змінюють спрямованість розвитку суб'єкта, що забезпечує йому лише певний рівень виживання. Напрацьовані життєвим досвідом, ці механізми можуть, однак, ставати неконструктивними з погляду подальшого розвитку індивіда, а в ситуації

масовості – становити ризик навіть для системи загалом. Відповідну думку висловив ще А. Маслоу щодо порядку задоволення потреб, де потреби виживання, як базові, активізуються в стресових і загрозованих для життя ситуаціях, відповідним чином формуючи поведінку людини та розвиток її самосвідомості. Натомість потреби вищого рівня мають більш варіативні стимули і слугують актуалізації та самореалізації людини [11].

Усі перелічені вище ознаки можуть свідчити про актуальні процеси та стани функціонування соціальної системи, фіксуючи ймовірність розмивання її меж та уможливлення “перекидання” відповідальності між соціальним та індивідуальними рівнями її функціонування. У цьому контексті важливим чинником є закладена *норма реакції* на гіпотетичні зміни в соціальній системі, адже саме вона забезпечує прогнозований напрям розвитку системи, а також вибір засобів збалансування та регулювання інтенсивності перебігу процесів у ній. Таким чином, кожний соціальний акт оцінюється під кутом зору відповідності/невідповідності нормі і супроводжується “нормою реакції”, яка виражається в актах схвалення/покарання. На думку автора нормативної концепції діяльності В. Дубровського, слід розрізняти “норми актів” і “норми реакцій”, що формуються навколо двох полюсів: “норма дії – норма винагороди” та “норма відхилення – норма покарання” [12]. Дослідник наголошує на помилковості твердження про поєднання причинно-наслідковим зв’язком “норми актів” та “норми реакцій”. Кожна з них має свій референтний набір відхилень, оскільки “акти діяльності” та “акти реакції” є відображенням різних типів нормування: перші діють на основі відповідності (норма/відхилення), а другі – згідно із встановленими нормами винагороди чи покарання [12, с. 437-435]. Трансляція цих двох окремих норм слугуватиме комунікативній гнучкості, натомість жорстке їх причинно-наслідкове закріплення стигматизуватиме суспільство, блокуватиме процеси соціальної регуляції.

Усе вищесказане актуалізувало звернення до раніше розробленої *авторської моделі*, щоб уточнити її пояснювальну придатність у контексті зміни соціальних процесів, регулятивної спроможності різних рівнів соціальної системи та розуміння актуалізації набору соціально-психологічних механізмів у ситуації врегулювання соціальних конфліктів. Її розрізнявальну здатність уже було апробовано для аналізу системи надання освітніх послуг, а також розбудови соціальної політики щодо дітей і сім’ї [13]. Розроблена модель, на думку автора, здатна пояснити переходи між рівнями соціального функціонування, фіксуючи механізми індивідуального та соціального реагування і заходи регулювання щодо динамічних викликів історичного розвитку системи. Для кращого розуміння наводимо розроблену модель у контексті динаміки регулювання процесів у соціальних системах та формування локалізації соціальної напруженості (рис.).

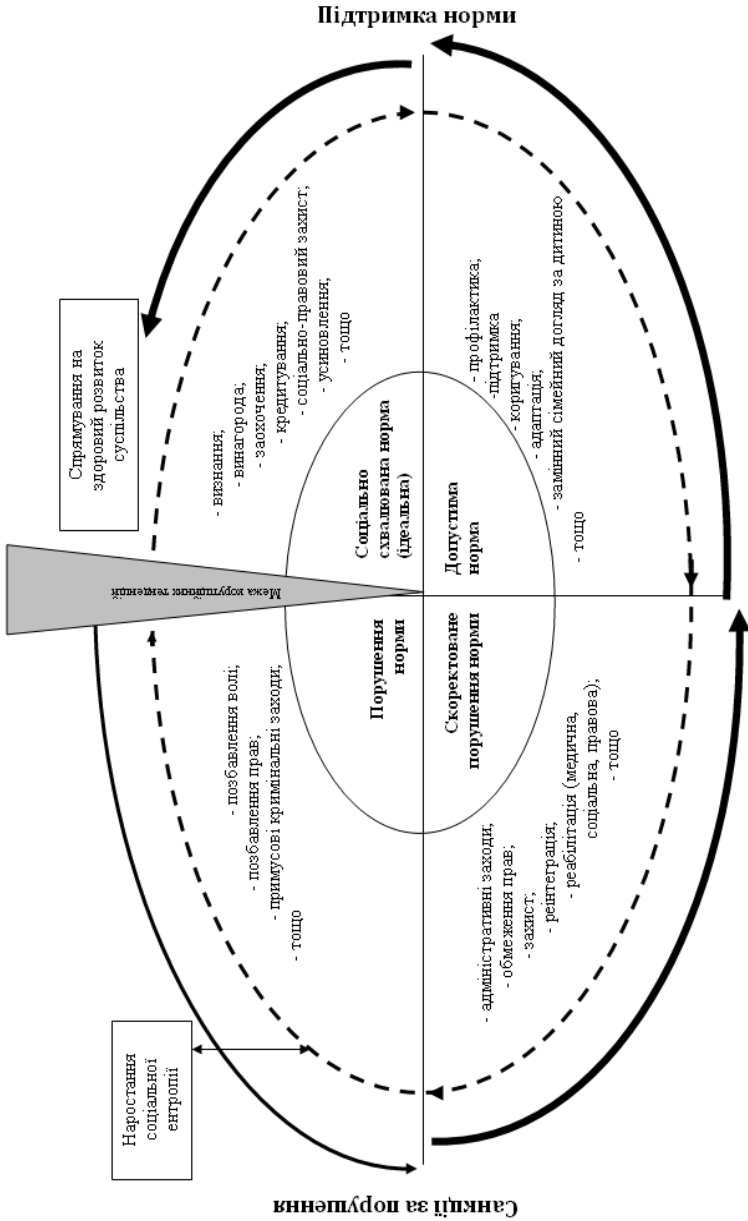

Рис. Структурно-функціональна модель аналізу соціальних систем

Модель схематично відображає поділ соціальної системи суспільства на чотири сектори нормативного простору, де перший – “соціально схвалювана норма як ідеальна” – передбачає визнання та винагороду за її дотримання й відтворення. У такий спосіб створюються і транслюються цінності та соціальні норми, стверджуються параметри здорового функціонування, посилюються механізми самовідтворення системи, розвивається її адаптаційний потенціал і формуються уявлення та очікування щодо її перспектив.

Другий сектор – “допустима норма” – фіксує незначні відхилення, які компенсуються та абсорбуються умовами функціонування самої системи. Прикладом соціальних ситуацій цього сектору може бути порушення стану здоров’я людини – тимчасова непрацездатність, що може компенсуватися застосуванням певних методів, у результаті чого відбувається відновлення стану працездатності. Прагнення до відновлення власного стану здоров’я закладається сектором соціально схвалюваної норми, а суб’єктивне відчуття себе здатним до соціального та фізичного функціонування базується на цілій низці підтримувальних механізмів [14]. Почуття задоволення, радості, життєвої спроможності відображаються в певній гуморальній регуляції організму та посилюються на соціальному рівні схвалення та заохочення.

Третій – “скоректоване порушення” – формує підходи щодо допустимості відміни покарання і пошуку можливостей застосування компенсації та абсорбування. Прикладом соціальних процесів цього сектору може бути актуальна в країні освітня реформа, що передбачає створення в школі інклюзивного освітнього середовища [15]. Згідно з концепцією інклюзивного навчання, школа як освітній заклад має набути характеристик доступності для навчання дітей з інвалідністю, що знижує ризики поглиблення процесів соціальної “інвалідизації”.

Четвертий сектор – “порушення норми” – уособлює крайній вияв, коли ступінь відхилення настільки високий, що корекція або неможлива, або забороняється (див. рис.). Цей сектор акумулює порушення, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність: соціальні явища, які характеризують цей сектор, як правило, пов’язані із злочином, убивством та іншими антисоціальними явищами, що загрожують людському життю. У цьому секторі також “зароджується” і корупція, поширення якої пропорційно буде залежати від зменшення ваги сектору “соціально схвалюваної норми”.

У контексті описаної нами моделі типовими є два механізми соціальної регуляції: перший – посилення бажаного засобами винагородження та стимулювання, а другий – за допомогою процесів інгібіції, що зумовлюють послаблення та пригнічення (за рахунок корекції та обмежень, санкцій та покарання). Обидва механізми цілеспрямовано

зосереджуються на предметі впливу. Розроблена нами модель є жорстко фіксованою і допускає переміщення лише в межах власної системи, що підкреслює її параметри як окремої одиниці функціонування (межі системи, ідентифікації, атрибути, правила, цінності тощо) та слугує стійкості та стабільності її структурної організації. Модель відображає природні процеси створення соціальної організації з особливим поєднанням соціального та особистісного, організаційного та індивідуального. Екологічність регуляції такої організації базується на відповідному узгодженні цих двох процесів, один з яких “виходить” від індивіда, а другий – від організації.

У тлумаченні поняття *організації* ми спираємося на методологічні засади, розроблені вітчизняним психологом В. Казміренком [16]. Згідно з теорією систем на життєздатність будь-якої організації буде вказувати переважання в її розвитку еволюційних змін, а також життєствердна спрямованість на дотримання екологічності як щодо своїх членів, так і щодо учасників інших соціальних систем. Слід відмітити, що еволюційний розвиток системи та дотримання екологічних її характеристик уможливлені лише в ситуації відкритого її функціонування у взаємодії з іншими системами. Будь-які тенденції в напрямі закриття системи будуть свідчити про її обмеженість та нездатність перейти на новий адаптаційний рівень, який або збалансує внутрішньосистемні механізми регуляції, або зорієнтує на пошук нового напрямку розвитку системи на метаадаптаційному рівні.

Напрямок розвитку соціальної системи в моделі (див. рис.) позначають дві протилежно спрямовані лінії: пунктирна – в напрямі наростання ентропії, суцільна – у бік посилення соціально схвалюваної норми. Слід зазначити, що сила кожної тенденції формується на індивідуальному та соціальному рівнях одночасно, ініціюючи перерозподіл ваги кожного із секторів нормативного простору та активізуючи введення в дію системи адаптаційних механізмів. Здатність системи до застосування різних рівнів адаптації буде визначати її перспективність або в напрямі стабілізації та набуття нових координат, або в напрямі її руйнації та ініціації переділу наявних ресурсів. Цей процес може розвиватися природно, а може супроводжуватися застосуванням певних соціально-політичних технологій. Спрямованість сучасного суспільства на технологізацію управління суспільними процесами змінює погляд на саму людину і її соціальне функціонування. Це також вносить корективи у процес структурування соціальних систем та його розуміння. Комунікація, як інтегративна характеристика суспільства, змінює свій напрямок з безпосереднього контакту на опосередкований, технологізований, із трансформованими параметрами його розгортання в часі та просторі. Розрив, що формується між тілесним (фізичним) життям людини і віртуальним

простором інформаційного суспільства, потребує переходу на нові рівні соціального функціонування та врахування цих особливостей.

Висновки. Запропонована для аналізу авторська модель відображає динамічні процеси в соціальних системах і може слугувати інтеграції міждисциплінарних знань у розбудові практичних програм розвитку та підтримки соціальних систем шляхом формування та аналізу соціальної політики, державотворення та нормотворення. У контексті знань соціальної психології ця модель може бути рамковою для аналізу розгортання соціальних процесів та інтерпретації отриманих результатів з урахуванням загального стану соціальної системи. Процеси комунікації, що інтегрують соціальну взаємодію, здатні прояснити наявні тенденції і дати краще їх розуміння. Водночас оцінка вияву конфліктної складової може змінюватися з позиції більш широких систем. Натомість кожний соціальний акт, який можна співвіднести з певним сектором нормативного простору, може бути індикатором перспективного розвитку певної соціальної системи.

Напрями подальших розвідок. Фіксуючи інтегративні підходи до аналізу соціальних систем та окремих соціальних актів, ця стаття створює прецедент для опанування нових горизонтів розвитку науки в контексті міждисциплінарних знань.

Список використаних джерел

1. Мертон, Р. (1966). Социальная структура и аномия. В Р. Мертон, *Социология преступности (Современные буржуазные теории)* (с. 299–313). Москва: Прогресс.
2. Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.
3. Казміренко, В. П. (Ред.). (2008). *Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості*. Київ: Міленіум.
4. Крам, Т. Ф. (2000). *Управление энергией конфликта*. Москва: Рефл-бук, АСТ.
5. Савчин, М. В. (2011). Буття особистості: онтологічна сутність, структура і темпоральність. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*, 3, 87–92. Взято з <http://social-science.com.ua/article/5271>.
6. Батраченко, І. Г., & Прокопенко, Л. Л. (2011). Соціально-психологічні аспекти формування та реалізації державної політики розвитку інформаційного суспільства в Україні. *Державне будівництво*, 1. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_51.
7. Тоффлер, Э. (1997). *Футурошок*. Санкт-Петербург: Лань.
8. Кочубейник, О. (2017). Психологічний зміст аномії: конструювання опитувальника. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 1, 7–14.
9. Левчук, Н. М. (2011). Асоціальні явища як наслідок дефіциту соціального капіталу в Україні. *Український соціум*, 1, 135–147.
10. Сіверс, З. Ф. (Ред.). (2017). *Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

11. Маслоу, А. (1997). *Психология бытия*. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер.
12. Дубровский, В. (2011). *Очерки по общей теории деятельности*. Москва: Ин-т развития им. Г. П. Щедровицкого.
13. Бевз, Г. М., Вірковський, В. П., & Корець, А. Й. (2015). Моделі аналізу надання освітніх послуг для дітей в умовах децентралізації. *Вісник післядипломної освіти*, 14(27), 22–31.
14. Жуков, Д. А. (2007). *Биология поведения: гуморальные механизмы*. Санкт-Петербург: Речь.
15. Про внесення змін до Закону України “Про освіту” щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг. (2017). *Відомості Верховної Ради*, № 30, ст. 322. Взято з <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2053-19>.
16. Казмиренко, В. П. (1993). *Социальная психология организаций*. Киев: МЗУУП.

References

1. Merton, R. (1966). Sotsialnaya struktura i anomiya [Social structure and anomy]. In *Sotsiologiya prestupnosti (Sovremennyye burzhuaznyye teorii)* [Sociology of crime (Modern bourgeois theories)] (pp. 299–313). Moscow: Progress Publ. (rus).
2. Vasiutynskiy, V. (2010). *Psykholohichni vymiry spilnoty* [The psychological dimensions of the community]. Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).
3. Kazmirenko, V. P. (Ed.). (2008). *Intehratsiini protsesy v suspilstvi ta politychnyi vybir osobystosti* [Integration processes in society and political choice of personality]. Kyiv: Millenium Publ. (ukr).
4. Krum, T. F. (2000). *Upravleniye energiyey konflikta* [Conflict Management]. Moscow: Refl-buk, AST Publ. (rus).
5. Savchyn, M. V. (2011). Buttia osobystosti: ontolohichna sutnist, struktura i temporalnist [Personality being: ontological essence, structure and temporality]. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii* [Education in the region: political science, psychology, communication], 3, 87–92. Retrieved from <http://social-science.com.ua/article/527> (ukr).
6. Batrachenko, I. H., & Prokopenko, L. L. (2011). Sotsialno-psykholohichni aspekty formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini [Social-psychological aspects of formation and realization of state policy of developing informational society in Ukraine]. *Derzhavne budivnytstvo* [State building], 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_51 (ukr).
7. Toffler, E. (1997). *Futuroshok* [Futuroshok]. St. Petersburg: Lan Publ. (rus).
8. Kochubeynyk, O. (2017). Psykholohichniy zmist anomii: konstruiuvannia opytuvalnyka [Psychological content of anomie: designing a questionnaire]. *Pedahohichniy protses: teoriia i praktyka* [Pedagogical Process: Theory and Practice], 1, 7–14 (ukr).
9. Levchuk, N. M. (2011). Asotsialni yavyshcha yak naslidok defitsytu sotsialnoho kapitalu v Ukraini [Social phenomena as a consequence of a shortage of social capital in Ukraine]. *Ukrainskyi sotsium* [Ukrainian society], 1, 135–147 (ukr).
10. Sivers, Z. F. (Ed.). (2017). *Prykladni aspekty stanovlennia polityko-pravovoi svidomosti molodi* [Applied Aspects of Formation of the Political and Legal Consciousness of Youth]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD Publ. (ukr).

11. Maslow, A. (1997). *Psikhologiya bytiya* [Psychology of being]. Moscow: Reflibuk Publ.; Kyiv: Vakler Publ. (rus).
12. Dubrovskiy, V. (2011). *Ocherki po obshchey teorii deyatelnosti* [Essays on the general theory of activity]. Moscow: G. P. Schedrovitsky Institute of Development (rus).
13. Bevz, H. M., Virkovskiy, V. V. & Korets, A. Y. (2015). Modeli analizu nadannia osvity dlia ditei v umovakh detsentralizatsii [Model analysis providing educational services for children under decentralization]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity* [Bulletin of Postgraduate Education], 14(27), 22–31 (ukr).
14. Zhukov, D. A. (2007). *Biologiya povedeniya: gumoralnyye mekhanizmy* [Biology of behavior: humoral mechanisms]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
15. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro osvitu" shchodo osoblyvosti dostupu osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy do osvity [On Amendments to the Law of Ukraine "On Education" regarding the peculiarities of access of persons with special educational needs to educational services]. (2017). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 30, st. 322. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2053-19> (ukr).
16. Kazmirenko, V. P. (1993). *Sotsialnaya psikhologiya organizatsiy* [Social psychology of organization]. Kyiv: MZUUP (rus).

© Бевз Г. М.

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

УДК 159.9:32 + 316.6:342.7

В. М. Духневич

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЯВИЩ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СФЕРИ

Аналізуються негативні психологічні наслідки в політико-правовій сфері, що супроводжують воєнний конфлікт на сході України. Охарактеризовано загальну картину суспільно-політичної дійсності в країні напередодні і на початку воєнного конфлікту. Визначено, що такі негативні психологічні наслідки можуть бути зумовлені порушеннями ефективної чи оптимальної взаємодії громадян між собою або громадян з органами влади. Показано, що одним із психологічних механізмів, покладених в основу створення самопроголошених ЛДНР, було руйнування української та загальноукраїнської ідентичностей за рахунок створення і використання різноманітних міфів та нищення відчуття безпеки громадян. Здійснено систематизацію і групування негативних психологічних наслідків у соціально-психологічному та політико-правовому аспектах. У межах першого аспекту виділено такі групи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнної агресії Росії: 1) руйнування єдності громадянського суспільства; 2) наростання незадоволеності діяльністю влади; 3) порушення процесу політико-правової ідентифікації; 4) посилення піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам; 5) поширення неконструктивних патернів поведінки; 6) зневіра в майбутньому України. Політико-правовий аспект представлено через психологічну інтерпретацію таких явищ, як радикалізація свідомості, сепаратизм, колабораціонізм, екстремізм, мілітаризація свідомості, аномія, дераціоналізація (іраціоналізація) свідомості, знецінення життя та людської гідності; участь у блокуванні інфраструктурних об'єктів, залучення військових та колишніх учасників АТО до різноманітних політико-правових акцій, “військовий туризм”, аватаризм; формування різних форм порушень правосвідомості; криміналізація побутових конфліктів; соціальне утриманство, перекидання відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків; загострення націоналістичних настановлень та зменшення толерантності до людей інших національностей, негативна стереотипізація щодо окремих соціальних груп, поляризація уявлень персон та окремих соціальних груп, ухиляння представників інституціональних суб'єктів від взяття на себе відповідальності за долю країни чи її громадян; формування образу ворога тощо. Зроблено висновок, що зміст та специфіка виявів цих явищ ще потребує свого уточнення, аби в подальшому запропонувати ефективні рекомендації чи програми супроводу відповідно до того чи того змістового вияву таких явищ.

Ключові слова: воєнний конфлікт, сепаратизм, політико-правова свідомість, громадянське суспільство.

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE MILITARY CONFLICT IN THE EAST: THEORETICAL ANALYSIS OF POLITICO-LEGAL SPHERE PHENOMENA

The negative psychological consequences in the politico-legal sphere which take around the military conflict in eastern Ukraine are analyzed. The general framework of socio-political reality in Ukraine at different stages of the military conflict is outlined. It is shown that negative psychological consequences can be determined due to the violations of effective or optimal citizen interaction as well as interaction with the authorities. It was shown that one of the psychological mechanisms underlying the establishment of the LDPR (Luhansk People's Republic and Donetsk People's Republic) was destruction of Ukrainian and all-Ukrainian identities through creating and using of various myths and through reduction of citizens' sense of security. The systematization of negative psychological consequences is carried out. The emphasis is on the socio-psychological and politico-legal aspects of these consequences. The socio-psychological approaches can be represented by means of the following groups of negative psychological phenomena in the politico-legal sphere due to Russia military aggression: 1) destruction of the unity of civil society; 2) increasing of dissatisfaction with the activity of authorities; 3) violation of the process of politico-legal identification; 4) increasing of the capacity for manipulative information influences; 5) spread of non-constructive behavior patterns; 6) despondency in the future of Ukraine. The politico-legal approach can be represented by means of psychological interpretation of such phenomena as radicalization of consciousness, separatism, collaborationism, extremism, militarization of consciousness, anomie, de-rationalization (irrationalization) of consciousness. This list can be complemented by human dignity depreciation; participation in infrastructure objects blocking, involvement of military and post-ATO participants into different politico-legal actions. Additional attention must be paid to «military tourism», avatarism; criminalization of domestic conflicts; social dependence, problems with the transfer of responsibility for the current politico-legal situation; exacerbation of nationalistic movements and reduction of tolerance, negative stereotyping and polarization of individuals and social groups ideas. There is a need to focus on members' of different institutional entities evasion from assuming the responsibility for country and its citizens. A special study requires the question of forming of an enemy's image. It is made the conclusion that the content and manifestations specificity of these phenomena must be clarified in order to formulate recommendations and programs able to be used for decreasing negative psychological phenomena.

Key words: military conflict, separatism, politico-legal consciousness, civil society.

Постановка проблеми. Суспільно-політична ситуація в нашій державі останнім часом змусила фахівців упритул узятися за вивчення негативних психологічних наслідків, що виникають через потрапляння людини в травматичні обставини. Одними з перших таких наукових розвідок можна вважати дослідження, проведені після аварії на Чорно-

бильській АЕС, землетрусу у Вірменії, а також психологічні дослідження наслідків інших промислових катастроф і стихійних лих. Найбільш дотичною до сучасної ситуації є, очевидно, проблематика, пов'язана з реабілітацією військовослужбовців, які повернулися з війни в Афганістані; проблематика допомоги військовим і цивільним, що так чи інакше мали стосунок до так званих чеченських війн. І цілком природно, що нині науковці та практики приділяють значну увагу дослідженню проблем соціально-психологічної реабілітації наших бійців, які повертаються з АТО до мирного життя, розробленню рекомендацій та програм супроводу для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб і всіх, хто зазнав стресогенного впливу тих чи тих негативних чинників.

Робляться спроби наукової рефлексії подій останніх років, досліджуються уявлення громадян про ситуацію, що передувала воєнним діям на території нашої країни. Загалом, події останніх років в Україні можна оцінювати по-різному. Для когось це Революція Гідності, для когось – переворот. Так, у дослідженні Центру Разумкова, проведеному в листопаді 2016 р., зафіксовано уявлення про події, що відбулися в Україні наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р.: 42 % опитаних назвали їх Революцією Гідності, 20 % – вимушеною зміною влади не цілком легітимними засобами, а 21 % – антидержавним переворотом (17,6 % не визначилися з відповіддю) (дет. див. [1, с. 62]). Тобто 41 % опитаних у цьому дослідженні оцінюють ці події як такі, що перебувають поза правовим полем. Фактично така поляризація уявлень про події осені 2013 – весни 2014 років, навіть по кількох роках після цих подій, свідчить про *значний конфліктний потенціал*, що може призвести до нових соціальних потрясінь та піднести на новий рівень такі психологічні явища, як *радикалізм, сепаратизм, колабораціонізм* тощо. І якщо із ситуацією щодо АР Крим усе більш-менш визначено (навіть на рівні міжнародної спільноти), то події на Донеччині та Луганщині не мають однозначного тлумачення в соціумі: це громадянська війна чи російська агресія? І мова не про об'єктивний стан речей, а саме про уявлення наших громадян про ці події. Навіть ті, хто визнають участь Росії як сторони конфлікту, усе ж таки транслюють інколи смисл “громадянська війна”.

Зрозуміло, що такі поляризовані уявлення в умовах воєнних дій на сході так чи інакше відбиваються в тих суспільно-політичних процесах, що відбуваються в країні. Постає необхідність рефлексії цих процесів та можливих наслідків воєнного конфлікту на сході країни як на рівні окремого громадянина, так і на рівні суспільства в цілому. Значною мірою вже зроблені фахівцями-дослідниками узагальнення стосуються найбільш очевидних соціальних процесів та явищ: проблем, пов'язаних із внутрішньо переміщеними особами (ВПО), реабілітацією військових із зони проведення АТО та членів їхніх сімей, специфіки

волонтерського руху, змін суспільної свідомості тощо. Проте такі дослідження і публікації розглядають більшою мірою соціально-економічні аспекти проблематики ВПО чи психотерапевтичних практик допомоги бійцям та їхнім родинам, а власне психологічні наслідки в політико-правовій сфері окремо не вивчаються. Отож у нашій роботі ми спробуємо зробити перші такі теоретичні узагальнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці ПТСР присвячено ґрунтовні дослідження Н. Тарабріної та колег, А. Краснянського, П. Морозова, Є. Лазебної та ін.; актуальна ситуація в українському суспільстві та пов'язані з нею проблеми ПТСР висвітлюються в роботах Т. Титаренко та її колег, Х. Турецької, С. Ніколаєнка та ін. Політико-правовий аспект ситуації на сході нашої країни досліджують відомі фахівці в політичній, правовій, економічній та соціальній галузях, зокрема В. Горбулін, В. Брехуненко, М. Дем'яненко, П. Гай-Нижник, С. Ільченко, В. Трегубов та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Наразі більшість публікацій, що стосуються пов'язаної зі сходом України і Кримом проблематики, більшою мірою зосереджують увагу, власне, на окремих аспектах цієї ситуації в межах проблемного поля або, точніше, фахового простору того чи іншого дослідника. Психологічні ж розробки значною мірою фокусуються саме на аспектах психологічної допомоги постраждалим унаслідок воєнних дій і на проблематиці супроводу ВПО, залишаючи поза увагою психологічні аспекти політико-правової ситуації та її наслідки для українського суспільства.

Мета статті – здійснити систематизацію негативних психологічних наслідків, що супроводжують воєнний конфлікт на сході України, у політико-правовій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на поставлену мету важливо означити насамперед загальні рамки суспільно-політичної дійсності в Україні напередодні і на початку воєнного конфлікту. Ще в 1994 р. відомі вітчизняні дослідники Є. Головаха та Н. Паніна поставили українському суспільству невтішний діагноз – *“соціальне божевілля”*¹. Вони обстоювали думку, що, захоплюючи свідомість мас, ідея загального безумства приховує в собі ризик перетворитися на реальну силу, здатну серйозно ускладнити процес демократизації суспільства [2]. Не відкидаючи представлені в літературі інші наукові аналітичні погляди, зазначимо, що конфліктогенний потенціал, який існував у суспільстві, навряд чи міг бути розгорнутий і реалізований у вигляді подій у Криму і на Донбасі, якби згадані автори не мали рації.

¹ Соціальне божевілля – форма колективної девіантної поведінки (соціальна патологія), яка веде загал до соціальної катастрофи.

На думку Є. Головахи, одним із чинників трансформації суспільної свідомості та інституціональної структури, що призвів до кризової соціальної ситуації і трагічних подій останніх років, є *феномен тотальної корумпованості*, який унеможливив легітимацію нових соціальних інститутів. На рівні масової свідомості це проявлялося в уявленнях, що *мафії*, як й іншим соціальним групам, належить провідна роль у розбудові держави. Характеризуючи сучасне українське суспільство, соціолог визначив такі його характеристики: *“подвійна інституціональна система¹; масова аномічна деморалізація і масова соціальна ексклюзія²; цінності “спотвореного модерну”³; неостанові утворення як основа соціальної структури³; брак інституціональної довіри; негативні ідентичності⁴”* [3].

Відомо, що на момент початку “Майдану-2013” українське суспільство було значною мірою поляризованим щодо української ідентичності (а точніше, відбувалося протиставлення української і пострадянської ідентичностей за рахунок використання різноманітних колективних міфів, проблематики мови, тлумачення історичних подій і т. ін.). Це, до речі, використовували “помаранчеві” і “біло-блакитні” політики для максимальної мобілізації свого електорату на виборах і в різних “проблемних” політико-правових ситуаціях. Саме протистояння ідентичностей зробило можливим реалізацію політичних сценаріїв із використанням зброї як на Майдані Незалежності в Києві, так і на Донбасі.

Як свідчать результати досліджень, проведених навесні 2014 р., громадська думка в східних регіонах України мала критичний характер з поглядом цілісності держави і проголошення курсу на євроінтеграцію. Інформаційний вплив РФ на свідомість мешканців південного сходу країни призводив до того, що стан колективної свідомості набував рис соціального божевілля: “У містах можна було спостерігати сцени справжньої масової істерії, коли натовпи скандували «Росія!» і в повітрі

¹ Означає, що в межах суспільства функціонують колишні (радянські) і сучасні інститути громадянського суспільства.

² Аномія – стан суспільної чи індивідуальної свідомості, який характеризується розбещенням моральних норм, розпадом морально-ціннісної системи; це дезорганізація соціального життя, коли нормативний, інституційний порядок у суспільстві перестає виконувати свою регулятивну роль; сутність аномії полягає в порушенні ціннісно-нормативної регуляції життя. Соціальна ексклюзія, або соціальне виключення – відмова громадян від участі в основних видах діяльності суспільства або розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі.

³ Нові інститути громадянського суспільства не замінюють старі тоталітарні, а лише надбудовуються над ними. Це відбувалося в умовах формування неостанової соціальної структури, коли верхівка (верхній квазі-стан), що повністю монополізувала владу, водночас втратила будь-які соціальні контакти з рештою груп.

⁴ Наприклад, “Україна – не Росія”, “хто не скаче – той москаль”.

буквально пульсував стан ейфорії. Що й призвело до проведення «псевдореферендумів» у Донецьку і Луганську. Подальший перебіг подій зумовив сучасну динаміку розвитку соціально-політичних уявлень населення вже окремо по різні боки фронту» [4].

І. Семиволос, директор Центру близькосхідних досліджень, пропонує своє бачення витоків конфлікту на сході: «Ми провели там досить плідний тиждень, провели багато зустрічей, консультацій, і з'явилось відчуття, що велика частина цього конфлікту була викликана психологічними очікуваннями, підвищенням непередбачуваності ситуації, невпевненістю. Люди звикли жити в умовах режиму Януковича, і коли це все розвалилося буквально за кілька днів, для них це було шоком. Це відчуття небезпеки викликало, живило і підвищувало ось цю конфліктність» [там само]. Інакше кажучи, невизначеність політико-правової ситуації дала змогу реалізувати сценарії, коли на сході країни через маніпулювання свідомістю актуалізувалися протестні форми політичної участі на хвилі Революції Гідності. Це призвело до привнесення в конфлікт сепаратистських і терористичних гасел.

На думку, І. Рушенка та І. Дубровського, у 2014 р. на Донбасі було задіяно механізм, через який здійснювався вплив на політико-правову свідомість його мешканців. Це міфологізація гасел і трендів для «просування» продуктів «Новоросія», «народні республіки» і «російська весна»: «Пересічному громадянину втовкмачувалося, що його особисте спасіння пов'язане з приходом росіян на чолі з Путіним. Тільки в цьому разі – безпека, матеріальне благополуччя, у протилежному – хаос, біди та страждання. Технологічно ця теза підкріплювалася потужною кампанією залякування мешканців Донбасу сконструйованими мемами «бандерівця», «правосека», «хунти» тощо. У цій ситуації статистичний відсоток прихильників Росії, дійсно, виріс. Регіональна ідентичність перевищувала загальноукраїнську» [5, с. 139–140.].

Отже, одним із психологічних механізмів, покладених в основу створення так званих ЛДНР, було руйнування української і загальноукраїнської ідентичностей шляхом створення та використання різноманітних міфів і нищення відчуття безпеки громадян. З наявних публікацій у ЗМК в російському інформаційному просторі щодо ситуації на території ОРДЛО та в Україні можна припустити, що цей же механізм (різноманітні ток-шоу, випуски новин тощо) реалізується щодо України й зараз.

К. Котеленець звертає увагу на те, що мешканцям ОРДЛО та прилеглих територій властива *соціальна мімікрія* (проявляється в приховуванні власної думки і мотивів задля власної безпеки та безпеки своїх близьких і в бажанні маскуватися). Це призводить до того, що людина сама починає вірити в те, про що говорить. Необхідність виживання формує в людей такі патерни і стратегії поведінки, у тому числі і в політико-правовому полі, які за відповідних обставин (а точніше – інформаційних впливів) можуть спричинити соціальний вибух.

Не менш цікавою видається також категорія “луганський синдром”. І. Кононов описує його так: “Це феномен гібридної війни, коли «заручники» стають, по-перше, об’єктом потужної пропагандистської обробки; по-друге, окупанти намагаються проводити певну соціальну політику з розрахунку на маргіналізовані прошарки, «радянських людей», відвертих українофобів та «імперців»; по-третє, широко використовується соціальна міфологія на кшталт «треба потерпіти, а потім буде щасливе життя» або «Путін нарешті нас прийме у свої обійми» і т.п. ... Луганський синдром – аномічна переорієнтація значних мас населення регіону на агресора з метою пошуку безпеки” [детальніше див. 6, с. 18]. На думку І. Кононова, “луганський синдром” описує динаміку великих соціальних груп і не є суто психологічним явищем. Більше того, його психологічна складова стає зрозумілою в соціологічному контексті. Концепт “луганський синдром” дослідник запропонував у результаті безпосереднього спостереження за подіями, що відбувалися в Луганську на початку 2014 р. Він стверджує, що в березні–травні 2014 р. можна було віддиференціювати дві групи явищ: перші стосувалися *створення і використання “кримінальних натовпів”* (як елемент технологій гібридної війни), другі виникали спонтанно. Вони були *результатом когнітивного дисонансу*, причому дисонансу, що сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. *Стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, невизначеність майбутнього штовхали людей у пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора*. Урешті-решт це знайшло вияв у досить широкій участі мешканців Донбасу в так званому “референдумі” 11 травня 2014 р.

За даними І. Руценка, у 2015 р. окупованими територіями ширилися “настрої утриманства, советизація свідомості на тлі штучної ізоляції регіону. Синдроми соціального божевілля та аномії (явища весни 2014 р.) трансформувалися в соціальну апатію і готовність прийняти будь-яку владу, що гарантує мир, роботу, пенсії” [7, с. 34–43]. Типовими переживаннями мирних жителів зони АТО, на думку Т. А. Пашко, є: “страх за себе, свою сім’ю та близьких, відсутність перспектив у майбутньому та почуття невідомого, ненависть до влади та переживання власної безпорадності” [8, с. 215]. Дослідниця також встановила, що мирним жителям зони АТО притаманні: відчуженість від населення України, яке не постраждало від воєнних дій; агресивність щодо тих, хто не постраждав; тривожність, роздратованість та почуття безпорадності, що унеможливує планування майбутнього, породжує відчуття страху, котре трансформується в почуття ненависті до влади, у потребу знайти винного у власному стані. Усе це зрештою визначає характер та особливості громадянської активності мирних жителів зони АТО.

В. Пушкар та О. Малишева наголошують на важливості вивчення та врахування соціальних уявлень щодо воєнних дій на сході: “воєнна агресія та фактичне формування нових кордонів спричинило значну зміну соціальних уявлень у прикордонних населених пунктах, зокрема про дружні та ворожі держави. Така зміна соціальних уявлень може відігравати як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль” [5, с. 51].

Т. Пашко, аналізуючи події на Донбасі, говорить про те, що “населення України опинилось в умовах суспільно-політичного розмежування, навколишнє середовище жорстко поляризоване, а суспільно-політична ситуація в країні в цілому має пограничний характер... При цьому саме частина громадян, які залишилися проживати в зоні АТО та постійно перетинають лінію розмежування, запускають стихійні соціальні процеси, котрі мають виняткове значення для дезінтеграції населення країни” [8, с. 215].

А. Яковенко визначив та описав соціальні наслідки воєнного конфлікту на сході країни: втрата соціальної довіри, мілітаризація суспільної свідомості, підвищення рівня агресивності, стигматизація жителів Донбасу та ін. [9]. Досить ґрунтовно досліджується проблематика соціальної та психологічної адаптації внутрішніх переселенців із Криму та Донбасу. Надзвичайно цікавими є дослідження “*Homo militans*”, так званих людей війни, – це дослідження учасників бойових дій як з боку незаконних збройних формувань ОРДЛО, так і добровольців українських військових формувань¹.

Ситуація навколо проблематики АТО створює широкі можливості для всіляких інформаційних впливів та маніпулювань, що теж не залишається поза увагою фахівців. Для нас у цьому плані більш важливою є та обставина, що *змінюється не лише індивідуальна, а й масова свідомість, яка починає функціонувати інакше, ніж у мирний час*. Постійна зміна ситуації, її невизначеність для конкретного індивіда призводять до того, що потреба в орієнтації, у визначеності-в-ситуації тут-і-зараз задовольняється за допомогою нестійких утворень, тимчасових колективних орієнтацій у ситуації. Набувають поширення такі базові способи передавання суспільної інформації, як меми (“бандерівець”, “вата”, “укроп”, “правосек” тощо), формуючи відповідні психологічні настановлення та готовність сприймати ту чи іншу інформацію.

Слід сказати хоча б кілька слів і про вже згадувані раніше дослідження з дотичної проблематики, які адресують нас до рефлексії негативних наслідків переживання людиною різноманітних психотравматичних ситуацій. Утім, негативні психологічні наслідки в політико-

¹ Детальніше з основними результатами цього дослідження можна познайомитися на <http://sdcrisis.org/uk/node/874>.

правовій сфері тут досить важко відділити від інших сфер людської життєдіяльності. Інтерес для нас становлять результати досліджень Н. Тарабріної, яка показала, що бійцям, котрі пережили бойовий травматичний стрес, в умовах мирного життя доводиться заново відтворити “структуру свого суб’єктивного життєвого простору, в тому числі і структуру самоставлення, самооцінки і сенсожиттєвих орієнтацій” [10]. Очевидно, що особи, які постраждали від воєнних дій (пережили обстріли, руйнування майна, загибель близьких тощо), так само будуть потребувати відтворення структури свого суб’єктивного життєвого простору, а значить, переосмислення свого ставлення до влади та владних інститутів, що є предметом нашої уваги.

А. Маклаков з колегами, аналізуючи психологічні наслідки воєнних конфліктів, відмічає, що в середині 1970-х років американське суспільство зіткнулося з проблемами, породженими дезадаптивною поведінкою ветеранів в’єтнамської війни: у 25 % тих, хто воював у В’єтнамі і не має каліцтва, розвивалися різноманітні негативні психологічні наслідки; 42 %, що мали поранення та каліцтва, страждали на PTSD (посттравматичний стресовий синдром); від 54 до 108 тисяч ветеранів у різний час наклали на себе руки; а від 35 до 45 тисяч ведуть усамітнений спосіб життя, майже не спілкуючись із зовнішнім світом; вдаються до різних актів насильства. Було показано, що проблеми в’єтнамських та афганських військових є схожими. Серед інших психічних і психологічних розладів спостерігаються часткова деперсоналізація та соціальна дезадаптація. Загалом для військових, що побували в зоні бойових дій, характерні порушення регуляції поведінки, а також морально-етичної та когнітивної сфер. А. Маклаков зауважує, що такі порушення характерні не тільки для ветеранів бойових дій, а й для осіб, які пережили різні катастрофи, аварії та стихійні лиха, а також брали участь у ліквідації наслідків таких катастроф. Особливістю цього явища є те, що воно не тільки не зникає з часом, а й може ставати більш вираженим, а також проявлятися раптово на тлі загального благополуччя (дет. див. [11]).

Узагальнення численних публікацій з цієї проблематики дає підстави стверджувати, що в учасників бойових дій після повернення додому з’являються гнітючі почуття непотрібності, провини, напади агресії і т. ін. Це запускає різноманітні руйнівні сценарії – алкоголізм, наркоманію, суїцидальні наміри.

Н. Тарабріна з колегами встановила, що після звільнення в запас військові, що служили в зоні бойових дій, часто переживають так звану кризу ідентичності – втрату цілісності та віри у своє соціальне призначення. Це проявляється в порушенні здатності оптимально виявляти себе в складних соціальних взаємодіях, де, власне, і відбувається самореалізація особистості. Такі люди втрачають інтерес до громадського життя, знижується їхня активність у вирішенні життєво важливих проб-

лем. Також спостерігається втрата здатності співпереживати і потреби в душевній близькості з іншими людьми [див., напр., 10; 12].

Це, звісно, не повна картина психологічних наслідків, що супроводжують воєнні дії та катастрофи, а лише окремі елементи загального пазла. Імовірно, повний пазл буде складатися із специфічних дезадаптивних виявів психологічних реалій. Наразі, у рамках цієї публікації, ми не можемо зафіксувати їх усі, проте навіть у такому вигляді це дало нам змогу виявити найбільш очевидні негативні психологічні наслідки для політико-правової сфери суспільних відносин і в подальшому прогнозувати напрями психологічного забезпечення оптимізації процесів взаємодії громадян і влади в умовах воєнних дій.

Проведений нами аналіз основних здобутків вітчизняних та зарубіжних науковців показав, що психологічних розробок щодо політико-правової проблематики, пов'язаної з воєнними діями, так би мовити, “у чистому вигляді” наразі немає. З наявних наукових і практичних досліджень можна виокремити ті психологічні політико-правові аспекти, що становлять для нас інтерес.

Загалом, *негативні психологічні явища в політико-правовій сфері, пов'язані із збройним протистоянням на сході країни*, можна визначити як явища суспільної та індивідуальної свідомості, що проявляються у взаємодії особистості і груп із владою в ході вирішення складних або проблемних питань політико-правового змісту. В основі таких явищ лежать уявлення громадян про порушення їхніх прав і свобод, уявлення про необхідність відновлення справедливості, ухилення від взяття на себе як громадянина певних суспільно визначених обов'язків. Інакше кажучи, негативні психологічні наслідки можна визначити як порушення ефективної чи оптимальної взаємодії громадян між собою або громадян з органами влади.

З огляду на результати наших наукових розвідок маємо підстави говорити про можливість розгляду природи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері з акцентом на соціально-психологічних та політико-правових аспектах. Перший підхід презентовано запропонованими вище викладками. У межах цього підходу можна виокремити такі групи негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері в умовах воєнної агресії Росії (спільні для всіх громадян України незалежно від місця проживання):

1. Руйнування єдності громадянського суспільства:

- уявлення про несумісність певних ідентичностей як інструмент втягування в конфлікт;
- соціальні уявлення про негативний образ колективного Іншого;
- посилення соціальної напруженості в спільноті;
- несприйняття інших, відмінних від власної, позицій щодо конфлікту та подій на сході;

- конфлікти на основі сепаратизму, націоналізму, повстанських рухів (протестні рухи, у тому числі заклики до зміни влади);
 - зубожіння населення та посилення конфронтації за соціально-економічними ознаками, відчуття соціальної несправедливості;
 - посилення протиставлення мешканців окремих регіонів країни.
2. Наростання невдоволеності діяльністю влади:
- недовіра до влади (брак інституціональної довіри);
 - цинічне ставлення до діяльності влади;
 - роздратованість через владу.
3. Порушення процесу політико-правової ідентифікації:
- масова криза ідентичності;
 - викривлення системи цінностей;
 - деформовані уявлення про світ, про себе, про інших;
 - міфологізація політичних переконань;
 - правовий нігілізм;
 - поширення патерналістичних настроїв.
4. Посилення піддатливості маніпулятивним інформаційним впливам:
- відгук на пропонований образ ворога, побудований на групових, національних та етнічних упередженнях;
 - некритичне сприйняття інформації, спрямованої на дезінформацію, поширення чуток і т. ін.;
 - селекція інформаційних контентів за критерієм “критика влади”.
5. Поширення неконструктивних патернів поведінки:
- формування негативних ідентичностей;
 - агресивна поведінка, використання сили для вирішення суперечок, легітимація застосування зброї для розв’язання конфліктів;
 - погіршення криміногенної ситуації;
 - криміналізація та підвищення рівня організованої злочинності.
6. Зневіра в майбутньому України:
- уявлення про довготривалість конфлікту (ще 2–5 років активної фази війни і від 10 до 25 років повільного й нелегкого виходу з конфлікту);
 - поляризація бачень внутрішнього і зовнішнього розвитку країни між регіонами;
 - спрямованість на еміграцію;
 - зневіра в можливості мати гідні перспективи для розвитку та самореалізації в Україні.

Другий підхід (умовно названий політико-правовим, презентований здебільшого дослідженнями в межах політологічних та правничих досліджень) до розгляду природи та особливостей негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, що супроводжують воєнний конфлікт на сході, уже частково був реалізований нами раніше [13] і може бути представлений шляхом психологічної інтерпретації таких явищ, як:

- радикалізація свідомості (у тому числі надання владі карт-бланш на жорсткі дії в тій чи іншій проблемній ситуації, виправдання необґрунтованої жорстокості військовослужбовців чи представників силових структур під час громадянських протистоянь тощо), сепаратизм (у тому числі мотивація участі в сепаратистських рухах), колабораціонізм, екстремізм, мілітаризація свідомості, аномія, дераціоналізація (ірраціоналізація) свідомості, знецінення життя та людської гідності;

- участь у блокуванні інфраструктурних об'єктів, залучення військових і колишніх учасників АТО до різноманітних політико-правових акцій (як це було, наприклад, у лютому 2017 р. під час блокування залізниці, що сполучала Україну та ОРДЛО), “військовий туризм”, аватаризм (“знімання” стресу військовослужбовцями і “людьми війни” за допомогою алкогольних чи наркотичних речовин та пов'язані із цим кримінальні правопорушення);

- формування різних форм порушень правосвідомості (правовий нігілізм, правовий ідеалізм, “переродження” правосвідомості, правовий дилетантизм, правовий фетишизм);

- криміналізація побутових конфліктів;

- соціальне утриманство (у тому числі патерналізм і нереалістичні очікування від влади), покладання всієї відповідальності за актуальну політико-правову ситуацію лише на політиків;

- загострення націоналістичних настановлень та зменшення толерантності у ставленні до людей інших національностей, негативна стереотипізація щодо окремих соціальних груп, поляризація уявлень громадян та окремих соціальних груп (“дзеркальний образ”, коли відбувається різка поляризація уявлень у суспільстві і члени двох конфліктних груп приписують собі виключно позитивні риси, а опонентам або суперникам – виключно негативні риси та пороки; крайньою формою тут може стати дегуманізація опонента або противника), *ухиляння* представників різних інституціональних суб'єктів від взяття на себе відповідальності за долю країни чи окремих її громадян (*зокрема психологічні вияви, пов'язані з такими феноменами, як бюрократизм, корупція, хабарництво, розкрадання коштів тощо*);

- формування образу ворога (звичка шукати ворогів, ділити людей на своїх і чужих), що очевидно, буде визначати особливості соціального життя в Україні протягом найближчих десятиліть).

На нашу думку, обидва запропоновані погляди на групування актуальних психологічних явищ доповнюють один одного. Тож сподіваємося, що наші подальші практичні дослідження покажуть, яка з пояснювальних схем має більшу вагу і краще окреслює зміст негативних психологічних явищ політико-правової сфери, що супроводжують воєнні дії на сході країни.

Висновки. Зміст та специфіка виявів описаних явищ ще потребують свого уточнення, аби в подальшому можна було запропонувати ефективні рекомендації чи програми супроводу відповідно до того чи того змістового вияву таких явищ. У межах однієї статті важко охопити всю різноманітність проблем, тож робота й пошук триватимуть. Уже тепер очевидно, що запропоновані переліки можуть і повинні бути доповнені відповідно до результатів тих розвідок і рефлексій, які провадять науковці та практики, зокрема дослідницький колектив лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

І ще одне. На сьогодні в українському законодавстві немає поняття “колабораціонізм” (добровільне або вимушене співробітництво громадян країни з окупаційною адміністрацією). І російська влада намагається цим маніпулювати, переконуючи жителів анексованого Криму й ОРДЛО в тому, що в очах української влади всі, хто залишився на окупованих територіях, – “зрадники”. Правники ще дадуть відповідні фахові оцінки діям наших співвітчизників на окупованих територіях, проте вже зараз можна спрогнозувати, що всі цивільні чиновники самопроголошених “ЛНР” і “ДНР” отримають широку амністію. Тож постає завдання розроблення психологічних програм “примирення”, супроводу реінтеграції тих, хто лишився на територіях ОРДЛО, в український суспільно-політичний простір.

Напрямки подальших розвідок. Зважаючи на відмінності в самоідентифікуванні громадян [див., зокрема, 1], можна припустити, що потребує свого розроблення й ідея громадянської солідарності, здатна інтегрувати людей з різними ідентичностями для побудови та реалізації програм спільного майбутнього.

Список використаних джерел

1. *Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р.* Взято з http://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf.
2. Головаха, Е. И., & Панина, Н. В. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев: Абрис.
3. Головаха, Е. (2016). Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 26–30.
4. *Мы вернемся в Донбасс* (2017). Взято з <https://www.svoboda.org/a/28800329.html>.
5. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів*. (2015). Львів: Галицька видавнича спілка.
6. Кононов, І. Ф. (2017). Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції*. Старобільськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, р. 18.

7. Рущенко, І. (2015). Феномен “двох Донбасів”: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 34–43.
8. Пашко, Т. А. (2017). Психологічні особливості змін у самосвідомості мирного населення зони АТО. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції*. Старобільськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 215–222.
9. Яковенко, А. В. (2014). Украинское общество и военный конфликт: первые оценки социальных последствий. *Методологія. Теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 20, 128–132.
10. Тарабрина, Н. В., & Лазебная, Е. О. (1992). Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы. *Психологический журнал*, т. 13, № 2, 14–29.
11. Маклаков, А. Г., Чермянин, С. В., & Шустов, Е. Б. (1998). Проблемы прогнозирования психологических последствий локальных военных конфликтов. *Психологический журнал*, т. 19, № 2, 15–26.
12. Зеленова, М. Е. (2005). Исследования смысложизненных ориентаций у ветеранов боевых действий в Афганистане. В *Боевой стресс: Механизмы стресса в экстремальных условиях. Сб. научных трудов симпозиума, посвященного 75-летию ГНИИИ ВМ*. Москва: Истоки.
13. Духневич, В. М. (2017). Негативні психологічні наслідки політико-правової ситуації на сході України: проблемне поле дослідження. *Юридична психологія*, 2, 45–51.

References

1. *Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vyklyky, perspektyvy. Informatsiino-analitychni materialy do fakhovoї dyskusii 16 hrudnia 2016*. [Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials for the Professional discussion December 16, 2016]. Retrieved from http://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf (ukr).
2. Golovakha, Ye. I., & Panina, N. V. (1994). *Sotsialnoye bezumiye: istoriya, teoriya i sovremennaya praktika* [Social madness: history, theory and modern practice]. Kyiv: Abris Publ. (rus).
3. Holovakha, Ye. (2016). Ukrainiske suspilstvo: shliakhy transformatsii [Ukrainian society: the ways of transformation]. *Ukrainskyi sotsiolohichnyi zhurnal*, 1–2, 26–30 (ukr).
4. *My vernemysya v Donbass* [We will return to Donbass]. (2017). Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/28800329.html> (rus).
5. *Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv* [Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflict in Ukraine. Collection of analytical materials]. (2015). Lviv: Galician Publishing Union (ukr).
6. Kononov, I. F. (2017). Luhanskyi syndrom yak masova anomichna reaktsiia na rozhortannia hibrydnoi viiny [Luhansk syndrome as a massive anomic reaction to the expansion of the hybrid war]. In *Hibrydna viina na Skhodi Ukrainy v mizhdysyplinarnomu vymiri: vytoky, realii, perspektyvy reintehratsii* [Hybrid

- War in the East of Ukraine in the Interdisciplinary Dimension: Origins, Realities, Prospects for Reintegration]. (p. 18). Starobilsk: Publishing House of the Lugansk National University Taras Shevchenko (ukr).
7. Rushchenko, I. (2015). Fenomen "dvokh Donbasiv": vektory rozvytku kolektyvnoi svidomosti naselennia riznykh chastyn Donbasu v umovakh hibruidnoi viiny [The phenomenon of the "two Donbas": vectors of the development of collective consciousness of the population of different parts of the Donbas in conditions of hybrid war]. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal* [Ukrainian Sociological Journal], 1–2, 34–43 (ukr).
 8. Pashko, T. A. (2017). Psykholohichni osoblyvosti zmin u samosvidomosti myrnoho naselennia zony ATO [Psychological peculiarities of changes in the consciousness of the peaceful population of the ATO zone]. In *Hibruidna viina na Skhodi Ukrainy v mizhdystsyplinarnomu vymiri: vytoky, realii, perspektyvy reintehratsii* [Hybrid War in the East of Ukraine in the Interdisciplinary Dimension: Origins, Realities, Prospects for Reintegration] (pp. 215–222). Starobilsk: Publishing House of the Lugansk National University Taras Shevchenko (ukr).
 9. Yakovenko, A. V. (2014). Ukrainskoye obshchestvo i voyennyi konflikt: pervyye otsenki sotsialnykh posledstviy [Ukrainian society and military conflict: first estimates of social consequences]. In *Metodolohiia. Teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva* [Methodology. Theory and practice of sociological analysis of modern society. Collection of scientific works]. Kharkiv, 20, 128–132 (rus).
 10. Tarabrina, N. V., & Lazebnaya, E. O. (1992). Sindrom posttravmaticheskikh stressovykh narusheni: sovremennoye sostoyaniye i problemy [Syndrome of posttraumatic stress disorders: current status and problems]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], Vol. 13, № 2, 14–29 (rus).
 11. Maklakov, A. G., Chermynanin, S. V., & Shustov, Ye. B. (1998). Problemy prognozirovaniya psikhologicheskikh posledstviy lokalnykh voyennykh konfliktov [Problems of predicting the psychological consequences of local military conflicts]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], Vol. 19, № 2, 15–26 (rus).
 12. Zelenova, M. Ye. (2005). Issledovaniya smyslozhiznennykh oriyentatsiy u veteranov boyevykh deystviy v Afganistane [Investigations of the meaningful orientations of veterans of military operations in Afghanistan]. In *Boyevoy stress: Mekhanizmy stressa v ehkstremaalnykh usloviyakh. Sbornik nauchnykh trudov simpoziuma, posvyashchennogo 75-letiyu GNII VM* [Combat stress: Mechanisms of stress in extreme conditions. Collection of scientific papers of the symposium dedicated to the 75th anniversary of State Research Testing Institute of Military Medicine of the Ministry of Defense of Russia]. Moscow: Istoki Publ. (rus).
 13. Dukhnevych, V. M. (2017). Nehatyvni psykholohichni naslidky polityko-pravovoi sytuatsii na skhodi Ukrainy: problemne pole doslidzhennia [Negative Psychological Consequences of Political and Legal Situation in the East of Ukraine: the Problematic Field of Research]. *Yurydychna psykholohiia* [Legal Psychology] 2, 45–51 (ukr).

ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ ЯК ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ І КОЛЕКТИВНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

За результатами узагальнення і систематизації даних теоретичного та емпіричного дослідження представлено модель психологічних стратегій адаптації спільноти і розкрито їхній психологічний зміст як засобу реалізації індивідуальної і колективної адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту. Вплив воєнного конфлікту на життєдіяльність людей визначено як соціально травматичний, у процесі пристосування до умов і наслідків якого формуються різні моделі адаптації та засоби їх реалізації – відповідні психологічні стратегії. Показано, що під впливом умов і наслідків воєнного конфлікту суб'єкт адаптації робить спроби осмислити їх, сконцентрувати та мобілізувати зусилля, що спонукає або до використання загальноприйнятих стереотипних моделей поведінки, застосування консервативно-рутинних стратегій та реалізації моделі так званої рутинної адаптації (успішної, у результаті якої відбувається консервація наявного досвіду, чи неуспішної, наслідком якої можуть бути дезадаптивні вияви, безпорадність, зневіра тощо), або ж до продовження адаптаційного процесу, пошуку нових способів розв'язання проблеми, нових стратегій, до активного, усвідомленого пошуку нових можливостей, утілення нерезалізованого потенціалу та прихованих резервів, вибору проактивних моделей поведінки, які мають внутрішню зумовленість та виявляються в здатності протистояти зовнішнім впливам та активно впливати на них, орієнтуватися на майбутнє – тобто до вироблення проактивно-трансформаційних психологічних стратегій. За допомогою останніх реалізується модель проактивної адаптації: ефективної, результатом реалізації якої стає набуття позитивного досвіду, готовність до подальшого розвитку, досягнення більш високого рівня функціонування в певних сферах, спрямованість на розвиток нових сил і ресурсів адаптації, або неефективної, коли адаптація відбулася, але вона потребувала значних зусиль, що призвело до виснаження ресурсів, а це може спонукати або ж до застосування консервативно-рутинних стратегій, або ж, після відновлення та входження в стадію мобілізації, до зміни чи вироблення інших – проактивно-трансформаційних – стратегій.

Ключові слова: адаптація, колективні стратегії адаптації, наслідки воєнного конфлікту, модель стратегій адаптації спільноти.

L. M. Korobka

PSYCHOLOGICAL STRATEGIES AS MEANS OF IMPLEMENTATION OF INDIVIDUAL AND COLLECTIVE ADAPTATION TO THE CONSEQUENCES OF ARMED CONFLICT

In accordance with the results of generalization and systematization of theoretical and empirical study the model of strategies for community adaptation is presented and their psychological matter as means of realization of individual and collective adaptation to the conditions and consequences of a military conflict is defined. The military conflict influence on people's vital activity is identified as a socially traumatic

one; in the process of adapting to its conditions and consequences the different models of adaptation, which means of implementation are the psychological strategies, were formed. It is shown that under influence of military conflict conditions and consequences the subject of adaptation makes attempts to comprehend them, to focus and mobilize the inducing efforts, what lead either to the use of generally accepted stereotyped behaviour patterns, the use of conservative-routine strategies and the implementation of a so-called routine adaptation model (which is successful due to the conservation of existing experience, or unsuccessful due to the maladaptive manifestations, helplessness, lack of experience, etc.), or to the need in continuation of the adaptation process, in search for new ways of solving the problem, new strategies; to active conscious search of new possibilities; to fulfilment of unrealized potential and revelation of hidden capabilities; to selection of proactive behaviour patterns which are internally conditioned and appear in ability to resist the external influence and actively affect it, and to focus on the future; to development of proactive-transformational psychological strategies. With the help of the mentioned above a model of proactive adaptation is applied – either effective one (which implementation leads to the acquisition of positive experience, readiness for further development, achieving a higher level of functioning in certain areas, focusing on the development of new strengths and resources of adaptation), or ineffective one (when the adaptation took place, but had required significant efforts and led to the resources exhaustion, which may induce either the use of conservative-routine strategies, or, after the restoration and reaching the mobilization stage, the change and development of other, proactive-transformation, strategies).

Key words: adaptation, collective adaptation strategies, consequences of a military conflict, model of community adaptation strategies.

Постановка проблеми. Населення України, поставлене перед фактом невщухаючих воєнних дій на сході країни, змушене адаптуватися до умов і наслідків воєнного конфлікту, а тому важливість успішної адаптації різних соціальних груп в умовах суспільних трансформацій унаслідок воєнного конфлікту є очевидною. Вивчення процесу пристосування до кризових умов (якими і є умови воєнного конфлікту та його наслідки) спонукає до пошуку відповідей на питання, які психологічні стратегії адаптації в цих умовах застосовує населення, які стратегії воно використовує як засоби реалізації тих чи тих адаптаційних моделей. Адаптація до умов і наслідків воєнного конфлікту здійснюється як в індивідуальному, так і значною мірою в спільнотному вимірах, які перебувають у тісній взаємодії та взаємозумовлюють один одного, що й визначає актуальність дослідження психологічних стратегій як засобу реалізації індивідуальної і колективної адаптації до таких умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Унаслідок воєнного конфлікту на сході країни адаптивним або дезадаптивним процесом охоплені практично всі верстви населення України. Вважаємо, що спільнота як структурна одиниця і суспільства, і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі потребує особливої уваги в контексті вироблення ефективних стратегій адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту, підвищення адаптивності населення та подолання тих

чи тих дезадаптивних виявів. Адже неадаптивність суб'єкта можна розглядати як загрозу соціальній безпеці суспільства (А. Уайтхед, А. Тоффлер).

Наукові пошуки щодо вивчення психологічних стратегій адаптації спільноти ґрунтуються на загальних положеннях:

– про адаптацію в умовах суспільних трансформацій (Є. Головаха, О. Злобіна, О. Лактіонов, Т. Титаренко та ін.), в умовах невизначеності, непередбачуваності (О. Асмолов, І. Пригожин, К. Шваб) та про адаптацію як набуття позитивних змін на рівні особистості, групи, спільноти, соціуму в результаті пристосування до кризових умов (В. Климчук, О. Нестерова, R. Tedeschi, C. Peterson, N. Park, M. Seligman);

– про спільноту як структурну одиницю суспільства і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі (В. Васютинський); як таку, що об'єднує осіб за певними соціально релевантними характеристиками, які не включені в будь-яку обмежену модель інтерактивних зв'язків або ж інтеракцій (Дж. Джері, Д. Джері). У нашому дослідженні ми спираємося на розроблену В. Васютинським психологічну теорію спільноти. Він визначає останню як “відносно велику (численну) номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатнього критичного рівня” [1, с. 18]. Утім, більш близькою категорією під кутом зору нашого визначення спільноти є все ж великі групи, маси. Якщо говорити про маси як об'єднання людей, які характеризуються масовидно-типовою поведінкою, то слід зазначити, що маси об'єднує однорідність не лише соціального становища або місцеперебування, а й реакцій окремих індивідів, їхніх дій на зовнішній подразник. Кожен масовізований індивід робить самостійний вибір, а співвідношення виборів робить масу великою силою (Г. Блумер);

– про адаптацію як вибір альтернативних стратегій поведінки і про критерії визначення цих стратегій (Р. Лазарус, В. Москаленко, О. Посипанов, А. Реан, М. Ромм, Т. Ронгінська). Зрозуміло, стратегії адаптації можна визначати за багатьма параметрами, ми ж беремо до уваги думку В. Москаленко, О. Посипанова, А. Реана, які пропонують розрізняти стратегії соціальної адаптації за критерієм спрямованості вектора активності та наголошують на тому, що адаптація – це завжди активний процес. Під стратегією адаптації розумітимемо послідовність дій, структурованих і наповнених змістом, яка задає спосіб реалізації оптимальних адекватних ресурсів суб'єкта адаптації для досягнення адаптованості.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Отже, нерозв'язаною залишається проблема визначення змісту психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Мета статті – на основі узагальнення і систематизації даних теоретичного та емпіричного вивчення проблеми побудувати модель стратегій адаптації спільноти та розкрити їхній психологічний зміст як засобу реалізації індивідуальної і колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи зміст стратегій адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту, ми спиралися на низку досліджень, що вивчали колективні стратегії в різних контекстах.

На ризик закріплення під пролонгованою дією наслідків катастрофи в постраждалих спільнотах таких колективних форм поведінки, як апатично-депресивні або конфліктно-агресивні, що можуть стати домінуючими і витіснити конструктивні моделі і стратегії подолання труднощів, звертають увагу, зокрема, С. Волеваха, О. Гарнець, І. Лінге, Ю. Саєнко, Н. Ходорівська, Ю. Швалб. Адаптаційні можливості соціо-територіальних спільнот, їхню стійкість та діапазон адаптаційних реакцій у контексті аналізу соціального капіталу як ключового ресурсу адаптації локальних спільнот досліджують О. Нечипоренко, Ю. Урманцева, F. Ellis. На колективній здатності територіальної спільноти справлятися з негативними впливами, пов'язаними із змінами клімату, пристосовуватися до них завдяки використанню наявних можливостей наголошують О. Піліфосова, Б. Сміт.

Проблема адаптації як окремої особи, так і різних груп, спільнот висвітлюється в сучасних наукових дослідженнях адаптації до кризових умов, в основу яких покладено інтегрований підхід. Він спирається на категорію “резилієнс” (resilience), що визначається як життєздатність, стійкість до травми, психологічна пружність; як динамічний процес, у якому позитивна адаптація відбувається в умовах негараздів, і як збереження стану благополуччя, незважаючи на негаразди (N. Garmezy, A. Masten, J. Silk). У цьому підході “резилієнс” розглядається як цілісний конструкт, що стосується як окремої людини, сім'ї, так і громади, спільноти (F. H. Norris, B. Pfefferbaum, S. Stevens), та дається визначення “резилієнс спільноти” як процесу, який поєднує низку адаптивних мережевих (групи людей, організацій) здібностей у позитивну траєкторію функціонування й адаптації, в повноцінне населення (спільноту) після потрясіння/конфлікту [2]. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, “резилієнс” розуміється як динамічний процес індивідуального та колективного реагування на несприятливі обставини, економічну кризу, трагічні події, воєнні конфлікти тощо та визначається як здатність протистояти таким обставинам, опановувати їх та відновлюватися після їхнього впливу [3, с. 223].

Заслужують також на увагу напрацювання українських науковців (Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін та ін.) щодо використання

підходу “резилієнс” у наданні психосоціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій [4]. Відповідно, використовуємо його для позначення ресурсів подолання надзвичайних і стресових подій, психологічних і соціальних наслідків воєнного конфлікту та говоримо про важливість і необхідність посилення “резилієнс” не лише особи, а й спільноти в контексті адаптації до наслідків воєнного конфлікту.

Отож усе це дає підстави вважати спільноту суб’єктом процесу адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту. Соціальні спільноти, як і окремі люди, є носіями стратегій адаптації, які застосовуються в різних зовнішніх (природне середовище, економіка, політика, релігія, трудова діяльність, освіта, сімейні стосунки, здоров’я) і внутрішніх (знання, переживання, ставлення, ідентичність, цінності) сферах.

Сучасна ситуація актуалізувала у громадян України потребу осмислити, пояснити події, пов’язані з воєнною агресією та зміни усталеного способу життя внаслідок цих подій, застосувати найбільш придатні способи психологічного захисту, виробити засоби протидії індивідуальній і колективній травмі та ефективні стратегії зараджуваної поведінки.

Визначаючи силу впливу воєнного конфлікту та його наслідків на життєдіяльність людей, ми спиралися на загальні положення концепції соціальної травми (П. Штомпка, Н. Ходорівська, С. Carut), а також на відповідні дослідження сучасної вітчизняної психології (П. Горностай, О. Суший). В останніх висвітлюються чинники, що визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою, такі як: масштаб, сила травматизації – кількість людей, що постраждали, значущість події, авторитет загиблих осіб; рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації, невинність загиблих людей; неможливість або нездатність протистояти травмувальній силі, пасивність жертви; неможливість або нездатність емоційного відреагування (П. Горностай) [5]; міркування про те, що травмівний досвід спирається на приватну особу, а індивід завжди співвідносить себе із ситуацією в суспільстві, і про запотребованість зустрічних і взаємозумовлених стратегій опанування травми як на індивідуальному, так і на колективному рівні (О. Суший) [6].

На основі результатів теоретичного та емпіричного вивчення впливу воєнного конфлікту та його наслідків на життєдіяльність людей з’ясовано, що:

– цей вплив на життєдіяльність людей доцільно трактувати як соціально травматичний;

– чинники, що визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою, впливають на психологічний простір значної частини жителів України (вони травмовані вторгненням на їхні території, переживаннями гніву, образи на загарбників, економічною дестабілізацією,

що ускладнило процеси прогнозування майбутнього тощо) та спонукають їх до пошуку реальних або ж символічних способів виходу з травматичної ситуації;

– у процесі індивідуального і колективного пристосування до умов та наслідків воєнного конфлікту формуються різні моделі адаптації, засобами реалізації яких є психологічні стратегії.

З огляду на результати досліджень колективні стратегії адаптації до несприятливих або змінених умов життєдіяльності (у нашому випадку це умови й наслідки воєнного конфлікту) можна трактувати як систему (здебільшого нечітко структуровану) спільно вироблюваних способів поведінки, організовуваних і виконуваних дій, спрямованих на пристосування до наявних (несприятливих) або змінених умов життєдіяльності. Успішним результатом такої адаптації можна вважати передумови для досягання адаптованості, значущих колективних та індивідуальних цілей.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що адаптація до умов воєнного конфлікту відбувається як адаптація до соціально напруженого середовища, до ситуацій, що викликають передусім негативні почуття. У процесі адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту активізуються процеси емоційної саморегуляції: долання опору, усвідомлення змін у власному становищі та в ситуації тощо; когнітивні зусилля (орієнтування в нових умовах, зміни оцінних конструктів, долання когнітивних дисонансів); актуалізуються поведінкові патерни та стратегії адаптації відповідно до змінених умов.

Узагальнивши результати дослідження психологічних стратегій адаптації представників різних спільнот (мешканців міських громад, волонтерів, учасників АТО, членів сімей учасників АТО, внутрішньо переміщених осіб, педагогічної спільноти) до умов і наслідків воєнного конфлікту відповідно до індивідуальних тем науковців лабораторії психології мас і спільнот, ми виокремили на основі низки параметрів (консервація – трансформація; переживання – міркування – діяння) такі варіанти стратегій адаптації: консервативні переживання, консервативні міркування, консервативні діяння і трансформаційні переживання, трансформаційні міркування, трансформаційні діяння. Ці стратегії в сукупності утворюють дві інтегративні психологічні стратегії (метастратегії) адаптації спільноти: консервативно-рутинні і проактивно-трансформаційні.

Аналіз триманих результатів засвідчив, що суб'єкти адаптивного процесу частіше обирають стратегії, які вони вже випробували раніше; довіряють перевіреним часом, консервативним методам; діють за шаблоном, використовують готові адаптивні форми (засновані на своєму досвіді чи взяті за приклад від інших). Це так звані *консервативно-рутинні стратегії* (вони найпоширеніші), які базуються на консерва-

тивних переживаннях, міркуваннях та консервативних діяннях. Особливості вияву цих стратегій такі:

– на індивідуальному рівні: нарікання на труднощі, скарги, пошук самовиправдання, безплідне копирсання в проблемах; використання звичних, стереотипних способів психологічної саморегуляції; незмінність способу і стилю життя, прагнення зберегти свої звички та норми поведінки;

– на колективному рівні: емоційно насичене проговорювання (іноді обговорення) проблем; пошук тих, хто винен; критика влади, очікування змін на краще. Переважають негативні почуття (напруженість, роздратування, побоювання, недовіра, песимізм), спрямованість на цінності адаптації, стабільності, в основі яких лежить мотивація нужди, виживання та безпеки; використовуються звичні, стереотипні способи психологічної саморегуляції; стереотипізуються та набуває ціннісного значення все те, що було досі; виявляється цінність взаємодопомоги, підтримки, хоча її форми залишаються такими ж, що й раніше.

Отже, обираючи стратегії адаптації до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту, суб'єкти адаптивного процесу частіше віддають перевагу стратегіям, які вони використовували раніше, вдаються до готових адаптивних форм, заснованих на своєму досвіді чи взятих за приклад від інших, тобто обирають консервативно-рутинні стратегії.

Водночас під тиском обставин суб'єкт адаптації прагне до найбільш успішного адаптивного результату, що спонукає його до пошуку нових можливостей, утілення нереалізованого потенціалу та прихованих резервів, нових способів розв'язання проблем та досягнення адаптованості, до вироблення та застосування проактивно-трансформаційних стратегій. Останні постають, як правило, унаслідок тривалої компрометації консервативних стереотипних переживань, міркувань, діянь, що багаторазово не виправдали себе як засіб успішної адаптації до нових умов. Основою цих стратегій є трансформаційні переживання, трансформаційні міркування і трансформаційні діяння, що виявляються в потребі якимось інакше поставитися до того, що відбувається в житті; поміняти емоційні пріоритети; переосмислити досвід; наростити готовність змінюватися, зростати, брати відповідальність на себе; націлитися на розвиток нових сил і ресурсів адаптації, екзистенційну переоцінку, набуття знань і навичок, які сприяють підвищенню благополуччя та досягненню адаптованості. У колективному контексті йдеться про вироблення нових способів організації життєдіяльності, а також істотне підвищення громадської активності – як індивідуальної, так і колективної.

На основі узагальнення результатів теоретичного та емпіричного дослідження розроблено *модель психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту*, яка підтверджує, що адаптація спільноти до життя в період воєнного конфлікту відбувається

неминуче під тиском об'єктивних обставин (умов і наслідків воєнного конфлікту) (рис.). Воєнний конфлікт справляє на життєдіяльність людей соціально травмівний вплив, що, з одного боку, змушує відшукувати способи виживання, використовувати випробувані, стереотипні засоби, а з другого – спонукає до пошуку нових можливостей, утілення нереалізованого потенціалу та прихованих резервів, вироблення нових, трансформаційних психологічних стратегій адаптації.

Рис. Структурно-процесуальна модель психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту

Отже, під впливом несприятливих або змінених умов життєдіяльності (у нашому випадку це умови й наслідки воєнного конфлікту) суб'єкт адаптації робить спроби осмислити її, сконцентрувати та мобілізувати зусилля, що спонукає:

– до використання загальноприйнятих стереотипних моделей поведінки, застосування консервативно-рутинних стратегій адаптації та реалізації моделі так званої рутинної (реактивної) адаптації: успішної, у результаті якої (якщо ці спроби були успішними) відбувається консер-

вація наявного досвіду, або *неуспішної* – яка може призвести до дезадаптивних виявів, безпорадності, зневіри тощо (занурення в себе, частих конфліктів) або ж змусити продовжувати адаптаційний процес, шукати нові способи розв'язання проблеми, нові стратегії;

– до *активного, усвідомленого пошуку нових можливостей*, утілення нереалізованого потенціалу та прихованих резервів, вибору проактивних моделей поведінки, які мають внутрішню зумовленість та виявляються в здатності протистояти зовнішнім впливам та активно впливати на них, орієнтуватися на майбутнє, тобто до вироблення проактивно-трансформаційних психологічних стратегій адаптації, у результаті яких реалізується модель так званої *проактивної адаптації* – *ефективної або неефективної*.

Результатом реалізації *ефективної проактивної адаптації* є набуття позитивного досвіду, готовність до подальшого розвитку, досягнення більш високого рівня функціонування в певних сферах, спрямованість на розвиток нових сил і ресурсів адаптації. Тут можна говорити про такі зміни, коли система (особа, група, спільнота) здатна переструктуруватися, модифікуватися і коли в ній закладено можливість переходу до вироблення *інноваційно-трансформаційних стратегій*. Застосування цих стратегій сприяє змінам у уявленнях системи (особи, групи, спільноти) про себе, а саме оцінюванню того, як вона змінюється, своєї здатності до самозмін та переструктурування, і реалізації моделі так званої *преадаптації*, що базується на мотивації розвитку, зростання, ключовою функцією якої є готовність до змін.

А проте адаптація в результаті застосування проактивно-трансформаційних психологічних стратегій може виявитися *неефективною* – тобто адаптація відбулася, але вона потребувала значних зусиль і призвела до виснаження ресурсів. Це може спонукати людину або ж до застосування консервативно-рутинних стратегій, або ж, після відновлення та входження в стадію мобілізації, до зміни чи вироблення інших проактивно-трансформаційних стратегій.

У процесі реалізації проактивної моделі адаптації представники спільноти здатні використовувати навички моніторингу як зовнішньої реальності, так і внутрішньої, бачити альтернативні можливості, самодистанціюватися, адекватно сприймати й оцінювати себе та зовнішній світ. Сприймання останнього як контрольованого дає можливість працювати над собою та докладати зусиль, аби змінити те, що представники спільноти вважають за потрібне змінити – тобто вони цілком здатні до системної рефлексії.

Коли реалізується модель реактивної, рутинної адаптації, часто густо виявляється квазірефлексивна активність, що відображає спрямованість психічної діяльності спільноти (людини) на об'єкт, який не має стосунку до актуальної життєвої ситуації. Як внутрішні, так і зовнішні проблеми спільнота (людина) долає, занурюючись у фантазування;

системна ж рефлексія не реалізується, тому що беруться до уваги окремі елементи, а не вся цілісна картина, а тому визначення власних потреб значно утруднюється.

Як засвідчують результати проведеного нами дослідження, спільноти як соціальні категорії можуть розпадатися на підкатегорії, що реалізують різні стратегії (іноді навіть взаємозаперечні). Утім, представники різних спільнот можуть використовувати і близькі, ідентичні стратегії; у цьому випадку підставою для конструювання спільнот стає схожість моделей адаптивної поведінки. На вибір представниками спільноти тих чи тих стратегій адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту можуть впливати різні чинники: ступінь залученості в ці події, глибина їх сприймання й переживання, втрати, рівень суб'єктивного благополуччя та соціальної активності, прагнення соціально-психологічних трансформацій, критична оцінка влади, доступ до інформації та особливості застосування медіапрактик, розвиток рефлексивних процесів, система цінностей, обставини життєдіяльності.

Висновки. Запропонована на основі результатів дослідження структурно-процесуальна модель стратегій адаптації спільноти до умов воєнного конфлікту показує, що така адаптація відбувається під тиском об'єктивних обставин, пов'язаних із воєнним конфліктом; при цьому одні представники спільноти демонструють досить ефективне опанування процесу адаптації із застосуванням перетворювальних, проактивних стратегій та здатність до відрефлексування результатів їх застосування, для інших ці процеси суб'єктивно залишаються не досить опанованими, а стереотипність переживань, неактуалізовані когнітивні зусилля щодо усвідомлення причин подій, їхнього впливу на майбутнє, атрибуції відповідальності та неактуалізовані рефлексивні процеси уповільнюють перехід від стереотипних, консервативних стратегій до трансформаційних, інноваційних відповідно до змінених умов.

Результати дослідження дозволяють говорити про те, що наразі означився хоча й невпевнений, та все ж такий, що простежується, перехід від консервативно-рутинних до проактивно-трансформаційних психологічних стратегій адаптації як найбільш ефективного варіанта індивідуальної і колективної заряджувальної поведінки в різних сферах життєдіяльності. Однак цей процес охоплює ще незначну частину спільноти, адже потрібні час і зусилля для усвідомлення причин подій, їхнього впливу на майбутнє, атрибуції відповідальності, а також актуалізації та активізації рефлексивних процесів як на індивідуальному, так і на колективному рівні.

Перспектива подальших досліджень полягає у виробленні, реалізації та підтвердженні ефективності соціально-психологічних засобів активізації колективних зусиль для підвищення адаптивності до наслідків воєнного конфлікту.

Список використаних джерел

1. Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.
2. Norris, F. H., Stevens, S. P., & Pfefferbaum, B. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal Community Psychology*, 41(1–2), 131–134.
3. *Zdorov'ye–2020: osnovy yevropeyskoy politiki i strategii dlya XXI veka*. (2013). Копенгаген: Европейское региональное бюро ВООЗ.
4. Гусак, Н., Чернобровкіна, В., Чернобровкін, В., Максименко, А., Богданов, С. & Бойко, О. (2017). *Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс*. Київ: НАУКМА.
5. Горностаї, П. П. (2012). Колективна травма і групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спец. випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*, 2, 89–95.
6. Суший, О. (2014). Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегії її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 6(74), 18–32.

References

1. Vasiutynskiy, V. (2010). *Psykhologichni vymiry spilnoty* [The psychological measuring of community]. Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).
2. Norris, F. H., Stevens, S. P., & Pfefferbaum, B. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal Community Psychology*, 41 (1–2), 131–134.
3. *Zdorov'ye–2020: osnovy yevropeyskoy politiki i strategii dlya XXI stoletiya*. (2013). [Health 2020. A European policy framework and strategy for the 21st century]. Kopenhagen: European Regional Office World Health Organization (rus).
4. Gusak, N., Chernobrobkina, V., Chernobrobkin, V., Maksymenko, A., Bogdanov, S., & Boiko, O. (2017). *Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychainykh sytuatsii: pidkhid rezyliens* [Psychological Support in conditions of Unordinary Situations: resiliency approach]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy (ukr).
5. Hornostai, P. P. (2012). Kolektyvna travma ta hrupova identychnist [Collective trauma and group identity]. *Psykhologichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykhologii malykh, serednikh ta velykykh hrup* [Psychological perspectives. Special issue: topical problems of psychology of small, medium and large groups], 2, 89–95 (ukr).
6. Sushyi, O. (2014). Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk strategii yii opanuvannya [The problem of collective trauma in the Ukrainian society and the search for coping strategies]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kurasa], 6(74), 18–22 (ukr).

© Коробка Л. М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВАЦІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДОПОМОГИ

Висвітлюються результати аналізу проблематики, пов'язаної з мотиваційними аспектами волонтерства. Узагальнено два неоднорідних проблемних контексти, у межах яких усталено вибудовуються моделі вивчення та пояснення мотиваційних аспектів волонтерства, допомоги, просоціальної поведінки носіїв характеристики безкорисності. Як перший проблемний контекст означено опозицію розмежування волонтерства як систематичної, сталої суспільно корисної активності і власне допомоги як спонтанного, ситуативного акту. Зауважено, що ця опозиція поширюється і на рівень виокремлення та пояснення причин протиставлених видів допомоги. Зокрема, зауважено, що діяльність із надання допомоги мотивована переважно внутрішньоособистісними чинниками, а допомагальна поведінка натомість зумовлена частіше ситуативними та об'єктивними чинниками. Як інший проблемний контекст означено опозицію альтруїзму-егоїзму, що є базовою моделлю для розбудови більш конкретних уявлень щодо мотиваційних чинників таких явищ, як допомагальна й просоціальна поведінка. Зауважено недостатню розробленість власне соціально-психологічних аспектів мотивації волонтерства, які являють собою окремий, самостійний напрям цієї проблематики. Підкреслено та обгрунтовано необхідність розроблення трьох неоднорідних контекстів проблематики, в яких може бути означена й розкрита специфіка соціально-психологічних аспектів мотивації волонтерства. Проблематику соціальної перцепції в її конкретизації дослідженнями каузальної атрибуції представлено як перший соціально-психологічний аспект. Спроможність реципієнта або властивих йому характеристик виступати в ролі окремого мотиваційного чинника задає межі цього аспекту. Проблематику специфіки орієнтації волонтерської роботи на іншу діяльність, що розкриває характеристику соціальності як окремого мотиваційного аспекту волонтерства, означено як другий соціально-психологічний аспект. Проблематику спільності як характеристики зв'язку, що постає з розуміння взаємодії як самостійного мотиваційного чинника, взято за третій соціально-психологічний аспект.

Ключові слова: волонтерська діяльність, просоціальна поведінка, мотивація допомоги, альтруїзм, соціальність, спільність, атрибуція цінностей.

L. V. Spitsyna, H. V. Koval

THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVATION OF VOLUNTEERING HELP

There are highlighted the analysis results of motivational aspects of volunteering problematic. The models of studying and explaining the motivational aspects of volunteering help and prosocial behavior as carriers of the characteristics of unselfishness are summarized within the limits of two heterogeneous problematic contexts. The first problematic context is marked by opposition of distinction between volunteering as the systematic, sustained socially useful activities and as the spontaneous situational

act. It is noted that this opposition extends to the level of separation and explanation of the causes of opposite types of help. In particular, it is noted that the help provision activity is motivated mainly by internal personal factors, but the helping behavior is motivated mainly by situational and objective factors. As the other problematic context it is marked the antithesis within altruism-egoism as the founded model for building more concrete representations about the motivational aspects of such phenomena as helping and prosocial behaviors. It is noted that the socio-psychological aspects of volunteering motivation are insufficiently developed, but they constitute a separate and independent direction of this problematic. There are marked and substantiated the three problematic contexts within the limits of which there can be identified and disclosed the specificity of socio-psychological aspects of volunteering motivation. As the first socio-psychological aspect it is marked the problematic of social perception in its concretization by studies of causal attribution. The recipient' or his/her characteristics possibility to act as the separate motivational factor defines the limits of this aspect. As the second socio-psychological aspect it is marked the orientation specificity's problematic of volunteering activity upon the other activity, what reveals the sociality characteristics as the separate motivational factor of volunteering. The problematic of the commonality as the characteristic of connection (which comes up with from understanding the interaction as separate motivational factor) is marked as the third socio-psychological aspect.

Key words: volunteer activities, prosocial behavior, motivation for help, altruism, sociality, commonality, attribution of values.

Постановка проблеми. Визначення волонтерства як суспільного руху уможливило розуміння волонтерської спільноти як суб'єкта діяльності, адже вона посідає своє місце в соціально-психологічній таксономії серед великих організованих груп. Обґрунтування такого статусу реалізується шляхом рефлексії конструкт загальнопсихологічної теорії діяльності – “структура діяльності”. У його межах можна виокремити кілька підструктур, а саме: дію з умовами, що її організують; операцію з метою, що її організує; власне діяльність з мотивом, що її організує [1, с. 48–59]. Також у межах даної проблематики часом узагальнюють дві перші підструктури в понятті “завдання” [2, с. 25]. Відповідно, перенесення зазначеного на проблематику волонтерської діяльності, що реалізується суспільним рухом як її колективним суб'єктом, дає підстави розуміти соціальне завдання як підструктуру колективної діяльності. Змістове наповнення цього терміна передбачає поєднання спільного ставлення до соціальної ситуації, що є умовою дії, та спільних цілей, які організують колективну діяльність. Тому соціальне завдання і визнається своєрідним критерієм виокремлення волонтерського руху як великої організованої групи, адже дає змогу визначити засади організованості.

Бачимо, що наразі не задіяно і не розкрито специфіку підструктури власне діяльності та мотиву, що її організовує. Оскільки йдеться про діяльність колективного суб'єкта, то зрозуміло, що згадана під-

структура покликана розкрити засади колективної суб'єктності. Отож мається на увазі виокремлення сукупності чинників, що зумовлюють зв'язок між волонтерами, тобто пов'язують й утримують індивідів у групі як суб'єкти діяльності. Як бачимо, проблема полягає в тому, що маємо виокремити мотиви не індивідуальної діяльності з надання допомоги, а мотиви, релевантні рівню колективної діяльності. Тобто, в контексті заявленої проблематики, необхідним є обґрунтування відмінності мотиву як психологічного чинника індивідуальної діяльності від мотиву як соціально-психологічного чинника колективної діяльності. Це завдання вимагає попереднього аналізу наявного теоретичного масиву, в якому узагальнено пояснювальні моделі причин допомоги, адже проблематика мотиваційних аспектів волонтерства являє собою досить усталений напрям досліджень. Утім, як буде показано далі, у межах цього напрямку проблематики мало розробленими залишаються досі власне соціально-психологічні її аспекти.

Мета статті полягає в аналізі й узагальненні найпоширеніших моделей, що розкривають мотиваційні аспекти волонтерства, та виокремленні й обґрунтуванні соціально-психологічних аспектів мотивації волонтерської допомоги як окремого напрямку даної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження мотиваційних аспектів волонтерства є усталеним напрямом, що із середини ХХ ст. знаходить широке висвітлення в межах психологічного, соціологічного та соціально-психологічного дискурсів. У цілому можна виокремити принаймні два неоднорідних проблемних контексти, якими задається специфіка розбудови пояснювальних моделей причин допомоги.

Опозиція “волонтерська діяльність – допомога” задає проблемний простір першого контексту [3, с. 54]. Критерієм розмежування тут є розуміння діяльності як системно організованої сталої активності. У світлі цього критерію допомога тлумачиться як певна спонтанна, несистематична, одно- або кількарарова” дія. Для пояснення такої дії з погляду її зумовленості найчастіше звертаються до низки ситуативних чинників. При цьому ознака ситуаційності поширюється як на чинники, задані контекстом власне ситуації, так і на чинники, зосереджені в межах особистості як певного її стану. Для конкретизації означеного можна зауважити наявність спостерігачів як приклад першого типу чинника [4, с. 259] і наявність позитивних вражень безпосередньо або незадовго перед наданням допомоги [5, с. 61] – як приклад другого. Натомість пояснення мотивації волонтерства як систематичної діяльності зазвичай зосереджується на виокремленні особистісних рис як основи сталості та системності допомоги. Окремо в межах цього контексту розглядаються зовнішні чинники мотивації волонтерської допомоги, зокрема організаційні змінні [6, с. 85; 7, с. 69].

Інший проблемний контекст задається опозицією “альтруїзм – егоїзм”, де альтруїзм традиційно визнається чи не основною особистісною змінною, що приписується волонтеру як вагома складова мотивації [8, с. 166]. Також цей напрям доповнюється проблематикою просоціальної активності, що додає йому “напруженості” не лише в полюсах опозиції альтруїзм/егоїзм, а й у протиставленні просоціальної/девіантної (деструктивної) поведінки [8].

Соціобіологія – один з основних підходів, що ставив за мету науково обґрунтувати значення альтруїзму як справжнього чинника поведінки. Задля досягнення цієї мети пояснення фактів просоціальної активності біологічних видів вибудовується в межах еволюційної парадигми. Біологічний детермінізм в актах допомоги розкривається через конструкт “корисне еволюційне надбання”. При цьому корисність допомоги обґрунтовується на двох можливих рівнях пояснення. Зокрема, у випадку зростання рівня пристосованості групи корисним вважається підвищення шансів на виживання виду. І навпаки, коли допомога обмежується рівнем родової спорідненості, то користь полягає в підвищенні шансів на виживання генотипу [4, с. 258].

У межах психологічного дискурсу своєрідна опозиція соціобіології може бути витлумачена з огляду на теоретичні настановлення біхевіоризму та когнітивні підходи. Альтруїстичну поведінку пропонується розглядати як набуту форму активності, зумовлену позитивним соціальним підкріпленням [8, с. 169]. Своєрідного розвитку така позиція набуває в межах соціально-нормативного підходу, де пояснення спирається на конструкт соціальної норми. Так, норма відповідальності приписує допомагати іншим через їхню потребу в допомозі та залежність від людини, що надає допомогу. Норми взаємообміну пояснюють надання допомоги сподіванням на отримання рівноцінної допомоги згодом [5, с. 62]. Окрім того, певне спростування альтруїзму містить психоаналітична традиція, де він постає як сублімований егоїстичний імпульс [4, с. 258].

Осібно дослідники виокремлюють “індивідуалістичний” напрям, наголошуючи, що такі змінні, як гарний настрій, почуття провини та почуття обов’язку, спонукають до надання допомоги. Натомість почуття фрустрації та переживання втрати чи горя нівелюють бажання допомагати [5]. Видно, тут пролягає своєрідний місток між контекстами опозицій “альтруїзм – егоїзм” і “волонтерська діяльність – допомога”, адже релевантні допомозі змінні зосереджуються в особистості як ситуаційні чинники. Окрім того, як релевантні проблематиці альтруїзму визначають такі сталі індивідуальні змінні, як здатність до співчуття, розуміння та емпатії, що розцінюються як окремі мотиви допомоги [8, с. 168].

Отже, розкриваючи мотиваційні аспекти волонтерства, дослідники беруть до уваги насамперед організаційні, ситуативні та внутрішньо-

особистісні змінні [3; 7]. Водночас змінні, що характеризують реципієнта допомоги, заломлюються через специфіку індивідуалістичного рівня аналізу та враховуються або як ситуативні чинники, або через контекст особистісних якостей волонтера, таких як схильність до співпереживання, емпатії, виконання обов'язку тощо [4; 5]. Змінні ж, що мали б на меті пояснити надання допомоги не індивідуальним, а груповим суб'єктом, у розглянутій проблематиці виявити не вдалося. Власне, у межах соціобіології можна помітити певний натяк на групового суб'єкта, який, утім, виступає в ролі реципієнта допомоги, а не її надавача. Відтак цілком очевидно, що недостатньо враховуються власне соціально-психологічні аспекти мотивації волонтерської діяльності. Найбільш рельєфно це відчувається в наведеній логіці аргументації спростування альтруїзму як справжнього мотиву допомоги, адже воно відбувається за рахунок нівелювання ролі та вагомості Іншого, так і блага Іншого як можливих спонукальних причин діяльності. Цим, власне, й увиразнюється те проблемне місце, в якому актуалізується питання про соціально-психологічні чинники як окремі мотиви допомогальної активності, що потребує насамперед певного теоретичного осмислення.

До речі, питання виокремлення соціально-психологічного аспекту мотивації шляхом розбудови відповідної мотиваційної теорії обґрунтовує В. Климчук. Просування в цьому питанні передбачає розроблення конструкта “мотиваційний дискурс особистості” як складової практик її самоконструювання в умовах постнекласичної світобудови [9, с. 5–14; 10, с. 102]. Отже, виокремлення соціально-психологічного аспекту мотивації як специфічного не потребує додаткового обґрунтування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливості соціально-психологічного виміру волонтерської діяльності визначаються насамперед її суттєвими характеристиками. Найчастіше до загально-визнаних ознак волонтерської діяльності відносять:

– діяльність, що дає користь як людям, які її здійснюють, так і суспільству в цілому. Як правило, волонтерська діяльність не тільки має суспільно корисний характер, а і є можливістю самореалізуватися, дає задоволення й користь самому волонтеру;

– діяльність, яка здійснюється з власної волі у вільний від роботи час; власна воля є основою волонтерської діяльності;

– діяльність, яка не передбачає фінансової винагороди, проте це не означає, що вона обов'язково має бути безоплатною.

Зазначені суттєві характеристики волонтерської діяльності можна відтак узагальнити в означенні специфіки волонтерської діяльності як принципового її спрямування на іншу діяльність, яка реалізується реципієнтом. Окрім того, перелічені загальні ознаки та зауважена специфіка, як бачимо, розкривають волонтерство як питомо соціально-пси-

хологічне, а не індивідуально-особистісне явище. Розгляньмо, як саме проявляються соціально-психологічні аспекти мотивації допомоги як питомо соціально-психологічного явища.

Насамперед вважаємо за доцільне більш детально означити проблему, що постає в разі спроби постулювати мотив як соціально-психологічний чинник. Справа в тім, що тут простежується суперечність, зумовлена не лише наявністю двох різних рівнів аналізу, предметами яких є, відповідно, індивідуальна та колективна діяльність з надання допомоги. Навпаки, така суперечність виникає вже на рівні індивідуальної діяльності при спробі виокремлення Іншого та властивих йому характеристик як окремого й самодостатнього мотиву. Усе це зумовлює необхідність розглядати соціально-психологічну специфіку мотивації вже на рівні індивідуальної діяльності. Суперечність, що при цьому виникає, лежить у площині розуміння соціально-психологічних змінних як самостійних спонукальних чинників (мотивів), а не умов, що додатково специфікують мотивацію, тобто в площині усталеного в загальнопсихологічній теорії діяльності розуміння мотиву та процесу його утворення. Як відомо, в означеному підході мотив постає як опредмечена потреба [1, с. 48], відповідно, потреба виконує роль “пускового чинника” утворення мотиву, а безпосереднім процесом такого утворення є опредмечення. Позиціонування ж Іншого (та/або властивих йому характеристик) як окремого джерела спонукального потенціалу зумовлює необхідність винесення за межі особистості не лише “пускового чинника” мотиву, а й винесення в межі інтерсуб’єктного простору процесу його становлення. За таких умов утворення мотиву постає вже не стільки як опредмечення, оскільки розгортається не в межах просторового “предметного поля” [1, с. 103], скільки як “осуб’єкчення”, адже розгортається в межах “поля смислів” [11, с. 251]. Зазначене “поле смислів” також стає доступним для прочитання як інтерсуб’єктне поле, що вибудовується під час інтеракційної взаємодії суб’єктів спілкування [12, с. 14–16].

Отож бачимо, що згадана суперечність уже дістала виразнення в межах дискусії про взаємозв’язок категорій “спілкування” і “діяльність”. Відтак порушена дискусія слугує своєрідним теоретичним обширом, у межах якого проблематика соціально-психологічних аспектів мотивації отримує перспективи для окремого аналізу. Утім, такий аналіз і його результати потребують й окремого викладу. У контексті ж проблематики соціально-психологічних аспектів волонтерства зауважене дає змогу засвідчити притаманну їм неоднорідність, чим обґрунтовує необхідність диференціації та розмежування.

Перший соціально-психологічний аспект мотивації волонтерства, що поєднує в собі окрему сукупність чинників, задається можливістю реципієнта (та/або властивих йому характеристик) виконувати роль

самостійного мотиваційного чинника. Можливим напрямом поглиблення аналізу цього аспекту є контекст досліджень соціальної перцепції, зокрема така предметна сфера цієї проблематики, як дослідження каузальної атрибуції. Як відомо, в її межах виокремлюють три змінні, якими користуються для пояснення причин соціальної поведінки. Так, зауважено, що причинний характер впливу може бути приписано: характеристикам ситуації; властивостям об'єкта, на який спрямована поведінка; властивостям особистості [13, с. 265].

Іншим усталеним конструктом у цьому підході є уявлення про якісну специфіку предмета атрибуції. Так, виокремлюються атрибуції: причин; відповідальності; провини; рис тощо [там само, с. 264]. Як характерні особливості обґрунтування причин самої атрибуції виокремлюють такі змінні, як схильність до причинного пояснення поведінки; необхідність розуміння інших для формування ставлення до них; дефіцит інформації.

Отже, реципієнт як Інший і його благо, що постають як окремі мотиваційні чинники, зумовлюють перспективність розроблення такого можливого предмета атрибуції, як цінність. При цьому заглиблений у поле мотиваційної проблематики конструкт “цінність як предмет атрибуції” виконує роль опосередковувального чинника, а тому, до певної міри, є альтернативою конструктові “потреба”, адже насправді не виносить мотиваційний процес за межі особистості, а лише специфікує (опосередковує) дію “пускового чинника”.

Увиразнити специфіку впливу “цінності як предмета атрибуції” в межах соціально-психологічної зумовленості мотиваційного процесу можна шляхом звернення до іншого, певною мірою самостійного, соціально-психологічного аспекту мотивації волонтерства. Оскільки специфіка волонтерської діяльності полягає в її спрямованості на іншу діяльність, то це засвідчує своєрідний вияв соціальності як окремої мотиваційної складової активності, адже така спрямованість вимагає вважати за мотив волонтерської діяльності іншу діяльність як задане соціальними відносинами явище. Окрім того, додатково виокремлювати конструкт “благо іншого”, на який як на мотив спрямована діяльність реципієнта.

Спрямованість волонтерської допомоги на діяльність реципієнта і спрямованість мотивації допомоги на благо реципієнта представляють майбутнє як певне узагальнення цих спрямувань. Звідси атрибуція цінностей може бути обґрунтована саме дефіцитом знань про майбутнє, яке ще не настало, але може бути прогнозоване. Тобто атрибуція цінностей постає як альтернатива щодо атрибуції причин. Зокрема, альтернативність полягає в тому, що не рефлексуються (а отже, і не приписуються) ті причини, унаслідок яких реципієнт опинився у скрутному становищі, а натомість рефлексується утруднена діяльність як пере-

шкода для реалізації цінностей, що приписуються реципієнту волонтером. Відповідно, атрибуція цінностей постає як окремий мотиваційний процес, роль пускового чинника в якому виконує не потреба волонтера, а діяльність реципієнта, реалізація якої утруднена.

Як бачимо, специфіку другого соціально-психологічного аспекту мотивації описано характеристиками соціальності. При цьому соціальність тут постає в широкому її розумінні – як усталений атрибут певного суб'єкта (чи об'єкта), що набувається ним унаслідок соціальної чи соціально-психологічної взаємодії. Отож сам процес набуття зазначеної характеристики – окремий соціально-психологічний аспект мотивації волонтерства. На противагу цьому може бути виокремлено не тотожний уже означеним аспект, що специфікує як соціально-психологічний чинник мотивації характеристики взаємодії між суб'єктами волонтерської діяльності.

У вираженні зауваженого аспекту можна досягти шляхом порівняння та протиставлення характеристик “соціальність” і “спільність”. Так, якщо соціальність є характеристикою певного суб'єкта або об'єкта як наслідок взаємодії, то спільність – це характеристика зв'язку між суб'єктами взаємодії. Інакше кажучи, той зв'язок, який виникає в стосунках/відносинах [10, с. 6], зумовлює виникнення спільності як окремої його характеристики й місцезнаходження даного мотиваційного чинника не в межах суб'єкта взаємодії, а саме в межах інтерсуб'єктивного простору взаємодії. У разі такого розуміння спільність і постає в ролі окремого мотиваційного чинника.

Отже, проблематика спільності дотична до того проблемного поля соціальної психології, яке покликане пояснити виникнення “динаміки цілого”, що не зводиться до сукупності своїх частин [14, с. 167]. Тобто йдеться про експлікацію проблематики можливостей розуміння сукупного суб'єкта діяльності як одиниці. Тому ефекти взаємозв'язку між елементами сукупного суб'єкта як одиниці, що не зводяться до простого їх підсумовування, можуть бути розкриті саме через характеристику пов'язаності, де спільність постає як соціально-психологічна конкретизація цієї характеристики.

Обґрунтувати специфіку спільності як окремого і нетотожного альтернативним мотиваційного чинника можна, апелюючи до одного з перших достеменних фактів соціально-психологічного дискурсу [14, с. 82], що уособлюється в таких термінологічних конструкціях, як соціальна фасилітація/інгібіція. Так, цей факт засвідчив суттєвий вплив на перебіг активності присутності Іншого, а отже, стосується мотиваційної складової активності, адже є дієвою причиною, що суттєво її змінює. А проте, зауважимо, у межах представленого напряму досліджень йдеться саме про вплив на активність, причому за умови, що немає прямої взаємодії шляхом спілкування. Утім, очевидно, що оскільки є якийсь вплив, то значить, є і певним чином підтримуваний зв'язок, а

отже, може бути визначена і його характеристика. Також очевидно, що спільність може характеризувати як позитивний, так і негативний зв'язок.

Окрім того, представлено розуміння спільності безпосередньо дотичне до означеного на початках питання чинників, які пов'язують індивідів у групу та підтримують її як окремих суб'єктів. Тобто завдяки введенню в предметний простір проблематики мотиваційних аспектів волонтерства такого конструкта, як спільність, створюється підґрунтя для подальшого аналізу розуміння мотиву як соціально-психологічного чинника колективної діяльності. Інакше кажучи, цілком вірогідним видається припущення, що спільність як мотив можна вважати динамічним аспектом колективної суб'єктності, теоретичні підвалини виокремлення якої задано мотиваційною підструктурою колективної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, специфіка соціально-психологічних аспектів мотивації волонтерської діяльності, як показали результати аналізу, полягає в існуванні принаймні трьох нетотожних аспектів соціально-психологічної її зумовленості. Для подальшого розроблення означеного напрямку перспективними видаються більш детальний аналіз та обґрунтування конструкта “цінність як предмет атрибуції” щодо можливостей його емпіричної апробації. Як ще один перспективний напрям дослідження можна назвати проблематику спільності. Подальшого теоретичного аналізу потребує насамперед мотиваційний потенціал спільності як складової колективної суб'єктності. Це, власне, вимагає окремого розгляду як засад утворення спільності, так і розкриття специфіки її впливу на активність колективного суб'єкта як цілісної одиниці дії. При цьому як наявна теоретична база для просування аналізу проблематики спільності попередньо може бути використана методологічна проблема взаємозв'язку категорій “діяльність” і “спілкування”.

Список використаних джерел

1. Леонтьев, А. Н. (2012). Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Книга по требованию.
2. Балл, Г. (1989). Проблемы взаимодействия психологии с формализованными научными дисциплинами. *Психологический журнал*, 10, 6, 34–39.
3. Вайнілович, Н. (2012). Чинники формування мотивації людини до здійснення волонтерської діяльності *Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*, 2(14), 53–59.
4. Шермазанян, Л. (2015). Мотивация помогающего поведения в контексте житейской и профессиональной помощи. *Консультативная психология и психотерапия*, 23, 5, 257–289.
5. Кухтова, Н. (2004). Феномен просоциального поведения в психологической науке. *Белорусский психологический журнал*, 1, 60–65.
6. Лях, Т. (2012). Мотивация до волонтерської діяльності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 22(8), 84–91.

7. Беспалова, К. (2012). Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн. *Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*, 3(15), 67–71.
8. Мельник, І. (2011). Просоціальна поведінка як психологічна категорія теоретичного аналізу. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*, 2, 165–170.
9. Титаренко, Т. (2010). Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання. *Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика*, 6, 5–14.
10. Климчук, В. (2015). *Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації*. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка.
11. Леонтьев, А. Н. (1983). Образ мира. В А. Н. Леонтьев *Избранные психологические произведения* (с. 251–261). Москва: Педагогика.
12. Васютинський, В. (2005). Феноменологічний зміст спілкування в просторі колективного творіння дійсності. *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції “Творчість, як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків”* (с. 13–18). Житомир.
13. Орбан-Лембрик, Л. Е. (2005). *Соціальна психологія*. Київ: Академвидав.
14. Бублик, П., Жовтянська, В., Кальницька, Ю., Климчук, Н., Рибалка, В., Скорик, М., ... , Хазратова, Н. (2013). *Історіографічні та методологічні координати теорії соціальної психології*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

References

1. Leontyev, A. N. (2012). *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost* [Activity. Consciousness. Personality]. Moscow: Book on demand Publ. (rus).
2. Ball, G. (1989). Problemy vzaimodeystviya psikhologii s formalizovannymi nauchnymi distsiplinami [Problems of interaction of psychology with formalized scientific disciplines]. *Psikhologicheskiiy zhurnal* [Psychological Journal], 10, 6, 34–39 (rus).
3. Vainilovych, N. (2012). Chynnyky formuvannya motyvatsii liudyny do zdiisnennia volonterskoi diialnosti [The factors of forming the persons motivation for volunteer activity]. *Visnyk NTUU “KPI”. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo* [Bulletin of the NTUU “KPI”. Politology. Sociology. Right], 2(14), 53–59 (ukr).
4. Shermazanyan, L. (2015). Motivatsiya pomogayushchego povedeniya v kontekste zhiteyskoy i professionalnoy pomoshchi [Motivation for helping behavior in the context of everyday and professional help]. *Konsultativnaya psikhologiya i psikhoterapiya* [Advisory psychology and psychotherapy], 23, 5, 257–289 (rus).
5. Kukhtova, N. (2004). Fenomen prosotsialnogo povedeniya v psikhologicheskoy nauke [The phenomenon of prosocial behavior in psychological science]. *Belorusskiy psikhologicheskiiy zhurnal* [Belarusian Psychological Journal], 1, 60–65 (rus).
6. Liakh, T. (2012). Motyvatsiia do volonterskoi diialnosti [Motivation for volunteer activities]. *Visnyk Luhanskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky* [Bulletin of LNU after Taras Shevchenko. Pedagogical Sciences], 22(8), 84–91 (ukr).
7. Беспалова, К. (2012). Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн [Motivational aspects of volunteering: the experience of Western countries]. *Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право* [Bulletin of the NTUU “KPI”. Politology. Sociology. Right], 3(15), 67–71 (ukr).

8. Melnyk, I. (2011). Prosotsialna povedinka yak psykholohichna katehoriia teoretychnoho analizu [Prosocial behavior as a psychological category of theoretical analysis]. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii* [Education in the region: Politology, psychology, communication], 2, 165–170 (ukr).
9. Tytarenko, T. (2010). Postmoderna osobystist u dynamitsi samokonstruiuvannia [Postmodern personality in the dynamics of self-design]. *Aktualni problemy psykholohii. Psykholohichna hermenevtyka* [Actual problems of psychology. Psychological hermeneutics], 6, 5–14 (ukr).
10. Klymchuk, V. (2015). *Motyvatsiyni dyskurs osobystosti: na shliakhu do sotsialnoi psykholohii motyvatsii* [Motivational discourse of the person: on the way to social psychology of motivation]. Zhytomyr: Zhytomyr State University named after Ivan Franko (ukr).
11. Leontyev, A. N. (1983). *Obraz mira* [The image of the world]. In A. N. Leontyev, *Izbrannyye psikhologicheskiye proizvedeniya* [Selected psychological works] (pp. 251–261). Moscow: Pedagogy Publ. (rus).
12. Vasutynskyi, V. (2005). Fenomenolohichnyi zmist spilkuvannia v prostori kolektyvnoho tvorinnia diisnosti [Phenomenological content of communication in the space of the collective creation of reality]. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia "Tvorchist yak zasib osobystisnoho rostu ta harmonizatsii liudskyykh stosunkiv"* [International scientific and practical conference "Creator, as a means of personality growth and harmonization of human relations"] (pp. 13–18). Zhytomyr (ukr).
13. Orban-Lembryk, L. E. (2005). *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology]. Kyiv: Akademydav Publ. (ukr).
14. Bublyk, P., Zhovtianska, V., Kalnytska, Yu., Klymchuk, N., Rybalka, V., Skoryk, M., , Khazratova, N. (2013). *Istoriografichni ta metodolohichni koordynaty teorii sotsialnoi psykholohii* [Historiographical and methodological coordinates of theories of social psychology]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).

© **Спіцина Л. В., Коваль Г. В.**

УДК 159.944.4:355.1:316.6

Н. Ф. Дідук

ВПЛИВ СІМЕЙНИХ ПРОБЛЕМ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС АТО

На основі огляду наукових джерел та емпіричних досліджень проаналізовано найбільш поширені сімейні проблеми військовослужбовців та їхній вплив на психологічний стан бійців під час виконання ними службових завдань у зоні проведення АТО. Значення “стресорів сімейного життя” порівнюється з іншими стресогенними чинниками для військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях і перебували в зоні проведення АТО понад 6 місяців, та військовослужбовців, які участі в бойових діях не брали, але тривалий час виконували завдання в зоні проведення АТО. З’ясовано, що обидві категорії досліджуваних більш чутливі до сімейних стресорів, ніж до поганих гігієнічних умов, довготривалих навантажень, неочікуваної зміни умов служби, міжособистісних конфліктів та недостатнього задоволення біологічних і соціальних потреб. Виявлено, що серед чинників, які впливають на психологічний стан військовослужбовців, сімейні стресори не витісняються як незначущі з переліку інших. За результатами інтерв’ювання військових психологів та капеланів на тему сімейних проблем у родинах військовослужбовців, учасників АТО окреслено коло найбільш поширених проблем у родинних стосунках та розкрито їхній вплив на психологічний стан військовослужбовців на різних етапах виконання службово-бойового завдання в зоні АТО (під час перебування в АТО, після повернення додому). Зроблено висновок, що гармонійні стосунки в сім’ї військовослужбовця стають для нього підтримувальним чинником під час служби і ресурсом у період відновлення. Водночас зауважено, що напружені, конфліктні стосунки між подружжям деструктивно впливають на психологічний стан військовослужбовців під час служби (депресивні стани, зловживання спиртними напоями, агресивність, замкненість, порушення статуту, суїцидальні думки тощо) і не сприяють відновленню в періоди між службовими завданнями. Щоб запобігти виникненню перелічених труднощів у родинах військовослужбовців, запропоновано завчасно інформувати їх та членів їхніх родин про можливі зміни в стосунках та надавати психосоціально підтримку на кожному з етапів для своєчасного виявлення і корекції такого роду проблем.

Ключові слова: АТО, родина військовослужбовця, сім’я учасника АТО, соціально-психологічна підтримка, психологічний стан військовослужбовця, сімейні стосунки, комбатанти.

N. F. Didyk

THE INFLUENCE OF FAMILY PROBLEM ON THE PSYCHOLOGICAL STATE OF THE SERVICEMEN DURING ATO

On the basis of scientific sources and empirical studies it is made the analysis of the peculiarities of family problems and their influence on the psychological state of servicemen during their ATO service. The significance of “stressors of family life” is analyzed in comparison with other stress factors for servicemen who took

part in military operations and were in ATO for more than 6 months, and for servicemen who didn't take part in military operations, but for a long time fulfilled other ATO tasks. It is stated that for both studied categories the family stressors are higher than bad hygiene conditions, long-term load, unexpected changes in service conditions, interpersonal conflicts and dissatisfaction with biological and social needs. It was found that among stressors that influence the psychological state of servicemen, the family stressors are not suppressed as insignificant among the other ones. According to the results of military psychologists and chaplains interviewing, concerning the topic of domestic problems in families of ATO participants, there are outlined the most common problems in family relationships and their effect on the psychological state of the servicemen on different stages of implementation of military and combat tasks in ATO zone, (during stay in ATO and after returning home). It is concluded that harmonious relations in the serviceman family become a supporting factor for him during the service and the resource during the restoration. At the same time it is noted that conflict relations between spouses destructively affect the psychological state of servicemen during service (depressive states, alcohol abuse, aggressiveness, secrecy, violation of the statute, suicidal thoughts, etc.) and do not facilitate the restoration between military tasks. In order to prevent the emergence of most problems in the families of servicemen, it is proposed in advance to inform them and their families about possible changes in relationships and provide them with psychosocial support at each stage for in-time detection and correction of outlined problems.

Key words: ATO, family of a serviceman, family of ATO participant, socio-psychological support, psychological state of a serviceman, family relationships, combatants.

Постановка проблеми. З виникненням у квітні 2014 р. воєнного конфлікту на сході України, визначеного нормативними актами як антитерористична операція (далі – АТО), підрозділи Збройних сил України (ЗСУ) та Національної гвардії України (НГУ) постійно залучаються до виконання службових завдань у зоні проведення АТО. Як правило, такі завдання мають різну тривалість (3-6 місяців і більше) та періодичність і передбачають віддалене перебування військовослужбовців від місця проживання їхніх сімей.

Тривання воєнних дій п'ятий рік поспіль так чи інакше відображається на психологічному стані діючих військовослужбовців та їхніх рідних і близьких. Постійне хвилювання членів сімей військовослужбовців за їхнє життя та здоров'я, постійний перезапуск стосунків між відрядженнями, адаптація до нових форм поведінки подружжя після повернення і перед відбуттям військових у зону АТО – усе це породжує серйозні виклики для сімейних стосунків у родинях військовослужбовців.

Гармонійні стосунки в сім'ї – це важливий додатковий ресурс, коли йдеться про підтримку психічного здоров'я військовослужбовців. Разом з тим сімейні проблеми, які можуть виникати на тлі тривалих стресових станів подружжя, здатні суттєво вплинути на психологічний стан військового, а то й обернутися негативними наслідками для його здоров'я і навіть життя. За словами керівника управління морально-

психологічного забезпечення ЗСУ, “серед осіб, які вчинили самогубство в армії, більшість тих, хто не витримує психологічного тиску соціальних та побутових проблем, з якими доводиться стикатися його сім’ї, особливо коли сімейні проблеми пов’язані з його тривалою відсутністю вдома, у той момент, коли військовий служить і не може приділити близьким достатньої уваги” [1]. За офіційними даними, наразі Збройні сили України налічують у своїх лавах 255 тис. військовослужбовців, з яких протягом останніх двох років 130 тис. осіб уклали контракт. Переважно це люди, які вже виконували службово-бойові завдання в зоні бойових дій [2].

В Україні у зв’язку з воєнними подіями на сході також стрімко зростає актуальність підтримки сімей у процесі реінтеграції, реадaptaції та реабілітації військовослужбовців – учасників АТО. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 528 від 2017 р. системна оцінка потреб сімей учасників АТО, надання соціальних послуг, супроводу, послуг із соціальної інтеграції та реінтеграції, кризового та екстреного втручання, забезпечення психологічної підтримки покладаються на місцеві центри соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді. Ці центри забезпечують виконання покладених на них місцевими програмами обов’язків [3]. Утім, соціальні служби, підпорядковані Міністерству соціальної політики, охоплюють насамперед ветеранів. Водночас особливо гостро постає питання психосоціальної роботи із сім’ями діючих військовослужбовців. Така робота передбачає аналіз впливу сімейних проблем на психологічний стан військових, своєчасне виявлення та корекцію цих проблем, у тому числі під час активних бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості впливу сім’ї на психологічний стан військовослужбовця під час відбування ним служби та після завершення службово-бойового завдання вивчали як зарубіжні [4], так і вітчизняні фахівці. Вітчизняні дослідження проблем психосоціального забезпечення діяльності військових підрозділів показують, що для психологічного стану військових як на стадії виконання бойового завдання [5], так і після його завершення [6] важливе значення мають стосунки з найближчим оточенням, а саме із членами сім’ї. Гармонійні стосунки в родині є тим чинником, який здатний істотно зменшити ризик виникнення ПТСР [7]. Згідно з результатами досліджень українських фахівців, після повернення із зони бойових дій військовослужбовець так само потребує підтримки дружини, матері і свого командира [8]. Ми цілком погоджуємося з думкою дослідників, що забезпечення психічного здоров’я військовослужбовців та членів їхніх сімей є запорукою успішного виконання військовими формуваннями України поставлених перед ними завдань [9].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. На сьогодні недостатньо досліджено, як на психологічний стан бійців впливають

сімейні проблеми, з якими стикається родина військовослужбовця на різних етапах виконання ним службово-бойового завдання в зоні воєнного конфлікту (перед відправленням туди, під час перебування там і після повернення додому). Саме тому ми вирішили з'ясувати, яким чином сімейні проблеми впливають на психологічний стан військовослужбовців під час АТО, що, відповідно, може надалі допомогти проводити роботу з коригування наявних проблем та психосоціальну роботу, спрямовану на запобігання цим проблемам.

Метою статті є аналіз найбільш поширених сімейних проблем військовослужбовців та їхнього впливу на психологічний стан бійців під час виконання ними службових бойових завдань в зоні АТО на основі огляду наукових джерел та емпіричних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цій статті ми вирішили відійти від загального огляду сімейних проблем військовослужбовців на трьох етапах (перед АТО, під час АТО та після повернення додому) виконання ними бойового завдання, які ми визначили в попередньому дослідженні [10]. Етап “перед відбуттям у зону АТО” нас наразі цікавить менше, оскільки всі військовослужбовці, які постійно виконують завдання в зоні АТО, перебувають на службі за контрактом. Тому між етапами “перед відбуттям в АТО” та етапом “після повернення з АТО” досить незначний проміжок часу (залежно від роду військ), і вони практично переходять один в одний. Ми зосередимо увагу лише на двох із них, а саме: “під час перебування в АТО” і “після повернення додому”, оскільки саме під час перебування в зоні проведення АТО військовослужбовці зазнають впливу екстремальних умов та різного рівня стресу, а після повернення додому проходять етап відновлення перед виконанням наступних службових завдань.

У розвинених країнах світу, зокрема в США та Канаді, діють державні програми підтримки сімей військовослужбовців на різних етапах розгортання військових підрозділів (перед розгортанням, під час розгортання та після повернення на етапі возз'єднання сім'ї). Ці програми стосуються як членів сім'ї військового, так і самого військового безпосередньо [4].

Діагностика негативних психічних станів військовослужбовців передбачає врахування специфіки дії на них різного плану стресорів: *стресорів короткочасної дії* (від декількох годин до декількох діб), *стресорів тривалої дії* (від декількох місяців до декількох років), *специфічних бойових стресорів*, які мають підвищений рівень стресогенності, *неспецифічних*, до яких належать стресори, характерні як для бойової обстановки, так і для інших видів стресових ситуацій [11, с. 5]. Зокрема, *до стресорів довготривалої дії, окрім інших чинників, належить служба у військових підрозділах, пов'язана з тривалим відривом від сім'ї та звичних умов, тривалими відрядженнями в район бойових дій та ін.* [11, с. 6].

Спіраючись на дослідження наших колег, спробуємо з'ясувати, яке місце посідають стресори, пов'язані із сім'єю. У зв'язку із цим за-слуговують на увагу дослідження Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України щодо особливостей негативних психічних станів у військовослужбовців (2 і 3-тя хвили мобілізації) внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в зоні АТО [10], зокрема результати, отримані за методикою “Стрес-фактори” [12, с. 7]. На основі цієї методики аналізується вплив стресогенних чинників на дві вибірки: 1) на військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях і перебували в зоні проведення АТО понад 6 місяців (22 респонденти, далі – вибірка “бійці”); 2) на військовослужбовців, які участі в бойових діях не брали, але тривалий час виконували завдання в зоні проведення АТО (54 респонденти, далі – група “учасники”). Ми не будемо тут аналізувати всі результати, отримані за згаданою методикою, а звернемо увагу лише на вплив стресогенного чинника “стресори сімейного життя”. *Із 30-ти можливих балів для групи “бійці” сила впливу цього чинника становила 13,35 бала, для групи “учасники” – 14,82.* Як бачимо, для групи учасників цей показник дещо вищий, ніж для групи бійців.

Дослідники відносять вплив стресогенного чинника “стресори сімейного життя” до таких, що виражені середньою мірою. Найбільш стресогенними для всіх досліджуваних (20,6 – 22,9 бала за умови максимальних 30 балів) виявилися: “страх полону”, “захоплення в полон бойових побратимів, товаришів”, “події, у результаті яких постраждали честь і достоїнство”, “ситуації, які загрожують життю та фізичній цілісності”, “помилки командування”, “поранення, контузії, каліцтва”, “випадки загибелі мирних громадян, побратимів”, “страхітливі картини смерті, людські втрати та муки”, “побоювання, страх власної загибелі”, “досвід невдалих дій”, “стресори морального характеру”, “контакт з великою кількістю поранених”.

Відтак порівняймо вагомість чинника “стресори сімейного життя” з вагомістю інших чинників.

Для групи “учасники” чинник “стресори сімейного життя” має приблизно таку ж саму вагомість (у балах), як чинники:

- “довготривале виконання роботи, яка вимагає напруження; підвищена відповідальність за свої дії” – 14,96;
- “незадоволеність матеріальних потреб” – 13,79;
- і перевищує вагомість чинників:*
- “погані гігієнічні умови” – 13,13;
- “довготривалі навантаження, які породжують втому” – 11,27;
- “сексуальна дисгармонія” – 11,22;
- “незадоволеність біологічних і соціальних потреб” – 10,96;
- “інтенсивні міжособистісні конфлікти” – 10,76;

– “різкі, неочікувані зміни умов служби” – 10,37.

Для групи “бійці” стресори сімейного життя перебувають практично за вагомістю на одному рівні з чинниками:

– “стресор морального характеру (докори совісті, відповідальність за життя невинних людей, необхідність застосування зброї та інших засобів ураження)” – 13,65;

– “незадоволеність біологічних і соціальних потреб” – 13,41;

– “фізичне знищення бойовиків (особливо вперше)” – 13,35;

– “сексуальна дисгармонія” – 13,27;

і перевищує вагомість чинників:

– “контакт з великою кількістю поранених” – 12,86;

– “різкі, неочікувані зміни умов служби” – 12,71;

– “довготривале виконання роботи, яка вимагає напруження, підвищена відповідальність за свої дії” – 12,19;

– “погані гігієнічні умови” – 9,91;

– “вигляд трупів, крові” – 9,81;

– “незадоволеність матеріальних потреб” – 9,45;

– “інтенсивні міжособистісні конфлікти” – 9,20.

Якісний порівняльний аналіз показав, що і в “учасників”, і в “бійців” сімейний чинник перевищує за вагомістю “погані гігієнічні умови”, “довготривалі навантаження, які породжують втому”, “сексуальну дисгармонію”, “інтенсивні міжособистісні конфлікти”, “незадоволеність біологічних і соціальних потреб”, “різкі, неочікувані зміни умов служби”. Хоч, здавалося б, чим більше у “бійців” стресових перевантажень, пов’язаних із загрозою життю, тим більше сімейний чинник мав би відходити на задній план. Проте, як бачимо, у “бійців” стресор сімейних стосунків залишається на рівні з факторами “фізичне знищення бойовиків (особливо вперше)”, “незадоволеність біологічних і соціальних потреб” та “стресор морального характеру (докори совісті, відповідальність за життя невинних людей, необхідність застосування зброї та інших засобів ураження)” і навіть дещо перевищує за значущістю “контакт з великою кількістю поранених” та “вигляд трупів, крові”. Також у “бійців” порівняно з “учасниками” дія сімейного стресора виявляється сильніше, ніж “довготривале виконання роботи, яка вимагає напруження, підвищена відповідальність за свої дії” і “незадоволеність матеріальних потреб”.

Отже, попри те, що в “учасників” показники сімейних стресорів вищі, ніж у “бійців”, якісний порівняльний аналіз засвідчив, що в останніх сімейні стресори не втрачають своєї вагомості, а навпаки, вона в них дещо зростає, порівняно з тими чинниками, що мали меншу вагомість для “учасників”. З огляду на це можемо зробити висновок, що сімейні стресори не витісняються як незначущі з переліку інших. Проблема сімейних стосунків і сімейних стресорів не втрачає своєї актуаль-

ності для учасників бойових дій, хоч захисна реакція на тлі травматичних подій і могла б створити ілюзію, що ці стресори стають менш важливими.

Щоб охарактеризувати особливості сімейних проблем та уявлення про їхній вплив, ми провели емпіричне дослідження у вигляді глибинних інтерв'ю та розглянули проблеми на різних етапах виконання завдань в АТО: окремо – під час перебування військовослужбовців у зоні АТО, й окремо – після повернення їх з АТО. Опитано 13 респондентів, з них 6 – жінки і 7 – чоловіки. Серед опитаних 10 офіцерів-психологів НГУ (4 чоловіків і 6 жінок; 7 з них мають досвід особистого перебування в зоні АТО; всі психологи мають досвід роботи з військовослужбовцями, які відбувають службу в зоні АТО, і членами їхніх сімей); 2 військових капелани НГУ (мають досвід служби в зоні АТО й працюють і далі з військовослужбовцями та членами їхніх родин). Крім того, аналіз включав інтерв'ю з військовослужбовцем – учасником АТО, чий окремий випадок становить інтерес, оскільки проблеми, які виникли в подружніх стосунках військовослужбовця під час перебування в зоні АТО, призвели до руйнування його сім'ї та розлучення. Усі респонденти були одружені та мали різний рівень вияву перелічених проблем у власних родинях; 11 з 13-ти мали дітей (дошкільного та шкільного віку). Вік респондентів становив 30–45 років [10].

Розгляньмо відтак перший етап – *під час перебування в зоні АТО* (одне відрядження триває зазвичай 2-3 місяці). Офіцери-психологи та капелани зазначили, що на цьому етапі важливу роль відіграє емоційний стан військовослужбовця – настрій, з яким він залишив родину та прибув для виконання службово-бойового завдання. Протягом перших кількох днів уся увага військовослужбовця максимально спрямована на прийняття службових обов'язків від колег, які їдуть на ротацию. Паралельно, саме в ці перші 7-10 днів, родина переживає адаптацію та найбільший стрес за відсутності військовослужбовця вдома. У цей час в комунікації між подружжям може спостерігатися напруженість через взаємні невірвані очікування щодо емоційної підтримки одне одного, що, як вважають опитані, впливає на психоемоційний стан військовослужбовця.

Також респонденти відмічають, що в сім'ях, де ще до відрядження спостерігалися напружені стосунки, можуть виникати недовіра, страх зради, відбуватися алкоголізація чоловіка. Усе це виливається відтак у телефонні конфлікти. На думку опитаних, такі конфлікти часто тягнуть за собою агресивну поведінку військового в місці відбування служби, порушення наказів керівництва і статутних норм, зловживання спиртними напоями, самоушкодження і, як крайню форму, спроби самогубства.

Якщо у подружжя до відрядження були нормальні стосунки, вони стають підтримувальним чинником для військових. Зазвичай у таких військовослужбовців актуалізується лише хвилювання за здоров'я рідних,

поведінку дітей у школі та матеріальне забезпечення родини. Про всі ці моменти подружжя спілкується телефоном і, залежно від обставин, у чоловіка або виникають хвилювання, сум, дезорієнтація, розпач (оскільки він нічого не може зробити, аби зарадити посталій удома проблемі), або він спокійний, оскільки вдома все гаразд. Якщо до відрядження стосунки в родині були нормальні, як правило, страх зради не гнітить чоловіка, за винятком хіба що молодих військовослужбовців, які нещодавно одружилися.

У цілому, говорячи про сімейні проблеми в родинях військовослужбовців під час даного етапу, респонденти зазначали, що важливо своєчасно виявляти напруженість у сімейних стосунках військовослужбовця та вчасно її коригувати. На думку військових психологів та капеланів, завчасне інформування військовослужбовців і членів їхніх родин про можливі зміни в стосунках та надання відповідних рекомендацій (наприклад, у форматі буклетів, інформаційних зустрічей тощо) здатні запобігти виникненню більшості проблем у родинях військовослужбовців [10].

Отже, важливо проводити серед військовослужбовців, у тому числі безпосередньо в зоні виконання ними службово-бойового завдання, своєчасну просвітницьку і психосоціальну роботу щодо сімейних проблем. Так само під час перебування військового в зоні АТО важливо проводити інформаційну роботу з членами його родини за місцем їхнього проживання: інформувати про особливості психоемоційних станів військовослужбовця під час перебування в зоні АТО, акцентувати увагу на особливостях спілкування з військовим телефоном і за допомогою соціальних мереж, надавати психосоціальну та психологічну підтримку дружинам, якщо в них виникають складні емоційні стани або якісь проблеми з дітьми.

Структуруючи відповіді респондентів щодо сімейних проблем на етапі *після повернення з АТО*, можна виокремити такі найпоширеніші з них: напружені стосунки через замкненість і відчуженість чоловіка та страх дружини через незвичні вияви поведінки чоловіка; холодність у стосунках між батьком і дитиною; порушення інтимних стосунків, брак часу на дозволя з родиною між службово-бойовими завданнями [10].

З досвіду психологів, військовослужбовці, перебуваючи у зоні бойових дій, переживають ті чи інші стресові ситуації. Навіть ті з них, які не перебувають у першій лінії оборони, а відбувають службу на 2 або 3-й лінії, постійно відчують емоційне напруження, оскільки обставини воєнного конфлікту на сході України наразі непередбачувані. Переживання емоційного напруження, бойового стресу, посттравматичного стресового розладу [5; 13] викликає у військовослужбовця бажання відсторонитися від близьких, аби їм не нашкодити; уникати вияву емоцій у присутності рідних; відійти від побутових питань,

оскільки з'являється відчуття своєї непотрібності; втамувати біль алкоголем тощо.

Дружини таких військовослужбовців, спілкуючись із фахівцями, часто зізнаються в тому, що їхні чоловіки після кожного такого чергового відрядження повертаються з новими виявами поведінки, і сім'я змушена щоразу адаптуватися по-новому. Під час кожної такої адаптації родина переживає стрес, що викликає напруження в стосунках. У сім'ях, де добре налагоджена комунікація, цей процес проходить легше і швидше.

Окремою важливою проблемою, що потребує уваги, є порушення інтимних стосунків. За словами опитаних (зокрема жінок), інтимні стосунки подружжя після повернення чоловіка із зони бойових дій змінюються. Фахівці з огляду на досвід спілкування з дружинами військових відмічають, що протягом першого тижня після повернення чоловіка додому у нього спостерігається або надмірний потяг, або ж цей потяг зникає. Часто також простежується втрата ніжності в стосунках, що в подальшому може призвести до відмови від інтимних стосунків на тривалий час. Особливо це стосується тих подружніх пар, де чоловік постійно їздить у відрядження в АТО (термін кожного такого відрядження – 2-3 місяці). Такі зміни як чоловіки, так і дружини часто інтерпретують як згасання почуттів або привід для ревнощів та хвилювань, що, зрозуміло, породжує конфлікти і деструктивно впливає на психологічний стан військового.

За словами респондентів-чоловіків, повертаючись додому з відрядження, вони очікують, що дружина і діти будуть їх радісно зустрічати та безумовно приймати всі вияви їхньої поведінки. Разом з тим існує хвилювання, як зустріне тата дитина, чи впізнає вона його (якщо дитині до 3-х років). Особливо гостро це питання хвилює військовослужбовців, які у відрядженні вже не вперше і мають досвід відстороненості дитини від батька одразу після повернення того додому. І коли позитивні очікування не справджуються через емоційні стани членів сім'ї (які є нормальними для них на той час), чоловіки відчувають спустошеність і сум, збурення емоцій, переймаючись думкою, що на них не чекали і їх не раді бачити. Зрозуміло, такі стосунки в сім'ї після повернення чоловіка додому не сприяють відновленню психологічного стану військовослужбовця та його підготовці до виконання наступних службово-бойових завдань.

Однією з основних рекомендацій самих респондентів щодо запобігання виникненню вищезазначеної проблеми в подружніх стосунках на цьому етапі є попереднє інформування як дружин, так і військовослужбовців про можливі зміни в інтимному житті, про зміни емоційних станів дітей та рекомендації, як варто реагувати на ці зміни. Для чоловіків роз'яснення щодо даної теми можна проводити як перед відбуттям у зону виконання бойового завдання, так і актуалізувати

інформацію перед поверненням додому, надаючи інформаційний буклет, що містить рекомендації та корисні контакти.

Отримані нами дані підтверджують загальну тенденцію, яку відмічають інші дослідники. Роль сім'ї як післястресового оточення фахівці визнають важливою як у виявленні порушень унаслідок травми, у протидії травмі, так і в полегшенні відтворення пережитих подій [9].

Незаперечним фактом є і те, що травмування одного члена сім'ї справляє безпосередній вплив на інших. У наукових джерелах описано такі варіанти впливу травми на сім'ю: 1) усі члени родини зазнали впливу події; 2) травмовано члена сім'ї, який перебуває в іншому місці; 3) жертвою стає один член сім'ї, який відтак впливає на інших; 4) травматичний вплив виходить від одного з членів сім'ї. Існування таких взаємовпливів у сім'ях військових підтверджують дослідження американських учених, які виявили високу частоту депресивних тривожних розладів та високий рівень алкоголізації у 68% членів родин ветеранів війни у В'єтнамі, що мають посттравматичні розлади [14].

Вітчизняні дослідники зазначають, що в частини військово-службовців розвиток психопатологічних станів пов'язаний із психічною травматизацією внаслідок дії екстремальних чинників під час перебування в АТО. Разом з тим негативні психічні стани розвиваються у військовослужбовців і в період реадаптації до звичайних умов служби, після повернення із зони АТО. Порушення можуть виявлятися на психологічному (поведінковому) рівні у вигляді пригніченого настрою, тривожності, агресивності, депресій, зловживання алкогольними напоями [11, с. 10]. Суттєво ускладнюють перебіг постстресових змін, на думку дослідників, додаткові психотравматичні події та несприятливі стосунки в родині [14].

Підсумки нашого дослідження не заперечують, а уточнюють результати, отримані іншими авторами, оскільки характеризують ситуацію наших військових на даному етапі воєнного протистояння агресору.

Висновки. На основі аналізу впливу сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО виявлено:

– серед стресорів, що впливають на психологічний стан військовослужбовців, сімейні стресори не витісняються як незначущі з переліку інших. Проблема сімейних стосунків і сімейних стресорів для учасників бойових дій не втрачає своєї актуальності попри те, що захисна реакція на тлі травматичних подій часом створює ілюзію, що ці стресори стають менш важливими;

– у разі напружених стосунків “до АТО” найпоширенішими проблемами в сім'ях під час перебування військовослужбовців в АТО є: недовіра, страх зради, алкоголізація чоловіка, що виливається в телефонні конфлікти, які можуть стимулювати конфліктну, агресивну поведінку військового під час відбування ним служби, порушення

наказів командирів і статутних норм, зловживання алкогольними напоями, хвилювання, сум, дезорієнтацію, розпач, самоушкодження і, як крайню форму, спроби самогубства (оскільки він нічого не може зробити, аби зарадити посталій удома проблемі);

– у разі нормальних сімейних стосунків “до АТО” сім’я стає ресурсом для військового і тим чинником, який допомагає йому швидше подолати наслідки перебування в екстремальних ситуаціях;

– після повернення військовослужбовців з АТО найпоширенішими проблемами є напружені стосунки подружжя через замкненість та відчуження чоловіка або страх дружини через незвичні вияви поведінки чоловіка; холодність у стосунках між батьком і дитиною; порушення інтимних стосунків, що в сукупності породжує конфлікти і деструктивно впливає на відновлення психологічного стану військового;

– завчасне інформування військовослужбовців та членів їхніх родин про можливі зміни в стосунках і надання відповідних рекомендацій (наприклад, у форматі буклетів, інформаційних зустрічей тощо) здатні запобігти виникненню більшості проблем у родинах військовослужбовців, а своєчасне їх виявлення і корекція сприятимуть мінімізації їхнього впливу на психологічний стан військовослужбовців.

Перспективи подальших досліджень такі: 1) обґрунтування форм взаємодії з дружинами військовослужбовців і самими військовослужбовцями для запобігання сімейним проблемам; 2) емпіричне підтвердження ефективності впливу обраних форм роботи на зменшення негативного впливу сімейних стресорів.

Список використаних джерел

1. Інтерв’ю з начальником управління морально-психологічного забезпечення Генштабу ЗСУ). Інформаційне агентство “РБК”. (2018). Взято з <https://daily.rbc.ua/rus/show/general-mayor-vs-u-oleg-gruntkovskiy-okolo-1519946455.html>.
2. Інтерв’ю з Міністром оборони України (2018). *Інформаційний ресурс “Голос Америки”*. Взято з <https://ukrainian.voanews.com/a/stepan-poltorak-interviudzhaveliny/4237833.html>.
3. Про внесення змін до Загального положення про центр соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді. Постанова Кабінету Міністрів України № 528 від 19 липня 2017 р. Взято з <http://zakon5.rada.gov.ua>.
4. Дубчак, О. Д. (Ред.). (2017). *Охорона психічного здоров’я в умовах війни*. Пер. з англ. Київ: Наш формат.
5. Стасюк, В. В. (2006). *Психологія локальних війн та збройних конфліктів*. Київ: НАОУ.
6. Лесков, В. О. (2008). *Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький.
7. Волошин, П. В., Шестопалова, Л. Ф., & Підкоритов, В. С. (2002). *Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація*. Харків.

8. Буряк, О. О., Гіневський, М. І., & Катеруша, Г. Л. (2015). Шляхи та методи реабілітації осіб з “військовим синдромом” та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 3 (44), 137–141.
9. Агаев, Н. А., & Флоранская, О. В. (2003). Проблема психологического обеспечения психического здоровья военнослужащих и членов их семей. *Екологічна психологія в Україні*. Взято з http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2003_01/sb01_01.pdf.
10. Дідик, Н. Ф. (2018). Соціально-психологічна підтримка членів родин військовослужбовців як чинник впливу на морально-психологічний стан бійця під час виконання завдань у зоні АТО. *Український психологічний журнал*, 1(7), 41–56.
11. Агаев, Н. А., Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В., & Ткаченко В. В. (2016). *Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.
12. Кокун, О. М., Агаев, Н. А., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2015). Особливості вияву негативних психічних станів у військовослужбовців внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в зоні АТО. *Вісник Національного університету оборони України*, 3 (46), 123–129.
13. Попелюшко, Р. П. (2016). Причини виникнення та механізм розвитку ПТСР у комбатантів. *International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences*. Kielce: Holy Cross University, 95–98.
14. Figley, C. R. (1986). Traumatic stress the role of the family and social support system. *Trauma and its wake*. 2nd vol. NY.

References

1. Interviu z nachalnykom upravlinnia moralno-psykholohichnoho zabezpechennia Henshtabu ZSU [Interview with the Chief of Main Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine] (2018). *Informatsiine ahentstvo “RBK”* [RBC news agency]. Retrieved from <https://daily.rbc.ua/rus/show/general-mayor-vsuo-oleg-gruntkovskiy-okolo-1519946455.html> (ukr).
2. Interviu z Ministrom oborony Ukrainy [Interview with the Minister of Defense of Ukraine] (2018). *Informatsiyni resurs “Holos Ameriky”* [Information Resource “Voice of America”]. Retrieved from <https://ukrainian.voanews.com/a/stepan-poltorak-interviu-dz-haveliny/4237833.html> (ukr).
3. Pro vnesennia zmin do Zahalnoho polozhennia pro tsentr sotsialnykh sluzhzb dlia simi, ditei ta molodi. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Amendments to the General Provisions on the Center for Social Services for Family, Children and Youth”]. № 528 of 19 July 2017]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua> (ukr).
4. Dubchak, O. D. (Red.). (2017). *Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viiny* [Protection of mental health in war conditions]. Kyiv: Nash format Publ. (ukr).
5. Stasiuk, V. V. (2006). *Psykholohiia lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv: pidruchnyk dlia slukhachiv ta studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Psychology of local wars and armed conflict: a textbook for students of higher educational institutions]. Kyiv (ukr).

6. Leskov, V. O. (2008). *Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtziv iz raioniv viiskovykh konfliktiv* [Social and psychological rehabilitation of servicemen from military conflicts places]. Abstract of Ph. D. dissertation. National Academy of the State Tax Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytsky, Ukraine, Khmelnytskyi (ukr).
7. Voloshyn, P. V., Shestopalova, L. F., & Pidkorytov, V. S. (2002). *Posttravmatychni stresovi rozlady: diahnostyka, likuvannia, reabilitatsiia* [Post-traumatic stress disorder: diagnosis, treatment, rehabilitation]. Kharkiv (ukr).
8. Buriak, O. O., Hinevskiy, M. I., & Katerusha, H. L. (2015). Shliakhy ta metody reabilitatsii osib z “viiskovym syndromom” ta posttravmatychnym stresovym rozladom [Ways and methods of rehabilitation of persons with “war syndrome” and post-traumatic stress disorder]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl* [Collection of scientific works of Kharkiv University of Air Forces], 3 (44), 137–141 (ukr).
9. Agaev, N. A., & Floranskaya, O. V. (2003). Problema psikhologicheskogo obespecheniya psikhicheskogo zdorovya voyennosluzhashchikh i chlenov ikh semey [The problem of psychological maintenance of mental health of servicemen and members of their families]. *Ekolohichna psykholohiia v Ukraini* [Ecological psychology in Ukraine]. Retrieved from http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2003_01/sb01_01.pdf (rus).
10. Didyk, N. F. (2018). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka chleniv rodyn viiskovosluzhbovtziv yak chynnyk vplyvu na moralno-psykholohichni stan biitsia pid chas vykonannya zavdan u zoni ATO [Social and psychological support of members of the military families as the factor influencing the moral and psychological state of the combatant in the period of accomplishing the tasks in the zone of ATO]. *Ukrainskyi psykholohichniy zhurnal* [Ukrainian Psychological journal], 1(7), 41–56 (ukr).
11. Ahaiev, N. A., Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Ostapchuk, V. V., & Tkachenko, V. V. (2016). *Zbirnyk metodyk dlia diahnostyky nehatyvnykh psykhychnykh staniv viiskovosluzhbovtziv* [Collection of methods for diagnosing negative mental states of servicemen]. Kyiv (ukr).
12. Kokun, O. M., Ahaiev, N. A., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2015). Osoblyvosti vyjavu nehatyvnykh psykhychnykh staniv u viiskovosluzhbovtziv vnaslidok tryvaloi uchasti v boiovykh diiakh ta perebuвання v zoni ATO [Features of the manifestation of negative mental states of servicemen as a result of prolonged participation in fighting and staying in ATO]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy* [Bulletin of the National University of Defense of Ukraine], 3 (46), 123–129 (ukr).
13. Popeliushko, R. P. (2016). Prychyny vynyknennia ta mekhanizm rozvytku PTSD u kombatantiv [Causes and mechanism occurrence of PTSD in combatants]. *International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences*. Kielce: Holy Cross University, 95–98 (ukr).
14. Figley, C. R. (1986). Traumatic stress the role of the family and social support system. *Trauma and its wake*. 2nd vol. NY.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ГОТОВНОСТІ ГРОМАДЯН ДО НАДАННЯ ДОПОМОГИ ОСОБАМ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ВПЛИВУ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Представлено результати емпіричного дослідження з метою виявлення соціально-психологічних чинників готовності громадян до надання допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту. У ході дослідження, в якому взяли участь 243 особи, встановлено, що готовність долучитися до волонтерської діяльності виявляють здебільшого респонденти, які не мають деструктивних постав у міжособових стосунках (завуальованої і відвертої жорстокості щодо людей, виправдуваного негативізму в судженнях і схильності робити безпідставні узагальнення щодо інших, негативного особистого досвіду спілкування з оточенням). Найменше така готовність пов'язана з нетолерантним ставленням до інших людей: саме таким опитаним притаманні прагнення підігнати партнера під себе, зробити його "зручним"; демонстрація категоричності або консерватизму в оцінках інших людей; відчуття труднощів у прощенні іншим помилок, незграбності і ненавмисно спричинених неприємностей; нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, які створюються іншими людьми. З'ясовано, що в основі готовності надавати допомогу іншим лежать стійкі переконання щодо доброти людей та прихильності навколишнього світу, що виражається в довірі до свого оточення. Визначено, що громадяни, готові до участі у волонтерській діяльності, у разі зіткнення з проблемою найчастіше віддають перевагу копінг-стратегіям планування і позитивної переоцінки. Опитані, які мають високий рівень готовності до участі у волонтерській діяльності, виявилися більш готовими до надання різного роду допомоги внутрішньо переміщеним особам, а саме фізичної та інформаційної, тоді як ті, хто менш готовий до участі в такій діяльності, мають вищу готовність передусім до надання фінансової допомоги.

Ключові слова: постави, толерантність, копінг-стратегії, міжособові стосунки, волонтерство, соціальний капітал, воєнний конфлікт.

V. Yu. Vinkov

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CITIZENS' WILLINGNESS TO PROVIDE HELP TO PERSONS AFFECTED BY THE MILITARY CONFLICT

The results of empirical research are presented in order to identify socio-psychological factors of citizens' willingness to provide help to persons affected by the military conflict. During the study, in which 243 people participated, it was established that the readiness to engage in volunteering was shown mostly by respondents who didn't have destructive attitudes in interpersonal relationships (the veiled and outright cruelty towards people, the justified negativism in judgments and tendency to make baseless generalizations upon others, the negative personal experiences of communication). The least association this willingness has with intolerant attitudes towards other people: such respondents are characterized by the desire to adjust their partner to themselves, to make a partner "comfortable"; the demonstration of flatness or conservatism in the estimations of other people; the difficulty in forgiving of

others' mistakes, awkwardness and unintentionally caused troubles; the intolerance to physical or mental discomfort created by other people. It is revealed that the basis of willingness to provide help to others is the persistent belief in the kindness of people and in the benevolence of the outside world, expressed in the trust to their environment. It is determined that citizens who are ready to participate in volunteering activities, in case of a collision with the problem, often prefer the planning and positive reevaluation coping strategies. Respondents with a high level of willingness to participate in volunteering activities were more ready to provide various types of help to internally displaced persons, namely, physical and informational, whereas those who are less willing to participate in such activities have higher readiness, first of all, to provide financial support.

Key words: attitudes, tolerance, coping strategies, interpersonal relationships, volunteering, social capital, military conflict.

Постановка проблеми. Породжена війною на сході України ціла низка проблем змушує шукати шляхи їх вирішення. Говорячи про спеціалізовану допомогу особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту, від фахівців різних галузей, часом забувають про основний ресурс психологічної підтримки, прихований у самому соціальному оточенні. Воно може або сприяти доланню проблем, пов'язаних з наслідками війни, або ж, навпаки, загострювати їх. Підтримка від найближчого оточення може значно поліпшити психоемоційний стан людини, посилити її впевненість у собі, що допомагає долати життєві негаразди. Нерозуміння з боку оточення і втрата соціального капіталу погіршують адаптацію осіб, які зазнали впливу воєнного конфлікту. Тому вивчення соціально-психологічних причин, що утруднюють набуття соціального капіталу такими особами, і готовності з боку оточення надавати їм різного роду допомогу дасть змогу в подальшому покращити роботу з вимушеними переселенцями, учасниками бойових дій та іншими групами осіб, що зазнали впливу наслідків війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, не вирішені раніше частини загальної проблеми. Представлене емпіричне дослідження проводилося в межах індивідуальної теми, а саме "Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі трансформації соціального капіталу", що розробляється в лабораторії психології мас і спільнот.

Під трансформацією соціального капіталу ми розуміємо процес перебудови структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що допомагає їм адаптуватися до нових соціальних умов та повернути втрачений соціальний статус у суспільстві. Такий трансформаційний процес можна розглядати як одну із форм соціальної адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту. Трансформація сприяє якісним змінам у структурі соціального капіталу, а в контексті зазначеної проблеми – адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту.

Проблематика структури соціального капіталу широко представлена в роботах соціологів та соціальних психологів. Зокрема, П. Бурдье,

Дж. Коулман, Ф. Фукуяма, Р. Патнем виокремлюють у структурі соціального капіталу соціальну складову. До неї вони відносять стійку мережу соціальних зв'язків, належність до певної групи або членство в ній, довіру, цінності, принципи, норми і правила, що регулюють відносини всередині цієї групи, зобов'язання, які беруть на себе її члени [1–4]. О. Татарко включає в структуру соціального капіталу суспільства аутистичну толерантність і громадянську ідентичність [5].

У цьому дослідженні ми вирішили зосередити увагу на аспекті допомоги й участі в добровільних організаціях на волонтерських засадах, що є також ключовим елементом у структурі соціального капіталу. Цей аспект у своїх роботах висвітлювали також Ф. Адам і Д. Подменік. Вони розглядали такі складові соціального капіталу: міжособову довіру, членство в добровільних організаціях, що є індикатором розвитку громадянського суспільства, та обсяг неоплачуваної роботи в таких організаціях [6].

Н. Русинова, Л. Панова і Ф. Сафронов визначають соціальний капітал як міру залучення людини в різноманітні соціальні мережі і можливість отримання нею допомоги в складних життєвих обставинах у вигляді соціальної підтримки від інших суб'єктів взаємодії. Виокремлюють такі типи підтримки: емоційну, інструментальну, оціночну, інформаційну [7].

Мета статті: виявити соціально-психологічні чинники готовності громадян до надання допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне вивчення готовності до надання допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту, а також виявлення соціально-психологічних чинників такої спроможності базувалися на дослідженні готовності громадян брати участь у волонтерській діяльності, а також готовності до надання вимушено переміщеним особам та учасникам бойових дій на Донбасі різного роду допомоги – матеріальної, фінансової, фізичної, психологічної та інформаційної. Під час роботи було використано батарею методик, а саме: шкалу базових переконань (Р. Янофф-Бульман) [8], методику визначення деструктивних настановлень у міжособових стосунках і методику діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко) [9], методику вивчення копінг-стратегій (Р. Лазарус, С. Фолкман в адаптації Т. Крюкової) [10].

Емпіричне дослідження було проведено 2017 р. на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Львівського національного університету імені Івана Франка. У ньому взяли участь студенти спеціальностей “психологія” і “військова психологія”, а також клієнти громадської організації в м. Києві (усього 243 особи).

Щоб виявити готовність до участі у волонтерській діяльності, ми попросили респондентів відповісти на питання, скільки свого часу

вони могли б витратити на неоплачувану роботу на волонтерських за-
садах. Було виявлено, що серед опитаних 54,7% не бажають витратити
свій вільний час на таку роботу, готові витратити декілька годин на
місяць – тільки 9,1%, один день на місяць – 17,3% і 18,9% – один день
на тиждень (рис. 1). Отже, серед опитаних частка готових витратити
свій час на волонтерську діяльність становила сукупно 45,3%. Далі ми
порівнювали ці дві групи респондентів: хто не готовий витратити взагалі
свій час і хто готовий витратити його на волонтерську діяльність – за
низкою показників (базові переконання, деструктивні постави в між-
особових стосунках, комунікативна толерантність і копінг-стратегії). Для
порівняльного аналізу було застосовано непараметричний U-критерій
Манна–Уїтні.

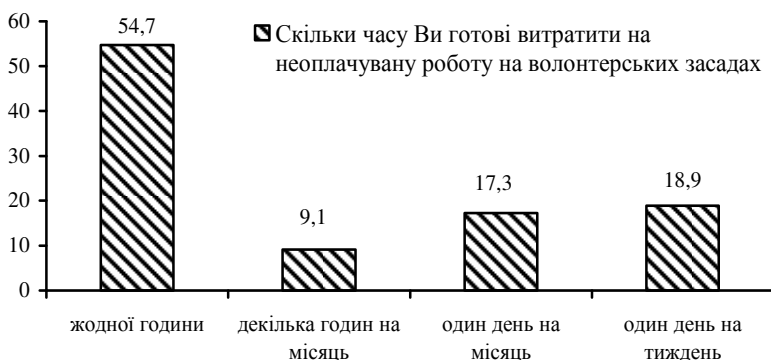
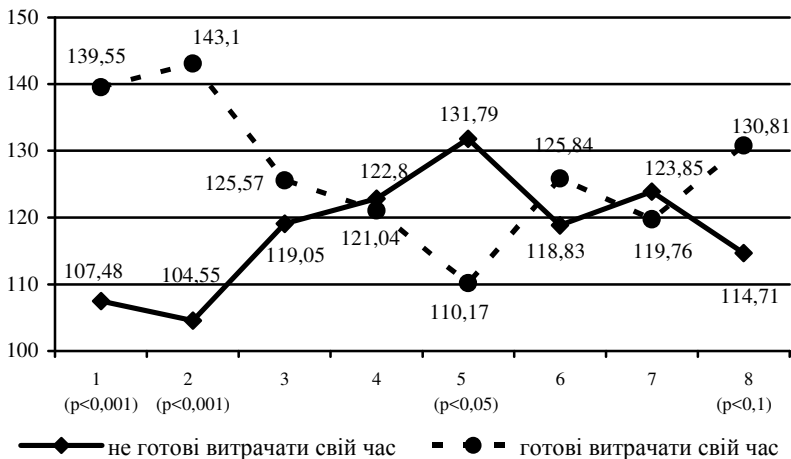

Рис. 1. Розподіл респондентів за готовністю витратити свій час на волонтерську діяльність (%)

За методикою “Шкала базових переконань” (Р. Янофф-Бульман) найсуттєвіші відмінності виявлено за шкалами “прихильність світу” ($p < 0,001$) і “доброта людей” ($p < 0,001$), де найвищі середні рангові значення має група з високою готовністю витратити свій час на волонтерську діяльність. Такі результати свідчать про те, що готовність до волонтерської діяльності пов’язана з переконаністю респондентів у доброті людей, а також з вірою в те, що навколишній світ прихильний до них і сприяє їм у їхніх починаннях. Також зауважено відмінності в переконаннях щодо випадковості життєвих подій ($p < 0,05$), де вищі значення має група респондентів, що не бажає долучатися до волонтерської діяльності. Звідси випливає, що респонденти з низькою активністю у волонтерській діяльності менш схильні пояснювати причини виниклих ситуацій і подій у їхньому житті та пов’язувати їх з власною поведінкою. Ця ж група респондентів менше вірить у везіння в їхньому житті, про що свідчать низькі показники за шкалою “везіння” (рис. 2).

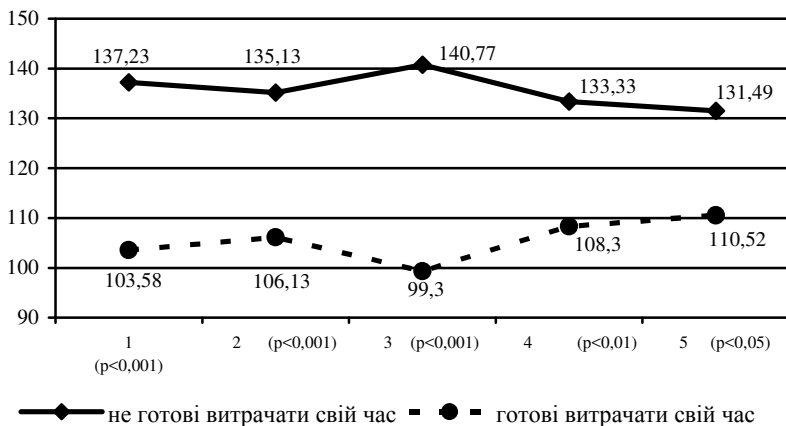
Примітка: 1 – прихильність світу ($p < 0,001$), 2 – доброта людей ($p < 0,001$), 3 – справедливість світу, 4 – контрольованість світу, 5 – випадковість ($p < 0,05$), 6 – цінність Я, 7 – самоконтроль, 8 – везіння ($p < 0,1$).

Рис. 2. Розподіл значень за методикою “Шкала базових переконань” у групах респондентів, які готові і не готові витратити свій час на волонтерську діяльність (середній ранг)

Відмінності між цими групами виявилися також і щодо деструктивних постав у міжособових стосунках (рис. 3). Більш високі середні рангові значення в групі респондентів, що не готові витратити свій час на волонтерську діяльність, за такими шкалами: завуальована жорстокість ($p < 0,001$), відверта жорстокість щодо людей ($p < 0,001$), виправданий негативізм у судженнях про людей ($p < 0,001$), схильність робити безпідставні узагальнення про інших ($p < 0,01$), негативний особистий досвід спілкування з оточенням ($p < 0,05$) – і, відповідно, вищий сумарний показник за методикою ($p < 0,001$). Це дає підстави стверджувати, що небажання долучитися до волонтерської діяльності викликане ставленням, в основі якого лежить негативно забарвлений образ людини, спрощене і стереотипізоване бачення її як особистості, а можливо, і нівелювання її індивідуальності. Тобто такі постави утруднюють не тільки залучення до волонтерства, а й створюють труднощі у звичайному спілкуванні.

Схожі тенденції виявлено і щодо комунікативної толерантності. Респонденти, які не готові витратити свій час на волонтерську діяльність, частіше виявляють прагнення підігнати партнера під себе, зробити його “зручним” ($p < 0,01$); демонструють категоричність або консерватизм в оцінках інших людей ($p < 0,05$), ($p < 0,01$); відчувають труднощі у про-

ценні іншим помилок, незграбності і ненавмисно спричинених неприємностей ($p < 0,01$); відчувають нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, які створюються іншими людьми ($p < 0,01$), а також на рівні тенденції виявилось невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших людей ($p < 0,1$). Це свідчить про те, що відмова від участі у волонтерській діяльності може бути викликана психологічними труднощами, які виявляються у сфері взаємин у вигляді нетерпимого ставлення до іншої людини (рис. 4).

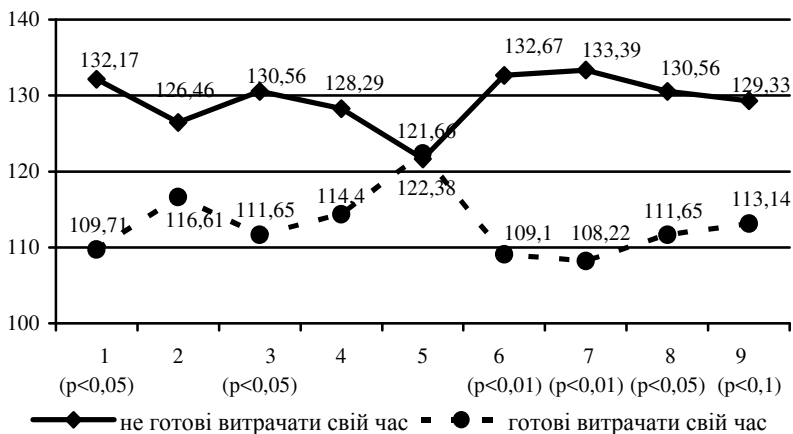

Примітка: 1 – зауважувана жорстокість щодо людей ($p < 0,001$), 2 – відверта жорстокість щодо людей ($p < 0,001$), 3 – виправданий негативізм у судженнях про людей ($p < 0,001$), 4 – схильність робити безпідставні узагальнення про інших ($p < 0,01$), 5 – негативний особистий досвід спілкування з оточенням ($p < 0,05$).

Рис. 3. Розподіл значень за методикою визначення деструктивних настановлень у міжособових стосунках (В. Бойко) в групах респондентів, які готові і не готові витратити свій час на волонтерську діяльність (середній ранг)

І, нарешті, досліджуючи копінг-стратегії, найбільш суттєві відмінності між цими групами ми виявили в плануванні способів розв'язання проблеми ($p < 0,01$), дистанціюванні ($p < 0,01$) й позитивній переоцінці ($p < 0,001$) (рис. 5). Такі відмінності є підставою для висновку, що ті респонденти, які готові витратити свій час на волонтерство, на відміну від тих, хто не бажає цього робити, частіше в разі зіткнення з труднощами цілеспрямовано аналізують ситуації і можливі варіанти їх вирішення, спираючись на власний досвід і наявні ресурси. Водночас у проблемних ситуаціях ці респонденти намагаються зробити важливі висновки з таких ситуацій і прагнуть знайти позитивні моменти для себе. У респондентів, які не готові витратити свій час, більш вираженою

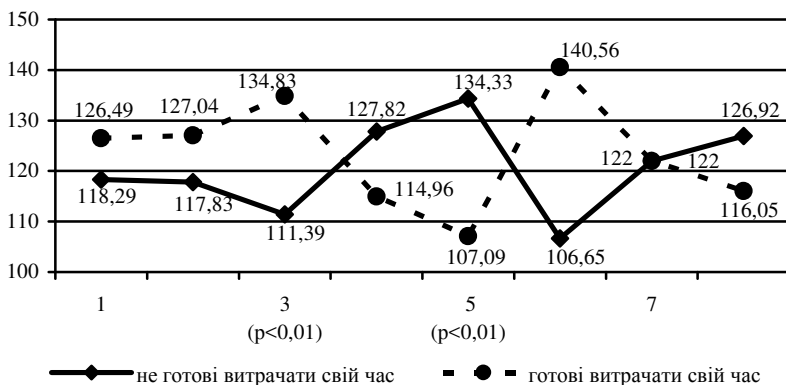
є копінг-стратегія дистанціювання. Це говорить про те, що негативні переживання, пов'язані з посталими проблемами, вони намагаються долати за рахунок зменшення значення цієї проблеми і меншого емоційного занурення в неї. Через це вони і не прагнуть долучатися до різного роду соціальної активності й волонтерства, а бажають залишатися осторонь від такої діяльності.

Примітка: 1 – неприйняття або незрозуміння індивідуальності іншої людини (p < 0,05), 2 – використання себе як еталона при оцінці поведінки й способу мислення інших людей, 3 – категоричність або консерватизм в оцінках інших людей (p < 0,05), 4 – невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття в разі зіткнення з некомунікабельними якостями партнерів, 5 – прагнення переробити, перевиховати партнерів, 6 – прагнення підігнати партнера під себе, зробити його “зручним” (p < 0,01), 7 – невміння прощати іншим помилки, незграбність і ненавмисно спричинені неприємності (p < 0,01), 8 – нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, які створюються іншими людьми (p < 0,05), 9 – невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших людей (p < 0,1).

Рис. 4. Розподіл значень за методикою діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко) в групах респондентів, які готові і не готові витратити свій час на волонтерську діяльність (середній ранг)

Далі, щоб з'ясувати ступінь готовності до надання різного роду допомоги, ми попросили респондентів відповісти на запитання, в якому обсязі вони готові були б надати допомогу переселенцям з окупованої території та учасникам бойових дій, якби ті до них звернулися. Респонденти мали можливість оцінити різного роду допомогу за 5-бальною шкалою (рис. 6), де 1 бал означав, що респондент не готовий надати таку допомогу, а 5 балів – максимально готовий. В інструкції для респондентів було роз'яснено, що розуміється під різними видами допомоги, тому вони чітко усвідомлювали, в якому обсязі могли її надати.

Примітка: 1 – конфронтаційний копінг, 2 – пошук соціальної підтримки, 3 – планування розв’язання проблеми ($p < 0,01$), 4 – самоконтроль, 5 – дистанціювання ($p < 0,01$), 6 – позитивна переоцінка ($p < 0,001$), 7 – взяття на себе відповідальності, 8 – втеча-уникнення.

Рис. 5. Розподіл значень за методикою вивчення копінг-стратегій у групах респондентів, які готові і не готові витратити свій час на волонтерську діяльність (середній ранг)

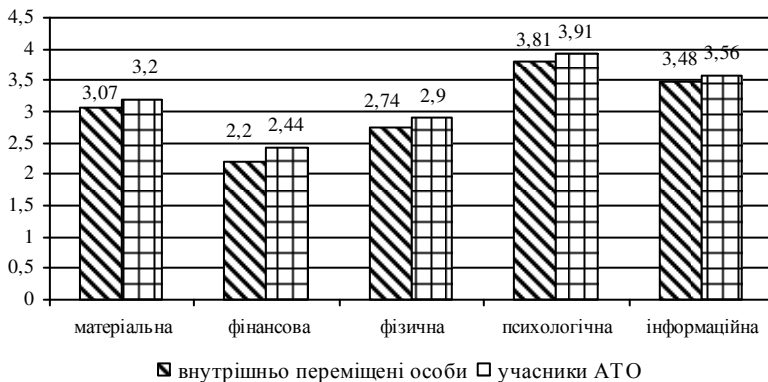
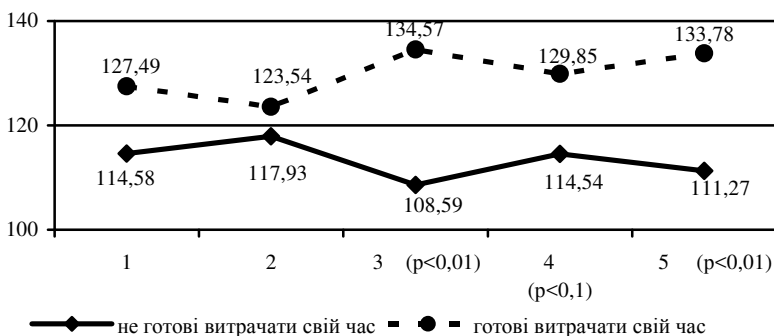

Рис. 6. Розподіл значень готовності до надання різного роду допомоги внутрішньо переміщеним особам й учасникам АТО (середні значення)

Як видно з рис. 6, найменше респонденти готові надавати фінансову і фізичну допомогу, а найбільше – психологічну. Утім, якщо порівняти готовність надавати допомогу ВПО і учасникам АТО, то можна зауважити, що готовність допомагати учасникам АТО значно вища, ніж готовність робити це для переселенців. Це може свідчити про позитивне забарвлення образу військового у свідомості наших громадян.

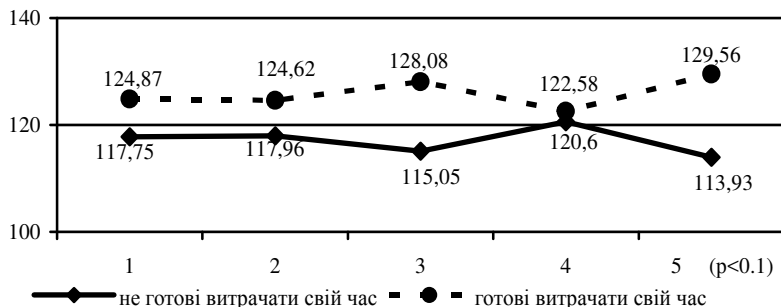
Нас цікавило, яким чином готовність до участі у волонтерській діяльності пов'язана з готовністю до надання різного роду допомоги внутрішньо переміщеним особам, які потерпіли внаслідок воєнного конфлікту на Донбасі (рис. 7). Респонденти, які мають високий рівень готовності до участі у волонтерській діяльності, виявилися більш готовими до надання різного роду допомоги, а найбільші відмінності на рівні статистичної значущості між двома групами, що готові й не готові до участі, спостережено щодо надання фізичної та інформаційної допомоги, а також на рівні тенденції в наданні психологічної допомоги. Респонденти, які менш готові до участі у волонтерській діяльності, виявляють найменшу готовність і до надання фізичної допомоги, проте вони мають вищу готовність до надання фінансової, порівняно з іншими видами, допомоги. Водночас майже не виявлено відмінностей між досліджуваними групами респондентів щодо готовності надавати фінансову допомогу внутрішньо переміщеним особам. Можемо припустити, що фінансова сфера має однакове значення для цих груп.

Примітка: 1 – матеріальна допомога, 2 – фінансова допомога, 3 – фізична допомога, 4 – психологічна допомога, 5 – інформаційна допомога.

Рис. 7. Розподіл значень готовності до надання допомоги внутрішньо переміщеним особам у групах респондентів, які готові і не готові витратити свій час на волонтерську діяльність (середній ранг)

Так само, як і щодо внутрішньо переміщених осіб, схожі відмінності між групами, що готові і не готові надавати допомогу, проявилися в наданні різного роду допомоги учасникам АТО (рис. 8). Більш високі показники простежуються у респондентів, які готові брати участь у волонтерській діяльності. Проте суттєвих відмінностей між цими групами виявлено не було, а щодо готовності надавати психологічну допомогу учасникам АТО середні рангові значення майже збігаються, що свідчить про те, що обидві групи респондентів однаково, з розумінням ставляться до психологічних проблем учасників АТО.

Примітка: 1 – матеріальна допомога, 2 – фінансова допомога, 3 – фізична допомога, 4 – психологічна допомога, 5 – інформаційна допомога.

Рис. 8. Розподіл значень готовності до надання допомоги учасникам АТО в групах респондентів, які готові і не готові витратити свій час на волонтерську діяльність (середній ранг)

Висновки. Отже, результати емпіричного дослідження дають підстави вважати, що готовність до участі у волонтерській діяльності властива респондентам, які не мають деструктивних постав у міжособових стосунках і в яких високий рівень довіри, стійкі переконання і тверда віра в доброту людей та прихильність навколишнього світу. Для громадян, які виявляють готовність до такої участі, світ є більш зрозумілим, а події, що трапляються в їхньому житті, цілком закономірні і позбавлені випадковості. Ці люди демонструють у стосунках з іншими високий рівень толерантності, не прагнуть домінувати у взаємодії, а намагаються приймати інших людей такими, якими вони є, навіть якщо ті створюють незручності в їхньому житті. Їм зазвичай властиве оптимістичне сприйняття свого життя, у проблемних ситуаціях вони не ігнорують труднощі, а намагаються їх осмислити і знайти відтак у них позитивні моменти, що сприяє їхньому особистісному розвитку.

Завдяки виявленим соціально-психологічним чинникам полегшується завдання із залучення громадян до волонтерської діяльності та надання різного роду допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту.

Список використаних джерел

1. Бурдые, П. (2002). Формы капитала. *Экономическая социология*, 3(5), 60–74.
2. Коулман, Дж. (2001). Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*, 3, 122–139.
3. Фукуяма, Ф. *Великий разрыв*. Взято из http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/index.php.
4. Патнэм, Р. (1996). *Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии*. Москва: Ad Marginem.
5. Татарко, А. Н. (2009). Психологическая структура социального капитала: анализ и эмпирическое исследование. *Модернизация экономики и глобализация*, 2, 372–382.

6. Адам, Ф., & Подменик, Д. (2010). Социальный капитал в европейских исследованиях. *Социологические исследования. Социс*, 11, 35–48.
7. Русинова, Н. Л., Панова, Л. В., & Сафронов, Ф. Ф. (2010). Здоровье и социальный капитал (Опыт исследования в Санкт-Петербурге). *Социологические исследования. Социс*, 1, 87–100.
8. Падун, М. А., & Котельгакова, А. В. (2008). Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Булман. *Психологический журнал*, 29(4), 98–106.
9. Фетискин Н. П., Козлов В. В., & Мануйлов Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Ин-та психотерапии.
10. Крюкова, Т. Л., & Куфтяк, Е. В. (2007). Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ). *Журнал практического психолога*, 3, 93–112.

References

1. Bourdieu, P. (2002). Formy kapitala [Forms of Capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya* [Economic sociology], vol. 3, no. 5, 60–74 (rus).
2. Coleman, J. (2001). Kapital sotsialnyy i chelovecheskiy [Social and Human Capitals]. *Obschestvennyye nauki i sovremennost* [Social Sciences and Modernity], 3, 122–139 (rus).
3. Fukuyama, F. (1999). Velikiy razryv [The Great Disruption]. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/index.php (rus).
4. Putnam, R. (1996). *Chto by demokratiya srabotala. Grazhdanskiye traditsii v sovremennoy Italii* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. Moscow: Ad Marginem Publ. (rus).
5. Tatarko, A. N. (2009). Psikhologicheskaya struktura sotsialnogo kapitala: analiz i empiricheskoye issledovaniye [Psychological Structure of Social Capital: analysis and empirical study]. *Modernizatsiya ekonomiki i globalizatsiya* [Modernization of Economy and Globalization], 2, 372–382 (rus).
6. Adam, F., & Podmenik, D. (2010). Sotsialnyy kapital v evropeyskikh issledovaniyakh [Social Capital in European Studies]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya. Sotsis* [Sociological Studies. Sotsis], 11, 35–48 (rus).
7. Rusinova, N. L., Panova, L. V., & Safronov, F. F. (2010). Zdorovye i sotsialnyy kapital (Opyt issledovaniya v Sankt-Peterburge) [Health and Social Capital (Experience of Research in St. Petersburg)]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya. Sotsis* [Sociological Studies. Sotsis], 1, 87–100 (rus).
8. Padun, M. A. & Kotelygakova, A. V. (2008). Modifikatsiya metodiki issledovaniya bazisnykh ubezhdeniy lichnosti R. Yanoff-Bulman [Modification of the methodology for studying the basic beliefs of the person]. *Psikhologicheskiy zhurnal* [Psychological Journal], 29(4), 98–106 (rus).
9. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuylov, G. M. (2002). *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyykh grupp* [Socio-psychological diagnostics of personality development of small groups], Moscow: Publishing house of the Institute of Psychotherapy (rus).
10. Kryukova T. L. & Kuftyak, E. V. (2007). Opornik sposobov sovladaniya (adaptatsiya metodiki WCQ) [Ways of Coping Questionnaire]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa* [Journal of Practical Psychologist], 3, 93–112 (rus).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 304.2 : 316.4.05

О. М. Кочубейник

СОЦІАЛЬНА МЕХАНІКА ВИРОБНИЦТВА АНОМІЇ: ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР

У рамках дискурсивного виміру вивчається соціальна механіка виробництва аномії. Актуальність дослідження обґрунтовується тим, що в суспільстві, яке перебуває у стані воєнного конфлікту, аксіологічні атестації зазнають граничної фрагментації відповідно до дискурсів окремих ідентичностей; унаслідок цього унеможливується функціонування конструктів “солідарність”, “консолидація”, “єдність цілей”, “взаємна довіра”, що створює ризики для існування суспільства загалом. Розглядаються основні положення теорії аномії Р. Мертона, які доповнюються принципами соціального конструкціонізму, а тому механіка виникнення аномії пов’язується із втратою елітами дискурсивного контролю над визначенням соціальності. Описано п’ять фаз виробництва аномії, кінцевим результатом чого стає виникнення інфантильного соціуму. Основою процесу визнається поява нових, нерегламентованих практик, що спрямовують суспільне життя на “адаптацію з пониженням”, тобто нав’язують спільноті спрощено-примітивні соціальні настановлення. Частина цих практик входить у суперечність із фундаментальними цінностями та місією панівного дискурсу, а також запускає процеси групової поляризації. Останні ж спричиняють, по суті, виникнення ерзац-еліт, тобто умовної соціальної групи, що виходить на суспільну арену з іншою місією – задовольнити передусім власні потреби. Домінування ерзац-еліт призводить до послаблення механізмів формального і неформального контролю, нестійкості оцінних критеріїв, хабітуалізації соціальних практик, що суперечать морально-етичним конвенціям, і зрештою – до інфантильного соціуму. Зроблено висновок, що гострі соціальні зміни – це лише передумови, на тлі яких відбувається примітивізація соціальних настановлень особистості та фрагментація аксіологічних атестацій, а тому аномія, яка зазвичай особистісно детермінована, є складнокоригованим станом.

Ключові слова: аксіологічна атестація, відповідальність, привілеї, інфантильний соціум, гегемонія дискурсу, ерзац-еліта.

О. М. Kochubeynyk

SOCIAL MECHANICS OF ANOMIE PRODUCTION: DISCURSIVE DIMENSION

It is studied the social mechanics of the anomie production, which is feasible within the framework of the discursive dimension. The relevance of the study is based on the fact that society under military conflict has the danger of its moral standards destruction. The axiological attestations appear to be extremely fragmented according

to the discourses of separated identities. This state of affairs leads to the impossibility of such constructs functioning as “solidarity”, “consolidation”, “unity of goals”, “mutual trust”. There are considered the main provisions of the theory of anomie by R. Merton. However, this theory is supplemented by the provisions of social constructionism, and the mechanics of the anomie emergence relates to the loss of discursive control by elites. It is described the five phases of social production of anomie which ultimately lead to the emergence of infantile society. The basis of the process is the emergence of new unregulated practices that direct social life to an “adaptation with a decline”, that is, to a simplified-primitive social attitudes. Some of these practices are conflicted with fundamental values and a mission of dominant discourse. At the same time these practices work as triggers of group polarization processes, what essentially leads to the emergence of ersatz-elites. Ersatz-elite can be described as conditional social group which entering the social arena with a special mission to meet their own needs. The dominance of ersatz-elites leads to a weakening of the mechanisms of formal and informal control, the volatility of estimation criteria, the habituation of social practices, which are the contrary to moral and ethical conventions, and, ultimately, to the infantile society. The author makes conclusion that radical social changes are only the prerequisites, on the background of which the primitivization of social attitudes and the fragmentation of axiological attestations have occurred. It means that anomie, being usually determined personally, is such state of society in which it is hard to provide the corrections.

Key words: axiological attestation, responsibility, privileges, infantile society, hegemony of discourse, ersatz-elite.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження аномії, зокрема виявлення механіки її соціального виробництва та психологічного змісту (що конструюється цими механізмами), продиктована тим, що нині, у ситуації докорінних суспільних трансформацій, відбуваються малопронозовані зміни соціальних якостей людини, у тому числі – структури її соціальних цінностей й мотивів, домагань і потреб. Ідеться про зміни найбільш нормативних основ соціального життя, громадянських та політичних настановлень, критеріїв і стандартів успіху тощо. Мало того, для України, буденність якої ускладнена, з одного боку – наслідками руйнації радянського устрою, з другого – труднощами адаптації до світових глобалізаційних процесів, криза нормативності загострюється через екстремальні події на сході країни. Воєнний конфлікт, що триває вже не один рік, провокує численні ризики виникнення різноманітних викривлень у політико-правовій сфері, у тому числі ризики формування негативних психологічних явищ, корекція яких вимагатиме від суспільства значних ресурсів (як людських, так і матеріальних). Мається, зокрема, на увазі негативне ставлення громадян до інститутів та суб’єктів влади, недовіра до них або надочікування громадян щодо влади, радикалізація поглядів, екстремізм, різні форми порушення правосвідомості (нігілізм, ідеалізм, дилетантизм), виникнення протокримінальних об’єднань тощо. Окрім того, у суспільстві, яке перебуває в стані

воєнного конфлікту, під ризик руйнації потрапляє єдність моральних орієнтирів, а саме: уявлення про “добре” і “погане”, “бажане” і “небажане”, “моральне” і “аморальне”, “справедливе” і “несправедливе” тощо. Аксиологічні атестації буденних дій стають гранично фрагментованими відповідно до дискурсів окремих ідентичностей (“групових інтересів”). Унаслідок такої фрагментації унеможливується функціонування спільно вживаних конструктів “солідарність”, “консолідація”, “єдність цілей”, “взаємна довіра”, що ускладнює встановлення миру й перешкоджає відновленню соціальної злагоди в повоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теоретичні координати у вивченні аномії було закладено на початку ХХ ст., коли виникла потреба в науковій рефлексії кардинально змінюваного суспільства. Базою цих рефлексій, що насамперед зосереджувалися на соціальних причинах і наслідках трансформаційного (кризового) періоду функціонування суспільства, стали теорії Е. Дюркгайма, який першим увів у науковий ужиток цей термін; роботи М. Вебера, де було, власне, проблематизовано природу соціальної динаміки; дослідження П. Сорокіна, який пов’язував аномію з існуванням горизонтальної і вертикальної мобільностей. Трохи згодом Р. Мертон запропонував своє пояснення аномії, яку він тлумачив як дисбаланс елементів соціальної структури – соціально значущих цілей і легальних засобів їх досягнення.

У ХХІ ст. явище аномії привернуло до себе увагу дослідників уже на пострадянських теренах, що значно розширило коло досліджень новими чинниками аномійності. Так, С. Кара-Мурза пов’язує аномійний стан пострадянських суспільств із соціальним зламом, криміналізацією суспільства та “брехливістю еліт”, також маркуючи стан аномії як негативний [1]. Специфіка “пострадянської” аномійності полягає в тому, що докорінні зміни в усіх системах суспільства розпочалися гостро, бурхливо й одночасно внаслідок кардинального політико-ідеологічного зламу, який, зрозуміло, потяг за собою зміни економічні, технологічні, соціальні. Феномен “аморальної більшості” досить вичерпно описав, зокрема, Є. Головаха. Його сутність, зазначає він, “полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування й діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки «моральних аутсайдерів». [...] показник поширеності аномійності й деморалізованості в перший же рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування” [2, с. 20].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Для всіх відомих теорій аномії можна віднайти спільний знаменник: основою соціальної інтеграції й солідарності будь-якого суспільства є стійкий каркас із цінностей і норм, руйнація якого спричинює аномію як соціальний

стан. Однак сам механізм руйнації цього каркасу досліджено, на наш погляд, недостатньо.

Метою статті є визначення особливостей соціальної механіки виробництва аномії, що продукує розкол аксіологічних атестацій та кризи нормативності в соціумі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тлумачення соціальної аномії як феномену, пов'язаного з докорінною зміною структурних конфігурацій основних інститутів суспільства в “складні для нього часи”, бере витоки з праць Е. Дюркгайма. (Принагідно зазначимо, що йдеться не лише про кризи, пов'язані з війнами або революціями, – аномія може виникати і в період “щасливої кризи”, тобто на тлі економічного і загального піднесення). “Оскільки змінюються відносини різних частин суспільства, остільки ідеї, що виражають ці відносини, не можуть залишатися непохитними” [3, с. 234]. Отже, саме зміна функціональних відносин між елементами соціальної структури призводить до зламу норм, на яких ці відносини (взаємодії) ґрунтувалися.

Різні теорії аномії, так чи інакше посилюючись на Е. Дюркгайма, пояснюють стан аномії передусім як результат того, що поділ праці “не виробляє” (або, точніше, перестає виробляти) солідарність, і через це сукупність правил, що встановилася між соціальними агентами, надалі не спроможна регламентувати відносини та організувати ефективну взаємодію. Суспільство розпадається і розколюється, а окремі його “уламки” ізолюються, утворюючи автономні “соціальні порядки”, що вступають у конфронтацію з наявними нормативними приписами “стабільного соціуму”.

Тому, на наш погляд, нагальним завданням при вивченні аномії є прояснення соціальної механіки виникнення відмінних один від одного “соціальних порядків”, що, своєю чергою, продукує різного рівня неузгодженості в ціннісно-нормативній основі суспільства, розширення сфери ненормативного регулювання та зміни соціокультурних орієнтирів і зразків діяльності. Релевантним щодо поставленого завдання нам видається дискурсивний підхід, який дає можливість інтерпретувати аномію як втрату енкратичними дискурсами гегемонії на вироблення нормативності та процес порушення встановлених конвенцій новими “соціальними порядками”.

Для побудови пояснювальної моделі соціальної механіки аномії ми скористалися тезою, що в “стабільному соціумі” функцію збереження конвенцій щодо норм, правил, обов'язків та відповідальностей виконує панівний дискурс. В ідеальному суспільстві це дискурс еліт, який беззаперечно виграв боротьбу за право визначати соціальність, зберігаючи суспільний порядок через відтворення ієрархії/дискримінації і того, “кому і що дозволено”, у такий спосіб, щоб забезпечувати дотримання найвищих стандартів духовного життя.

Прояснімо відтак, у якому сенсі ми використовуємо поняття “еліта”. “В ідеалі еліта – це група найкращих особистостей, яка повинна найкращим чином поліпшити світ, виправивши його недоліки за рахунок посилення його достоїнств. [...] І справді, значення еліти виявляється в її цінності. Перш за все, в наборі цінностей особистісних якостей конкретних суб’єктів еліти. Відповідь на це питання прямо залежить від того, кому еліта дарує благо, а кому завдає шкоди, з ким вона контактує конструктивно, а на кого здійснює деструктивний вплив” [4, с. 49]. Окреслюючи соціальну роль еліти, пошлемося також на К. Манхейма, який зазначав, що “еліта у сфері політики та організації здійснює інтеграцію численних вольових імпульсів. Еліта перешкоджає (у всякому разі, така її основна функція як інституту) дезінтеграції суспільства внаслідок неконтрольованих дій різних соціальних груп” [5, с. 313].

Отже, дискурс еліти – це система комунікативного впливу, яка відтворює максимально “високі” морально-етичні й гуманістичні зразки репрезентації пріоритетів, цінностей та мотивів діяльності спільноти. Основна соціальна місія дискурсу еліти – координація стратегічного курсу на інтеграцію суспільства, завдяки чому він повинен утримувати специфічні змісти, що забезпечуватимуть формулювання цілей суспільства, пріоритетів його розвитку, постановку загальних завдань тощо.

Згідно з теорією Р. Мертона, аномія є ефектом особливого структурного розладу соціуму, а саме: між цілями, намірами, інтересами особи (або групи), що постулюються культурою як бажані, і суспільно прийнятними способами досягнення цих – соціально схвалюваних – цілей [6]. У такому разі можна говорити, що панівний дискурс є комунікативним ефектом, який, власне, відтворює систему цілей/цінностей певної соціальності та супроводжує відтворення першою сукупності релевантних та прийнятних практик.

Соціальна механіка “норми”, отже, полягає в тому, що панівний дискурс контролює – за рахунок морально-етичної атестації та/або інституційного регулювання – по-перше, сам репертуар цілей, яких може прагнути особа, що належить до спільноти; по-друге – репертуар припустимих і необхідних способів досягнення цих цілей; по-третє, публічні арени, на яких функціонують наративи, що оприявнюють соціальний порядок. Соціальна механіка аномії може трактуватися в такому разі як програш панівним дискурсом боротьби за визначення одного з репертуарів: чи то цілей, чи то способів, унаслідок чого виникають, як зазначалося, автономні соціальні порядки.

Цей “програш”, на наш погляд, відбувається в процесі проходження п’яти фаз.

1. *Фаза стабільного соціуму*. Суспільство, існуючи у форматі держави, завжди являє собою сукупність відцентрових і доцентрових сил – енкатитичних та акратитичних дискурсів, які змагаються між собою

за перевизначення соціальної реальності. Соціальною місією енкратичних дискурсів (що в ідеальному випадку збігаються зі змістом дискурсів еліт) у стабільному соціумі є, як зазначалося, закріплення максимально “високих” морально-етичних й гуманістичних зразків репрезентації пріоритетів, цінностей та мотивів діяльності спільноти. Коли йдеться про державу, то це збереження цілісності території, інтегрованості й солідарності спільнот, національної гордості, ефективної діяльності соціальних інститутів тощо.

Агентами енкратичних дискурсів у пропонованій моделі є еліти: політичні, економічні, інтелектуальні, духовні тощо. Їхні дискурси завдяки текстуальним конструкціям на різноманітних публічних аренах слугують підтриманню та відтворенню системи фундаментальних цінностей “стабільного соціуму”, відповідних цілей, соціально прийнятних способів їх досягнення та реалізують свою соціальну місію, а саме: забезпечення політичної стабільності, технічного та економічного прогресу, духовного процвітання, громадянської солідарності тощо.

Підкреслимо, що гегемонія еліт на визначення соціального порядку (“дискурсивний контроль”) стосується кількох аспектів: а) визначення культурно значущих цілей/цінностей, досягнення яких, своєю чергою, забезпечує певний соціально-психологічний ресурс для особистості: її права, обов’язки, привілеї та відповідальність, а тому є бажаним для неї; б) сукупності соціально прийнятних (і схвалюваних) засобів реалізації цілей, по суті – усталених практик (ритуалів, традицій, алгоритмів дії тощо); в) публічних арен, на яких функціонують легітимувальні нарації, тобто оприлюднюються тексти, що підтримують “порядок”, а саме: відносини між цілями і засобами їх реалізації, правами, обов’язками, привілеями та відповідальністю спільнот. Скоординованість соціально бажаних цілей, прийнятних засобів їх досягнення та змісту публічних арен є, отже, ознакою стабільного соціуму, соціальні інститути якого функціонують ефективно та несуперечливо один щодо одного.

Проте, говорячи про соціальну механіку виробництва аномії, потрібно мати на увазі, що суспільство ніколи не буває “механічно однорідним”, а комунікативний простір суспільства завжди є простором множинності. (І, власне, постмодерні тлумачення соціальної плюральності, легітимації множинності, диверсифікації соціальних практик виявляються лише свого роду межовою версією цієї тези).

Іншими словами, світовий досвід революцій та заколотів є не що інше, як дискурсивна боротьба за визначення соціального порядку. У тому самому сенсі будь-яку економічну реформу можна представити як дискурсивну перемогу певної групи інтересів – байдуже, чи йтиметься про сучасний вестернізований світ, чи про Стародавній Китай. Спільним, на наш погляд, є те, що соціальний порядок встановлюється групою,

яка досягла гегемонії; відтепер вона визначає цілі й засоби їх досягнення, права й обов'язки, привілеї і відповідальність.

2. *Фаза компартименталізації панівного дискурсу.* Порушення соціального порядку і, відповідно, вироблення аномії розпочинається, на наш погляд, запуском механізму компартименталізації: у свідомості окремих членів спільноти відбувається роз'єднання змістів дискурсу на “цілі, права, привілеї” і “засоби досягнення, обов'язки, відповідальність” – з позитивною піднесеністю першої частини і “затьмаренням” другої. Це означає, що виникає дискурсивний комплекс, у якому досягнення мети автоматично означає отримання прав і привілеїв, які до того ж набувають рельєфності. Цей комплекс надає особі підстави для самоідентифікації з елітами: адже саме привілеї в буденній свідомості є атрибутом еліти як соціальної групи.

Зазначимо, що цілі є найвищою мірою особистісно бажаними, проте малодосяжними (або складнодосяжними). І оскільки вони є доволі ригідним компонентом дискурсу, то особа, не маючи змоги ані досягти цих цілей соціально прийнятними засобами, ані знецінити цей суспільно значущий елемент, вдається до зміни практик, застосовуваних для їх досягнення: відбувається розщеплення засобів на звичні і нові (“тіньові”). Останнє не означає, що тіньова практика виявиться автоматично морально засуджуваною. Така практика може бути справді нелегітимною (вирішення “питання” через корупційні погодженості), але може формуватися як “морально” нейтральна, проте згодом призвести до знецінення пов'язаної з нею мети. (Наприклад, автоматична перевірка правопису в програмі Word призвела до падіння рівня орфографічної грамотності).

Отже, провокацією виникнення аномійних процесів є лише ті з нових тіньових практик, які спокушають соціум до адаптації з пониженням: менш “витратного” у психологічному сенсі способу життя, основною ознакою якого є перехід до спрощено-примітивізованих соціальних стандартів. Можемо стверджувати, що в основі аномії – схильність частини соціуму йти шляхом “адаптації з пониженням”, яку провокують окремі нові практики. Принагідно зазначимо, що їх поява істотною мірою пов'язана зі зміною поточних умов, що може бути викликано дією чинників будь-якого гатунку, тобто може йтися про технологічні, економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні та інші причини соціальних трансформацій. Тому соціологічні теорії, які пов'язують аномію з трансформаційними періодами життя суспільства, мають рацію в тому сенсі, що численна поява тіньових практик справді можлива в ситуаціях докорінних змін, проте вони – лише передумова, лише провокація аномії.

3. *Фаза конструювання ерзац-еліт.* Нові практики, що у своєму функціонуванні спроможні виробляти “адаптацію з пониженням”,

починають освоювати соціальний простір, тобто відбувається їх хабітуалізація. І тут можна спостерігати ще одне розщеплення: частина практик поступово “легітимізується” на публічних аренах завдяки конструюванню виправдовувальних наративів. Приміром, свого часу В. Янукович, обіймаючи посаду Президента України, намагався виправдати хронічний непотизм у центральних органах влади, який призвів до їх перетворення на “родинні підприємства” [7]. Інші практики, попри їх хабітуалізацію, залишаються неоприятливими на публічних аренах.

Легітимація згаданих практик, по-перше, дискредитує фундаментальні цінності дискурсу еліт (“Для чого вивчати правопис, якщо Word усе поправить?”); по-друге, запускає процеси групової поляризації, призводячи до виникнення на базі цих практик нової спільноти, яка виходить на соціальну арену з наміром якомога швидше задовольнити власні потреби. Можемо говорити про виникнення умовної соціальної групи – ерзац-еліти. (Термін “ерзац-еліти” належить Л. Васильєвій: “З огляду на такі критерії, як характер настановлення, спрямованого на задоволення суто особистих інтересів, низька варіативність поведінки, пов’язана з побудовою обмеженої моделі світу, конформістський характер соціальної адаптації, – можна виділити тип людей, який ми назвали ерзац-елітою” [8, с. 9]).

Ерзац-еліта, яка є надзвичайно адаптивною (адже в її основі – “адаптація з пониженням”, що не потребує докладання якихось особистісних зусиль) і не обтяжена зазвичай високими моральними ідеалами, стає фактично умовною соціальною групою, яка, окрім того, значною частиною населення сприймається як референтна. Легкість досягнення мети стає звабливим інструментом, а тому знаходяться інші, хто наслідує й охоче переймає її практики. Адже в основі цих практик – послаблення напружності, зменшення кількості необхідних зусиль. Тим більше, що з’являються легітимувальні кліше: “Усі так роблять”. Отже, за право встановлювати “порядок” і визначати соціальність змагаються відтепер два агенти: еліти й ерзац-еліти. І слід констатувати, що “позиційні” переваги належать останнім.

По-перше, завдяки високим соціальним статусам ерзац-еліта має високий символічний капітал, а тому спроможна справляти потужний вплив на масовий дискурс (зокрема, через численні форми інтертекстуальності: цитування, інтерв’ю, публікації в ЗМІ, участь у ток-шоу), транслюючи профанацію базових цінностей та хабітуалізацію практик, що викликають “адаптацію з пониженням”.

По-друге, ерзац-еліта, якщо вона змогла отримати владні ресурси, реалізує таку властивість, як внутрішньогрупова солідарність. Вона виявляється у формі “кругової поруки” – непомітної для зовнішнього спостерігача енергійної діяльності, мета якої – унеможливити “витікання” дефіцитних ресурсів (у тому числі й символічних) за межі вузького кола “обраних”.

По-третє, використання ерзац-елітою тіньових практик, які ніколи не оприявнюються, дає їй конкурентну перевагу в просуванні щаблями соціальних сходів, позаяк ці практики є “неенергоємними”. Згадаймо, наприклад, “примарне співавторство”, до якого вдаються деякі наукові керівники, вимагаючи, щоб їхнє прізвище стояло поряд із прізвищем справжнього автора. Це, звичайно, подовжує перелік їхніх публікацій, проте є практикою, яка виробляє пониження соціальних стандартів (знецінення авторства).

По-четверте, сумарна дія перших трьох особливостей призводить до того, що ерзац-еліти акумулюють зрештою і фінансовий капітал, що також підвищує привабливість демонстрованих ними зразків соціальної поведінки.

Важливо зауважити, що між елітами та ерзац-елітами немає чіткої дискурсивної межі, що зумовлює доволі специфічну механіку ідентифікацій та визнання ідентичностей. Ідеться про те, що дискурси обох агентів оперують однаковими конструктами, наголошуючи переважно на одних і тих самих цінностях. Приміром, ерзац-еліта може активно захищати новації та реформи, якщо вбачає у цьому можливість миттєвого і вигідного для себе результату, але може так само виступати за збереження чинного режиму функціонування, якщо це зберігає її пільги.

Що ж стосується самоідентифікацій, то, на наш погляд, ерзац-еліти є умовною соціальною групою з негативною валентністю самоідентифікації. Крім того, для неї характерна “асиметрична” ідентифікація, яку можна простежити принаймні у двох її виявах. По-перше, ерзац-еліти щиро вважають себе “обраними”, тобто намагаються ідентифікуватися (і позиціонувати себе) як еліти, тоді як справжні еліти відмовляють їм у прийнятті їхньої ідентичності та її визнанні. По-друге, ідентифікаційний бар’єр є проникиним лише в одному напрямі: “спокуса” застосування тіньових практик постає як механізм втрати елітою підстав для цієї самоідентифікації, проте рух у зворотному напрямі тут неможливий. Приміром, захист дисертації за “договірною системою” в жодному разі не дає членам спеціалізованої ради відчуття виконання ними місії інтелектуальних еліт.

Проте поволі навколо пропагованих ерзац-елітами практик формуються й виходять на публічні арени виправдовувальні наративи, залучаючи до атак на фундаментальні цінності енкратичного елітарного дискурсу все більшу кількість членів спільноти. Можна стверджувати, що з цього моменту “латентна” аномія перетворюється на гостру маніфестацію: на публічних аренах з’являються тексти, лейтмотивом яких може бути формула: “часи змінилися, усе не так, як раніше”. Говорячи про латентну аномію, ми маємо на увазі, що навіть у благополучному, стабільному суспільстві завжди є ареали аномії, необхідні для підтримки життєздатності системи – фронда, опозиція, а також певний відсоток андеркласу. Ці спільноти заперечують наявну систему пріоритетів,

цінностей і норм, натомість намагаються застосовувати практики, що відповідають їхнім певним (партикулярним) цінностям.

4. *Фаза іррадіації*. Еліти, які досі намагалися відтворювати максимально високі стандарти життя суспільства у всіх його сферах, поступово втрачають контроль над визначенням соціальності, їхні голоси “розчиняються” в комунікативному просторі внаслідок появи численних ерзац-еліт. Відтепер дискурсивна гегемонія не належить елітам: відбулося множення і систем фундаментальних цінностей, і прийнятного репертуару засобів досягання цілей, і публічних арен, на яких функціонують конструювальні нараці та інші текстуальні конструкції.

Варто пам'ятати, що ерзац-еліти за рахунок застосування і оприявнених, і тіньових практик отримують конкурентні переваги у боротьбі за соціальні ресурси, а отже, вони починають конструювати власні соціальні порядки, один із яких згодом почне визначати стратегію існування суспільства. Відтепер суспільство перебуває в стані аномії, що виявляється в дезінтеграції інститутів, у їхній неспроможності повноцінно та ефективно виконувати свої функції, в ослабленні механізмів формального і неформального контролю, у нестійкості критеріїв оцінок, у легітимації соціальних практик, які суперечать морально-етичним конвенціям. І, що важливо, поки еліти та ерзац-еліти ведуть дискурсивну боротьбу, суспільство розколюється на дві частини, одна з яких сумує за втраченим соціальним порядком, друга ж вважає, що розпочалися ресурсні зміни на краще.

5. *Фаза інфантильного соціуму*. Розщеплення суспільства й втрата єдності аксіологічних атестацій, а також супутні психологічні стани (депресія, цинічні настрої, песимізм, звуження перспектив, завчена безпорадність тощо) доволі детально висвітлювалися в дотичних соціологічних та соціально-психологічних дослідженнях. Проте, на наш погляд, можна говорити про такий соціально-психологічний наслідок тривалої гострої аномії, як виробництво інфантильного соціуму. Отже, остання фаза аномії – “... час, коли суспільство втратило здатність організовувати за допомогою старих методів буття інфантильних людей, але не сформувало методи, адекватні новій ситуації, викликаній різними натуро- і соціоплагеними факторами. Це час, коли верхи не можуть управляти по-старому, а більшість не може жити по-іншому, без організації її буття ззовні” [9, с. 50].

Що ж до психологічних особливостей осіб, що утворюють інфантильний соціум, то, на наш погляд, більшості його членів притаманні:

– настановлення “жити за рахунок соціальних турбот держави” і нездатність/небажання формувати гарантії свого добробуту власними зусиллями;

– постійне звуження поля соціального інтересу аж до повної одномірності;

- домінування егоїстичних/егоцентричних настановлень;
- знецінення “мук совісті”, послаблення регулювальних функцій моральної свідомості;
- небажання брати на себе відповідальність за суспільство (країну в цілому), що виявляється в появі наративів, де спільнота постає як жертва (історії загалом, необачних/нераціональних дій політичних попередників тощо) і тягар відповідальності перекладається на інших;
- спрямованість на сьогодення (бажання отримати миттєвий результат, зиск, прибуток тощо), унаслідок чого зростає ризик прийняття рішень, які потім можуть стати політичною/економічною/соціальною катастрофою для наступних поколінь;
- спрямованість на матеріальне споживання, нехай навіть найнижчого рівня;
- культурна невимогливість і готовність спожити будь-який культурний кіч як естетичний продукт;
- сенситивність до маніпулятивних впливів.

Такий стан соціуму, на наш погляд, є результатом тривалого морального виснаження його членів, позаяк боротьба еліт та ерзац-еліт за право встановлювати соціальний порядок розгортається на публічних аренах й проблематизує для інших верств населення повсякденність необхідністю постійних моральних виборів. Водночас інфантильний соціум є комплементарним щодо згаданої дискурсивної боротьби, адже він зможе без опору прийняти будь-якого переможця, а отже, прийняти новий соціальний порядок і встановлення нового “стабільного соціуму”.

Висновки. Пояснювальна спроможність представленої моделі соціальної механіки виробництва аномії, на наш погляд, полягає в перенесенні акценту із суспільства на особистість. Згідно з цією моделлю, суспільство впадає у стан аномії тоді, коли в ситуаціях соціальних змін, що продукують нові практики досягання цілей, певна частина населення обирає для себе як прийнятні ті з них, що зрештою провокують адаптацію з пониженням, тобто спосіб життя, основною ознакою якого є спрощено-примітивізовані соціальні стандарти. Компаратменталізація, як було показано, стає відправною точкою цієї механіки. Проте, як одне із когнітивних викривлень, вона є загальною властивістю соціально детермінованого мислення. Іншими словами, неможливо уникнути ризиків “відгородження” прав і привілеїв від обов’язків та відповідальності.

Окрім того, слід наголосити, що в основі розвитку аномії лежить спокуса – спокуса витратити якомога менше, а отримувати якомога більше. Це, по суті, фундаментальний принцип функціонування всіх відомих систем. Якщо витрати перевищують прибутки, система перестає існувати. Протистояння цьому принципу завжди вимагає значних витрат. Тому ті дії, які можуть забезпечити суспільство від аномії, тобто зберегти “стабільний соціум”, мають високу собівартість і в переносному, і в

прямому сенсі, і ця вартість зростатиме від етапу до етапу. Так, на фазі стабільного соціуму основним інструментом підтримання соціального порядку є постійне відтворення панівного дискурсу на публічних аренах. На наступній фазі – що означає появу центроїдів можливих інших соціальних порядків – уже потрібна активна протидія механізму компартименталізації, тобто потрібна дискурсивна підтримка зв'язку “мета/засіб”. Інструментально це може мати вигляд оприлюднення й рециркуляції на публічних аренах наративів, де увиразнюється потрібна форма зв'язку “мета/засіб”. (Приміром, свого часу наратив про Павлика Морозова закріплював зв'язок між відданістю революційній боротьбі і способом доводити цю відданість). На фазі конструювання ерзац-еліт собівартість збереження соціального порядку зростає, оскільки потрібно вдаватися до організованих і системних дискурсивних атак знецінення, а саме: потрібні нарації, які б знецінювали інший “соціальний порядок”, пропонований ерзац-елітами, рельєфно показували його небезпечність, неетичність тощо. (Як ілюстрацію можна навести кампанії боротьби зі “стилягами” або “вещизмом” у Радянському Союзі). Принагідно зазначимо, що вартість таких дій зростає, тоді як їхня ефективність падає, оскільки ерзац-еліти вже стають референтною групою для значної кількості членів спільноти. На фазі іррадіації соціальний порядок еліти намагаються зберегти за допомогою застосування різного роду суспільних санкцій, створення різноманітних “комісій для боротьби з...”, проте їх ефективність є ще нижчою. І, нарешті, фаза інфантильного соціуму означає, що точку повернення пройдено, панівний дискурс стабільного соціуму втратив своє домінування, відтепер закріплюються нові соціальні порядки, а для частини населення вони є “кінцем історії” (Ф. Фукуяма), “кінцем знайомого світу” (І. Валлерстайн) і переживаються як “культурна травма” (П. Штомпка).

Насамкінець зазначимо, що “подолання аномії”, під яким часто розуміється відновлення єдності аксіологічних атестацій (а отже, однаковості щодо змістів моральних регуляторів суспільного життя), може означати або повернення колишнього, або встановлення нового соціального порядку. Проте аналіз соціальних змін, які відбувалися в різних країнах у різні часи, дає підстави стверджувати, що проходження суспільством фази конструювання ерзац-еліт означає, по суті, перемогу нового порядку – з новим визначенням цілей, засобів, прав, обов'язків, привілеїв та відповідальності.

Список використаних джерел

1. Кара-Мурза, С. Г. (2013). *Аномия в России: причины и проявления*. Москва: Научный эксперт.
2. Головаха, Е. И. (2002). Феномен “аморального большинства” в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального

- поведення в Україні. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 6 (62), 20–22.
3. Дюркгейм, Э. (1994). *Самоубийство: Социологический этюд*. Москва: Мысль.
 4. Карабущенко, П. Л. (2016). Элита как ценность: смысл избранности. *Ценности и смысл*, 1(41), 48–62.
 5. Манхейм, К. (1994). Человек и общество в эпоху преобразования. В К. Манхейм, *Диагноз нашего времени* (с. 412–571). Москва: Юрист.
 6. Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ.
 7. Сахань, О. М. (2016). Непотизм як деструктивна складова сучасної політичної культури України. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*, 2(29), 286–293.
 8. Васильева, Л. Н. (2014). *Элитологическая онтология*. Москва: МГУ.
 9. Олейников, Ю. В. (2012). Судьба инфантильного социума. *История и современность*, 2(16), 47–74.

References

1. Kara-Murza, S. G. (2013). *Anomiya v Rossii: prichiny i proyavleniya* [Anomia in Russia: causes and manifestations]. Moscow: Nauchnyy ekspert Publ. (rus).
2. Golovakha, Ye. I. (2002). Fenomen “amoralnogo bolshinstva” v postsovetском obshchestve: transformatsiya massovykh predstavleniy o normakh sotsialnogo povedeniya v Ukraine [The phenomenon of the “immoral majority” in the post-Soviet society: the transformation of mass views about norms of social behavior in Ukraine]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskiye i sotsialnyye peremeny* [Monitoring of public opinion: economic and social changes], 6 (62), 20–22 (rus).
3. Durkheim, E. (1994). *Samoubiystvo: Sotsiologicheskiy etyud* [Suicide: Sociological Study]. Moscow: Mysl Publ. (rus).
4. Karabushchenko, P. L. (2016). Elita kak tsennost: smysl izbrannosti [Elite as a value: the sense of chosenness]. *Tsennosti i smysl* [Values and Meaning], 1(41), 48–62 (rus).
5. Mannheim, K. (1994). Chelovek i obshchestvo v epokhu preobrazovaniya [Man and society in the era of transformation]. *Diagnoz nashego vremeni* [Diagnosis of our Time] (pp. 412–571). Moscow: Yurist Publ. (rus).
6. Merton, R. (2006). *Sotsialnaya teoriya i sotsialnaya struktura* [Social theory and social structure]. Moscow: AST Publ. (rus).
7. Sakhany, O. M. (2016). Nepotyizm yak destruktivna skladova suchasnoyi politychnoy kultury Ukrainy [Nepotism as a destructive part of the modern political culture of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”* [Bulletin of the Yaroslav Mudryi Law University], 2(29), 286–293 (ukr).
8. Vasilyeva, L. N. (2014). *Elitologicheskaya ontologiya* [Elitological ontology]. Moscow (rus).
9. Oleynikov Yu. V. (2012). Sudba infantilnogo sotsiuma [The fate of the infantile society]. *Istoriya i sovremennost* [History and Modernity], 2(16), 47–74 (rus).

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ

Обрунтовано припущення щодо зумовленості громадянської і національної самоідентифікації метафорами, які обирає молодь, характеризуючи різні аспекти взаємодії з державою, владою, спільнотою тощо. Показано, що типові метафоричні практики не просто відображають реальні комунікативні процеси, а й активно спрямовують їхній розвиток, відіграють важливу роль не лише в конструюванні картини світу особистості, а й у позиціонуванні щодо окремих її систем, зокрема таких, як “людина – держава”, “людина – спільнота”, “людина – нація”. Представлено результати емпіричного дослідження метафоричних моделей громадянської і національної самоідентифікації молоді. За результатами факторного аналізу встановлено, що самоідентифікування студентської молоді вибудовується з метафори, базовим смислом якої є уявлення про цінність держави. Більше ніж половина респондентів вибудовують ідентичність з моделі обміну (“державна цінна для людей тоді, коли захищає їхні інтереси”), кожен п’ятий – з моделі беззаперечної цінності держави, третя за чисельністю група респондентів прагне ідентифікуватися заради впевненості і стабільності, і найменшою виявилася частка тих, хто вважає, що держава не може бути цінною. Показано, що самоідентифікування респондентів, які послуговуються різними метафоричними моделями, відповідає логіці засадничої метафори, що підтверджується результатами аналізу метафоричних смислів факторів. Встановлено, що переважна більшість метафоричних моделей громадянської та національної самоідентифікації молоді відповідає дискурсивному рівню, тобто метафоричні смисли обмежуються констатацією і не зумовлюють жодної активності. Концептуальні метафори вищого рівня (онтологічні), які структурують внутрішній світ і поведінку особистості, представлені в моделі епізодично і переважно зумовлюють національне самоідентифікування. Загалом рівень концептуалізації метафоричних практик національної самоідентифікації молоді вищий, ніж рівень практик громадянської самоідентифікації.

Ключові слова: метафори, моделі, комунікативні практики, громадянська та національна самоідентифікація.

I. V. Zhadan

METAPHORICAL MODELS OF YOUTH CIVIC AND NATIONAL SELF-IDENTIFICATION

It is substantiated the assumption that civic and national self-identification is stipulated by the metaphors chosen by the youth when characterizing different aspects of interaction with the state, the authorities, the society, etc. It is shown that typical metaphorical practices not only reflect the existing communication processes, but also actively influence their development. They play an important role not only in the construction of the world outlook of an individual, but also in the positioning regarding its separate systems, particularly the “individual – state”, the “individual – society” and the “individual – nation” systems. There are presented the findings of empirical investigation on metaphorical models of youth civic and national self-

identification. The results of the factor analysis prove that students' self-identification is drawn from the metaphor, which basic meaning is the value of the state. More than a half of the respondents construct their identity following the exchange model ("the state is valuable for its citizens when it protects their interests"). Every fifth respondent's identity is based on the model of the unconditional value of the state. The third biggest group of respondents strives for the sake of confidence and stability identification. The smallest group turned out to be the respondents who reject the value of the state. The self-identification of respondents following different metaphorical models corresponds to the logic of the key metaphor. This is proved by the results of analysis of metaphorical meanings of the following factors. The overwhelming majority of the metaphorical models of youth civic and national self-identification corresponds to the discursive level, i. e. metaphorical meanings are limited to connotation and do not stipulate any activity. The conception metaphors of the upper level (ontological ones), which structure the inner world and behavior of an individual, are sporadically represented in the model. They predominantly stipulate national self-identification. In general, the level of conceptualization of the metaphorical practices of youth national self-identification is higher than the level of civic self-identification practices.

Key words: metaphors, models, communication practices, civic and national self-identification.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій.

У пропонуваному дослідженні семіотичний компонент комунікативних практик вивчається крізь призму метафоричних смислів комунікації, які, на нашу думку, опосередковують, репрезентують і конституують громадянську і національну самоідентифікацію. Згідно з нашим припущенням, виявивши особливості впливу метафоричних практик на самоідентифікування студентської молоді, ми зможемо визначити напрями трансформування метафоричних моделей комунікації та активізувати процеси громадянської і національної самоідентифікації молоді.

Ідея семіотичного аналізу комунікативних процесів не нова – ще Ф. де Соссюр вважав семіотику наукою психологічною і відносив до сфери її інтересів, з-поміж інших, інформаційні і соціальні процеси та особливості функціонування і розвитку культури.

Розрізняють "концептуальну метафору" і "метафоричну модель" як сукупність метафор певного метафоричного поля, що відображають загальну семантику картини світу комуніканта. Метафоричні моделі різної складності є свого роду схемами (у нашому випадку – практиками) сприймання, осмислення і поведінки людини [1].

Метафори здатні репрезентувати новий досвід, для якого ще бракує відповідного оформлення в понятійних концептах, і формувати теоретичні абстракції для опису об'єктів, які емпірично недоступні. Тобто процес метафоризації приводить до отримання нового знання про світ, яке, на думку П. Рікера, здатне змінити наше бачення світу, спосіб сприймання речей [2], відтак метафори виконують функцію когнітивних моделей аспектів реальності, які репрезентуються [3].

Метафора задає цілісне бачення предметної галузі, відображає взаємодію різних рівнів знання, організовує аргументативний дискурс,

поєднуючи чуттєве і раціональне [4], а отже, застосування метафор у процесі комунікації спрощує розуміння, сприяє розширенню, поглибленню смислу [5]. Метафори структурують не лише мислення, а й дії та схеми самопроєктування особистості [6], опосередковують той рівень суб'єктності, на якому особа визначається щодо власної свободи, відповідальності, сенсу життя тощо [7].

Як засіб пізнання, метафора відіграє важливу роль не лише в конструюванні картини світу особистості, а й у позиціюванні щодо окремих її систем, зокрема й таких, як “людина – держава”, “людина – спільнота”, “людина – нація”. Метафоричні практики комунікації не просто відображають реальні комунікативні процеси, а й активно спрямовують їхній розвиток, оскільки самі стають невід’ємною і почасти імпліцитною частиною культури. А отже, метафоризацію можна вважати механізмом когнітивно-дискурсивного моделювання дійсності.

Окрім концептуалізації досвіду (“концептуальна система людини структурована і визначена за допомогою метафор” [8, с. 27]), до функцій метафори відносять також структурування дійсності, ідентифікацію, класифікацію. Апелюючи до уяви та інтуїції, вона має ще й потужний потенціал переконування і формування ставлень, відтак виконує експресивну, аргументативну, сугестивну та персуазивну функції [8–10].

Е. Лассан вирізняє три рівні існування політичних метафор: 1) рівень структурування практичної діяльності (метафора артикулюється в комунікативних практиках і регулює діяльність); 2) дискурсивний рівень концептуальної метафори (метафора використовується для акцентування схожості, але не тотожності, відтак не зумовлює відповідних практичних дій); 3) власне мовний рівень існування концептуальної метафори (метафоричні позначення реальності є певними “кліше”, що втратили емоційний потенціал) [11].

Дж. Лакофф і М. Джонсон виокремлюють: 1) *структурні метафори* – коли один концепт метафорично структурований за допомогою термінів іншого; 2) *орієнтаційні метафори*, які організують одну систему концептів щодо іншої, та 3) *онтологічні метафори*, які репрезентують способи трактування подій, дій, емоцій, ідей тощо як предметів і речей, створюють лексику внутрішнього світу особистості та її емоцій [8].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Попри значний інтерес науковців до метафоричних компонентів політичної свідомості і поведінки особливості впливу метафоричних концептів комунікативних практик на громадянську і національну самоідентифікацію особистості практично не вивчено.

У своєму дослідженні ми виходили з припущення, що аналіз метафоричних висловів, якщо їх співвіднести з метафоричними концептами, дасть змогу скласти уявлення про особливості національних та громадянських настановлень, цінностей і цілей молоді. На користь

такого припущення свідчать результати численних емпіричних досліджень впливу частотних і семантичних параметрів метафор на політичні позиції комунікантів [12–14].

Дослідження метафоричних компонентів комунікативних практик передбачало *кількісний* (частота залучення метафор респондентами з різною громадянською і національною самоідентифікаціями), *якісний* (зміст метафор, на яких вибудовуються ті чи ті типи громадянської і національної ідентифікації), та *системно-ієрархічний* аналіз метафоричних конструктів як чинника громадянської і національної самоідентифікації.

Мета дослідження: виявити типові метафоричні моделі, які репрезентують комунікативний простір та зумовлюють громадянську і національну самоідентифікацію молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні було використано авторський опитувальник, розроблений на основі раніше визначених показників громадянської і національної ідентифікації та їхніх виявів на різних рівнях самоідентифікування. Конструюючи опитувальник, ми виходили з того, що кожен із показників може бути репрезентований метафоричними практиками, які відповідають різним рівням самоідентифікації та утворюють континуум, на одному полюсі якого – метафори-кліше, а на протилежному – метафори-регулятори практичної діяльності.

До показників громадянської самоідентифікації було віднесено: суб'єктність життєвої позиції, прийняття громадянської відповідальності, потребу у свободі, залучення до громадянської взаємодії, часову орієнтацію, дистанційованість влади, інтегрованість у проблеми спільноти, сенс громадянства, форми вияву громадянськості; до показників національної – переживання належності до нації, бачення перспектив розвитку держави, уявлення про цінність держави для людей, національний міф, уявлення про політичну націю, самопроекцію в майбутнє, цінності і проблеми держави, геополітичне спрямування, ставлення до історії. У кожному з 18 запитань респонденти мали обрати з чотирьох альтернатив той метафоричний вислів, який найбільшою мірою відповідає їхньому світобаченню і визначає їхню поведінку. Щоб обмежити спектр інтерпретацій пропонованих метафор, у кожній з альтернатив поряд з метафоричним конструктом (у дужках) пропонувався варіант її конкретизації (наприклад, 3-поміж метафоричних оцінок свого життя пропонувався варіант “пливу за течією” (живу як виходить)).

У дослідженні взяли участь 216 студентів закладів вищої освіти із чотирьох регіонів країни: Центрального (м. Дніпро), Східного (м. Харків), Західного (м. Львів) та Південного (м. Херсон).

Обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою відомих статистичних методів, у тому числі кореляційного та факторного аналізу.

Розгляньмо відтак факторну модель метафоричних практик (табл.), що зумовлюють національну і громадянську самоідентифікацію студентської молоді (сумарна дисперсія – 51,6 %). Як видно з таблиці, переважна більшість метафоричних практик громадянської і національної самоідентифікації молоді відповідає дискурсивному рівню, тобто комунікативні практики обмежуються констатацією і не передбачають відповідних практичних дій.

Таблиця

Факторна модель метафоричних практик студентської молоді

Фактори*	Показники	Метафоричні смисли	Рівень метафорі**	Вид метафорі***
F1 (16,8 %)	Уявлення про цінність держави	Цінна лише тоді, коли захищає інтереси.	2	Ор
F2 (8,2 %)	Дистанціювання влади. Потреба у свободі.	Влада справедлива і дбає про людей. Я вільний, і моя свобода понад усе.	2 2	Ор Ор
	Проблеми держави. Самопроекція в майбутнє	Боротьба за незалежність триває. Не бачу можливості себе реалізувати в цій країні	2 2	Ор Ор
	F3 (7,2 %)	Геополітичне спрямування. Національний міф	Національна незалежність і безпека держави. Спочатку – сильна економіка, а потім – місце у світі	1 2
F4 (6,8 %)	Інтегрованість до політичної нації.	Знати історію – щоб не повторювати помилок, а традиції у кожного покоління свої.	1	Ор
	Практики громадянської взаємодії.	Залежать від ситуації і проблеми.	2	Ор
	Прийняття громадянської відповідальності	Люди обирають владу і підляють відповідальність за країну	2	Ор
F5 (6,5 %)	Часова орієнтація життя.	Живу надіями на краще життя.	2	Ор
	Громадянська активність.	Долучаюсь до розв'язання проблем, бо відповідаю за себе та інших.	1	Ор
	Життєва позиція. Ставлення до проблем держави	Приймаю життя і зміною його. Немає однозначних смислів і відповідей, треба розв'язувати проблеми і йти далі	1 1	Он Он
F6 (6,1 %)	Переживання належності до нації.	Іноді пишаюсь своїм народом, іноді соромно за українців	2	Ор
	Форми вияву громадянськості.	Дотримуватися традицій і звичаїв.	2	С
	Сенс (цілі) громадянства	Підвищення якості життя	2	Ор

Примітка: * – номер фактору та його внесок у сумарну дисперсію; ** – рівні метафор: 1 – структурування діяльності, 2 – дискурсивний, 3 – мовний; *** – види метафор: С – структурна, Ор – орієнтаційна, Он – онтологічна.

Концептуальні метафори вищого рівня (онтологічні), з яких “вибудовуються” сприймання та інтерпретації, що структурують внутрішній світ і поведінку особистості, представлені в моделі епізодично і переважно зумовлюють національне самоідентифікування (геополітика, державний міф, ставлення до проблем держави). При цьому метафоричне поле уявлень про спільноту, яка утворює українську політичну націю, узагалі не увійшло у факторну модель, що може свідчити як про фрагментарність, так і про суперечливість та дражливість смислів комунікативних практик, які зумовлюють самоідентифікацію молоді з політичною нацією.

Перші три фактори утворені переважно показниками метафоричних практик національної самоідентифікації, показники практик громадянської самоідентифікації переважають у четвертому і п'ятому факторах. До того ж внесок у сумарну дисперсію показників, що репрезентують практики національної самоідентифікації, істотно вищий, що дає підстави для висновку про те, що громадянська самоідентифікація є похідною, вторинною щодо національної.

Громадянське та національне самоідентифікування студентської молоді структурується уявленнями про цінність держави для людини – перший фактор утворив саме цей показник національної самоідентифікації. Більше ніж половина респондентів (55,6 %) вибудовують взаємодію з державою з метафори обміну: будуть її цінувати і готові ідентифікуватися лише з державою, яка буде захищати їхні інтереси. Водночас кожен п'ятий респондент практикує метафору держави як беззаперечної цінності, за яку варто боротися.

Розгортання метафоричної моделі світу респондентів у наступних факторах відповідає логіці засадничої метафори: більшість із тих, чия ідентифікація вибудовується з метафори обміну, дистанціюються від влади й очікують, що вона буде справедливою і дбатиме про людей, не обмежуючи їх ні в чому (“моя свобода понад усе”). Перспективи нації молодь пов'язує з боротьбою за незалежність, водночас тут і зараз не бачить можливості для майбутньої самореалізації у власній країні. Респонденти визнають важливість національної незалежності та безпеки, при цьому пов'язують геополітичні перспективи держави з її економічною незалежністю; усвідомлюють важливість знання своєї історії і традицій для запобігання повторенню помилок; усвідомлюють зумовленість розвитку країни політичним вибором громадян. При цьому студентство живе надією на краще майбутнє, вибірково долучається до громадянських ініціатив, декларуючи готовність приймати життя таким, яке воно є, і змінювати себе й світ навколо себе. Молодь відмовляється заглиблюватися у національно-політичні проблеми держави, водночас сенс громадянськості вбачає у створенні громадянського суспільства, яке змінить життя на краще.

Респонденти, які вибудовують ідентичність з метафори беззаперечної цінності держави, частіше оперують смислами, властивими вищим рівням суб'єктності. Це стосується насамперед вибору форм громадянської активності; усвідомлення того, що Україна ще не є незалежною державою, здатною захищати свої національні інтереси, і водночас переконаності в тому, що українці мають потенціал для творення сучасної політичної нації і захисту своєї державності; самопроекції в майбутнє своєї держави, готовності будувати її відповідно до власних уявлень про те, якою вона має бути; переконаності в тому, що в сучасному світі не варто очікувати однозначних смислів і відповідей на питання, потрібно шукати способи розв'язання нагальних проблем і йти далі.

Відтак рівень самоідентифікування респондентів, які виходять з метафори обміну, на порядок нижчий за рівень громадянської і національної самоідентифікації тих, для кого держава є беззаперечною цінністю.

Третя група респондентів узагалі не розуміє, навіщо держава потрібна людям і чим вона може бути цінною (таких у нашому дослідженні виявилось майже 6 %). Не орієнтовані на державу респонденти значно рідше приймають життя таким, яке воно є, і рідше готові брати відповідальність за себе і країну; частіше практикують епізодичне залучення до громадської діяльності; максимально дистанційовані від влади; переконані в тому, що ніхто не буде обстоювати їхні інтереси, а тому мало цікавляться життям і проблемами інших; вважають, що політикум лише декларує гарні наміри, але не дає відповідей на питання, які хвилюють людей; сприймають громадянство як формальну ознаку. Слід зазначити, що перелічені відмінності в метафоричних смислах цієї групи респондентів (крім ставлення до проблем українського державотворення) стосуються громадянського самоідентифікування.

Відчуття належності до політичної нації надає впевненості і стабільності 17 % студентів. Респонденти, які вибудовують комунікацію з цієї метафори, значно рідше за решту опитаних приймають рішення щодо залучення до громадянської взаємодії залежно від конкретної ситуації та проблеми; частіше за інших очікують, що влада дбатиме про людей і буде справедливою; з-поміж форм громадянської активності обирають участь у виборах усіх рівнів і дотримання прав інших; оптимістично налаштовані щодо перспектив української нації (вірять у те, що українці мають достатній потенціал для творення сучасної політичної нації і захисту своєї державності). Як і ті, хто переконаний у беззаперечній цінності держави, вважають, що не варто очікувати однозначних смислів і відповідей на питання, потрібно шукати способи розв'язання нагальних проблем і йти далі; що національна незалежність і безпека держави – це те, до чого варто прагнути.

Висновки. На основі узагальнення результатів дослідження та порівняльного аналізу особливостей метафоричних практик, що зумовлюють національну і громадянську самоідентифікацію молоді, з'ясовано:

– рівень концептуалізації метафоричних практик національної самоідентифікації молоді вищий, ніж рівень практик громадянської самоідентифікації, що зумовлюється насамперед більшою визначеністю смислів національного в ідентифікаційному дискурсі;

– те, що у факторній моделі немає метафоричних конструктів, які репрезентують уявлення про українську політичну націю, свідчить про ототожнення молоддю національно-політичної і національно-етнічної самоідентифікації;

– відмінності у виявлених метафоричних моделях самоідентифікації стосуються переважно метафоричного простору громадянської самоідентифікації молоді;

– з певною часткою умовності можна виокремити чотири типи метафоричних моделей громадянської і національної самоідентифікації студентської молоді.

Перший тип вибудовується з *метафори обміну* (самоідентифікація з державою, яка захищає інтереси); другий – з *метафори беззаперечної цінності держави*; третій тип виходить із *метафори належності як запоруки впевненості і стабільності*; четвертий – з *метафори знецінення держави*. Виділені типи співвідносяться з визначеними в теоретичній моделі рівнями громадянської та національної самоідентифікації.

Наступним етапом нашого дослідження буде визначення ресурсів та засобів трансформування комунікативних практик, які давали б змогу впливати на розвиток громадянської і національної самоідентифікації молоді. Можливості трансформування метафоричних практик зумовлені тим, що метафори радше символізують, аніж адекватно відображають реальність; це переважно гіпотетичні конструкти, які можуть бути підтверджені або заперечені [15]. Відтак, залучаючи в процесі комунікації відповідну аргументацію, у тому числі і метафоричну, соціальні актори можуть змінювати смисли ідентифікації, спрямовуючи процеси громадянського і національного самоідентифікування.

Список використаних джерел

1. Баранов, А. Н. (2004). Метафорические модели как дискурсивные практики. *Известия АН. Серия литературы и языка*, 63(1), 33–43.
2. Рикер, П. (1990). Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение. В *Теория метафоры* (с. 416–434). Москва: Прогресс.
3. Маккормак, Э. (1990). Когнитивная теория метафоры. В *Теория метафоры* (с. 358–386). Москва: Прогресс.
4. Решетникова, О. В. (2010). *Метафора в постнеклассическом познании*. Взято из <http://www.dissercat.com/content/metafora-v-postneklassicheskom-poznaniі>.
5. Зинченко, В. П. (2012). Живые метафоры смысла. В Зинченко В. П. (Ред), *Методология психологии: проблемы и перспективы* (с. 29–50). Москва; Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив.
6. Чепелева, Н. В., Смутьсон, М. Л., Зазимко, О. В., & Гуцол, С. Ю. (2016). *Самопроекування особистості у дискурсивному просторі*. Київ: Педагогічна думка.

7. Волкова, Д. Э., Орлов, А. Б., & Орлова, Н. А. (2010). Знак, метафора, символ – методология субъектности. *Психология*, 7(3), 89–119.
8. Лакофф, Дж., & Джонсон, М. *Метафоры, которыми мы живем*. Москва: Едиториал УРСС.
9. Гуцол, С. Ю. (2007). Метафора як спосіб символічного вираження внутрішнього досвіду особистості. *Філософія. Психологія. Педагогіка*, 3(21), ч. 2, 109–116.
10. Ричардс, А. А. (1990). Философия риторики. В *Теория метафоры* (с. 44–67). Москва: Прогресс.
11. Лассан, Э. (2010). О формах существования концептуальных метафор как индикаторах силы и бессилия общества. *Политическая лингвистика*, 1(31), 24–33.
12. Анисимова, А. А. (2006). Роль метафоры в структуре политического дискурса. *III Международные Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртэнэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания*, т. 1 (pp. 42–44).
13. Белт, Т. (2007). Газетные метафоры и политическое убеждение: экспериментальное исследование. *Политическая лингвистика*, 3(23), 10–19.
14. Саиф, А. (2014). Политическая метафора: когнитивный и прагматический аспекты. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, 10(40), ч. 3, 164–169.
15. Никитина, М. А. (2010). О когнитивном потенциале метафоры в научном тексте. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*, 3(11), 157–161.

References

1. Baranov, A. N. (2004). Metaforicheskiye modeli kak diskursivnyye praktiki [Metaphorical models as discursive practices]. *Izvestiya AN. Seriya literatury i yazyka* [News AS. Series of literature and language], 63(1), 33–43 (rus).
2. Riker, P. (1990). Metaforicheskiy protsess kak poznaniye, voobrazheniye i oshchushcheniye [Metaphorical process as cognition, imagination and feeling]. In *Teoriya metafory* [Theory of metaphor] (p. 416–434). Moscow: Progress Publ.
3. Makkormak, E. (1990). Kognitivnaya teoriya metafory [Cognitive theory of metaphor]. In *Teoriya metafory* [Theory of metaphor] (pp. 358–386). Moscow: Progress Publ.
4. Reshetnikova, O. V. (2010). *Metafora v postneklassicheskom poznanii* [A metaphor is in after nonclassical cognition]. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/metafora-v-postneklassicheskom-poznanii>.
5. Zinchenko, V. P. (2012). Zhivyye metafory smysla [Living metaphors of sense]. In B. P. Zinchenko (Ed.), *Metodologiya psikhologii: problemy i perspektivy* [Methodology of psychology: problems and prospects] (pp. 29–50). Moscow; St. Petersburg (rus).
6. Chepeleva, N. V., Smulson, M. L., Zazimko, O. V., & Gutsol, S. Yu. (2016). *Samoproektuvaniya osobystosti u dyskursyvnomu prostori* [Planning of itself of personality is in discursive space]. Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).
7. Volkova, D. E., Orlov, A. B., & Orlova, N. A. (2010). Знак, метафора, символ – методология субъектности [A sign, metaphor, symbol, is methodology of subject]. *Psikhologiya* [Psychology], 7(3), 89–119 (rus).

8. Lakoff, G., & Johnsen, M. (2004). *Metafory, kotorymi my zhivem* [Metaphors We live by]. Moscow: Editorial URSS Publ. (rus).
9. Hutsol, S. Yu. (2007). Metafora yak sposib symbolichnoho vyrazhennia vnutrishnoho dosvidu osobystosti [Metaphor as method of symbolic expression of internal experience of personality]. *Filosofii. Psykholohiia. Pedagogika* [Philosophy. Psychology. Pedagogics], 21(3), part 2, pp. 109–116 (ukr).
10. Richards, A. A. (1990). *Filosofiya ritoriki* [Philosophy of rhetoric] In *Teoriya metafory* [Theory of metaphor] (pp. 44–67). Moscow: Progress Publ. (rus).
11. Lassan, E. (2010). O formakh sushchestvovaniya kontseptualnykh metafor kak indikatorakh sily i bessiliya obshchestva [About the forms of existence of conceptual metaphors as indicators of force and weakness of society]. *Politicheskaya lingvistika* [Political linguistics], 1(31), 24–33 (rus).
12. Anisimova, A. A. (2006). Rol metafory v strukture politicheskogo diskursa [A role of metaphor is in the structure of political discourse]. *III Mezhdunarodnyye Boduenovskiye chteniya* [III the International Boduen's reading], Vol. 1, pp. 42–44 (rus).
13. Belt, T. (2007). Gazetnyye metafory i politicheskoye ubezhdeniye: eksperimentalnoye issledovaniye [Newspaper metaphors and political persuasion : experimental researc]. *Politicheskaya lingvistika* [Political linguistics], 3 (23), 10–13 (rus).
14. Saif, A. (2014). Politicheskaya metafora: kognitivnyy i pragmaticheskiy aspekty [Political metaphor: cognitive and pragmatic aspects]. *Filologicheskiye nauki. Voprosy teorii i praktiki* [Philological sciences. Questions of theory and practice], 10(40), Part. 3, pp. 164–169 (rus).
15. Nikitina, M. A. (2010). O kognitivnom potentsiale metafory v nauchnom tekste [About cognitive potential of metaphor in scientific text]. *Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta* [Announcer of Irkutsk State Linguistic University], 3(11), 157–161 (rus).

© Жадан І. В.

УДК 159.9.316.614

I. В. Остапенко

КОМУНІКАТИВНІ БАР'ЄРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ В РІЗНИХ ПІДСИСТЕМАХ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Аналізуються результати емпіричного дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді, що здійснювалося за допомогою методів глибинного інтерв'ю, методики "Хто я?", методики виявлення ціннісних орієнтацій та репертуарних рангових решіток. Визначено критерії та індикатори різних типів комунікативних бар'єрів (соціальних, інформаційно-ідеологічних, індивідуально-психологічних, змістових та операціональних). Виявлено підсистеми соціальної взаємодії, в яких відбувається процес національної та громадянської самоідентифікації молоді: найближче соціальне оточення (друзі); одноклубники; родина; викладачі; друзі з інших країн; соціальні медіа (соцмережі: Facebook, Instagram, Telegram, Twitter); традиційні медіа (новини в інтернеті, телевізійні новини); культурно-мистецькі твори (літературні і музичні) та їх виконавці (актори та персонажі кінематографа, музиканти, танцівники). Означено домінуючі бар'єри національної та громадянської самоідентифікації. Запропоновано технологічну схему подолання комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації шляхом їх актуалізації (технології діагностики: розпізнавання бар'єрів, визначення їхнього впливу на самоідентифікацію, визначення референтних груп впливу на самоідентифікацію), рефлексії (рефлексивні технології: оцінка багатоплановості виявів у підсистемах соціальної взаємодії, визначення зон комфорту/дискомфорту, оцінка адекватності власної поведінки, рефлексія можливих стратегій поведінки), трансформування в різних підсистемах соціальної взаємодії (технології перетворення: створення мотивації до трансформації власного комунікативного досвіду, оволодіння вміннями і навичками оптимізації міжособової взаємодії) та інтеграції досвіду (технології концептуалізації досвіду: закріплення мотивації до аутокорекції і трансформації набутого досвіду, розвиток готовності застосовувати нові знання, вміння та навички в реальній соціальній взаємодії).

Ключові слова: комунікативні бар'єри, національна самоідентифікація, громадянська самоідентифікація, соціальна взаємодія.

I. V. Ostapenko

COMMUNICATIVE BARRIERS OF YOUTH'S NATIONAL AND CIVIC SELF-IDENTIFICATION IN VARIOUS SUBSYSTEMS OF SOCIAL INTERACTION

It is analyzed the results of empirical study of national and civic self-identification communicative barriers of young people, which was carried out by the method of in-depth interviews, the "Who am I?" technique, the technique for value orientations' identification and repertoire ranked grids. Criteria and indicators of various types of communicative barriers (such as social, information-ideological, individual psychological, content and operational ones) are determined. There are revealed the subsystems of

social interaction in which the process of self-identification of young people is taking place: the nearest social group (friends); group members; family; teachers; friends from other countries; social media (Facebook, Instagram, Telegram, Twitter); traditional media (Internet news, television news); cultural and artistic works (fiction, cinema and music) as well as art performers (actors, musicians, dancers). The dominant barriers of national and civic self-identification were defined. It was proposed the technological scheme to overcome the communicative barriers of national and civic self-identification through their actualization (diagnostic technologies: recognition of barriers, determination of their influence on self-identification, determination of reference groups of influence on self-identification), through their reflection (reflexive technologies: estimation of manifestations multiplicity in subsystems of social interaction, determination of comfort / discomfort zones, estimation of own behavior adequacy, reflection of possible behavior strategies), transformation into various subsystems of social interaction (technologies of transformation: motivation for the own communicative experience transformation, mastering of optimization skills on interpersonal interaction) and experience integration (technologies of experience conceptualization: consolidation of motivation to auto-correction and transformation of the acquired experience, development of readiness to apply new knowledge, skills and abilities in real social interaction).

Key words: communicative barriers, national self-identification, civic self-identification, social interaction.

Постановка проблеми. Становлення національної та громадянської ідентичності молоді належить до кола проблем, які викликають підвищений інтерес з боку сучасних дослідників. При вивченні цієї проблематики особливу увагу науковців привертають процеси самоідентифікації та чинники, що зумовлюють набуття тієї чи іншої ідентичності. Процеси комунікації і самоідентифікації щільно пов'язані та взаємозумовлені, оскільки ідентифікація себе і презентація себе іншим є умовами комунікації та спільної діяльності людей і, відповідно, комунікація – формувальний процес, що безпосередньо впливає на зміст і характер самоідентифікації. Комунікація – процес, у ході якого ми конструємо не тільки свою соціальну реальність, а й своє власне “я”. І коли в процесі комунікації відбувається викривлення смислів, виникають комунікативні бар'єри, які ми розуміємо як утруднення або перешкоди для ефективного спілкування. Особливості вияву комунікативних бар'єрів, що мають місце в процесі національної та громадянської самоідентифікації, вивчено недостатньо, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічною основою для вивчення особливостей національної та громадянської самоідентифікації слугують положення, ідеї та концепції, представлені в сучасних дослідженнях з цієї проблематики. Насамперед це ідеї про інтеграцію всіх ідентифікацій, набутих особистістю в процесі соціалізації; положення про провідні риси національної ідентичності,

до яких відносять: усвідомлення своєї належності до держави; концепції спільної масової і громадянської культури як чинників розвитку національної та громадянської ідентичності; положення про індивідуальний і груповий характер процесу громадянської ідентичності; положення про провідну роль комунікації в процесі самоідентифікації особистості в різних ситуаціях реальної соціальної взаємодії; положення про активізаційну функцію комунікативних бар'єрів у процесі самоідентифікації [1–4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. У контексті досліджуваної проблеми додаткового вивчення потребують особливості впливу комунікативних бар'єрів на самоідентифікацію молоді в різних підсистемах соціальної взаємодії, а також можливі напрями трансформації комунікативних бар'єрів для створення сприятливих умов активізації процесів національної та громадянської самоідентифікації молоді.

Мета статті – висвітлення особливостей вияву і напрямів трансформації комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді в різних підсистемах соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи особливості самоідентифікації, ми, як і багато інших дослідників, використовували для вивчення змістових характеристик національної та громадянської самоідентифікації молоді методику “Хто я?” М. Куна і Т. Макпартленда. Цю методику було модифіковано та апробовано; відповідно, розширено перелік базових питань для визначення афективних і конативних особливостей особистісної самоідентифікації та когнітивних, афективних і конативних особливостей групової самоідентифікації. Модифікуючи зазначену методику, ми спиралися на підхід, запропонований Т. Румянцевою [5].

Дослідження за допомогою методики “Хто я?” проводилося протягом 2017 р. у вищих навчальних закладах м. Кієва серед студентів, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілів (загальний обсяг вибірки – 130 осіб, з них 72 особи жіночої статі і 58 – чоловічої).

У цілому уявленням молоді про себе властиві досить високий рівень диференційованості, позитивна валентність “Я-ідентифікацій” та “Ми-ідентифікацій”, амбівалентність “Вони-ідентифікацій”, домінування референтних груп з найближчого соціального оточення (родина, друзі, “однокашники”), які забезпечують простір життєвої самореалізації. На основі аналізу результатів дослідження за методикою “Хто я?” було визначено особливості національної самоідентифікації студентської молоді:

– зростання ступеня значущості національної самоідентифікації в просторі “Ми-ідентифікацій” порівняно з простором “Я-ідентифікацій” (“українці” – на 3-му місці за частотою згадування, тоді як “українець”, “українка” – на 7-му);

– позитивна валентність ідентифікаційних характеристик, пов'язаних з національною самоідентифікацією;

– домінування лінгвістичних форм (насамперед дієслів теперішнього часу), що свідчить про активне і свідоме ставлення до себе як представника політичної нації (у просторі “Я-ідентифікацій” і “Ми-ідентифікацій”) та інших соціальних груп (простір “Вони-ідентифікацій”);

– наявність внутрішньоукраїнських соціальних груп з негативною валентністю в просторі “Вони-ідентифікацій” (влада, політики – крадуть, грабують), які слугують об'єктом для порівняння з “Ми-ідентифікаціями” і “Я-ідентифікаціями”.

Також у процесі аналізу даних за методикою “Хто я?” було з'ясовано такі особливості громадянської самоідентифікації студентської молоді:

– зростання ступеня значущості громадянської самоідентифікації в просторі “Ми-ідентифікацій” порівняно з простором “Я-ідентифікацій” (однак менш істотно порівняно з національною самоідентифікацією);

– позитивна або нейтральна валентність ідентифікаційних характеристик, пов'язаних з громадянською ідентичністю (що можна розглядати як свідчення її меншої значущості для молоді порівняно з національною ідентичністю);

– домінування лінгвістичних форм (насамперед дієслів теперішнього часу), що свідчить про активне і свідоме ставлення до себе як громадянина (у просторі “Я-ідентифікацій” і “Ми-ідентифікацій”) та інших соціальних груп (простір “Вони-ідентифікацій”) аналогічно з національною ідентичністю;

– наявність внутрішньоукраїнських соціальних груп з негативною валентністю в просторі “Вони-ідентифікацій” (влада, політики – крадуть, грабують), які слугують об'єктом для порівняння та зіставлення з “Ми-ідентифікаціями” і “Я-ідентифікаціями” (аналогічно з національною ідентичністю).

Помітною є схожість наведених особливостей національної та громадянської самоідентифікації, що може свідчити про їхню недостатню диференціацію в уявленнях студентської молоді про себе. Крім того, виявлені розбіжності щодо валентностей можуть свідчити про те, що національна самоідентифікація є більш стійким утворенням порівняно з громадянською.

Щоб виявити ціннісні орієнтації, що є регулятором національної та громадянської самоідентифікації молоді, було створено відповідну методику на основі використання незавершених речень. При цьому ми спиралися на положення диспозиційної концепції В. Ядова, у межах якої поєднуються: 1) цінності-ідеали (бажання); 2) цінності-норми (зобов'язання); 3) цінності-цілі (прагнення); 4) цінності-засоби (способи досягнення) [6].

Для визначення цінностей-ідеалів ми намагалися з'ясувати, чого молоді люди хочуть як українці та громадяни; для визначення цінностей-норм – що обстежувані повинні/мають робити як українці і громадяни; цінностей-цілей – чого вони мають прагнути як українці і громадяни; цінностей-засобів – як і за рахунок чого вони досягають своїх цілей як українці і громадяни.

Результати дослідження ціннісних орієнтацій показали, що в процесі національної самоідентифікації студентської молоді провідну роль відіграють: 1) цінності-ідеали (в порядку частоти згадування тут і далі): мир; свобода; добробут, достаток; благополуччя своєї країни; незалежність; 2) цінності-норми: дотримуватися законів; бути патріотом; знати свої права; захищати свою країну; бути чесним; працювати; любити і поважати свою Батьківщину, батьків, родичів, друзів; виконувати свої обов'язки; бути відданим державі; поважати українську культуру; 3) цінності-цілі: розвивати державу; бути незалежним; бути щасливим; бути вільним; жити в достатку; мирне життя; самовдосконалення; жити в безпеці; 4) цінності-засоби: конкретні добрі справи для того, щоб країна стала кращою; усе для свого благополуччя, але те, що не шкодить іншим; робити свою справу, роботу добре.

Також встановлено, що в процесі громадянської самоідентифікації студентської молоді провідну роль відіграють: 1) цінності-ідеали (в порядку частоти згадування тут і далі): мир; незалежність; стабільність; розвинена держава; почуття захищеності; висока якість життя; гідна заробітна платня; 2) цінності-норми: законслухняність; знання законів, своїх прав; турбота про себе і своїх близьких; праця на благо країни; 3) цінності-цілі: самовдосконалення; самореалізація; законність; позитивна динаміка економічного та соціального розвитку; щасливе майбутнє; вдосконалення умов життя в країні; перемога над ворогами; патріотизм; 4) цінності-засоби: робити свою справу якісно; усе на благо держави; те, що не суперечить законам; щось добре для співгромадян; тільки чесні вчинки; поступ до саморозвитку.

Як бачимо, найменш чітке уявлення у молоді як українців і громадян – саме про засоби досягнення цілей.

Щоб визначити основні комунікативні бар'єри, які виникають у процесі національної та громадянської самоідентифікації молоді, ми провели спеціальне емпіричне дослідження. Провідним методом дослідження було глибинне інтерв'ю. Для створення гайду враховувалися методологічні напрацювання Р. Мертонна, М. Фіске, П. Кендалла [7], О. Соснюка [8–10] щодо використання цього методу в дослідницькій практиці.

Нами було створено та апробовано гайд глибинного інтерв'ю із застосуванням проєктивних технік “Вільні асоціації”, “Експерт з виховання” та методики “Креативний простір” для з'ясування особливостей

вияву різних типів комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації, можливих способів їх подолання. Дослідження на основі використання глибинного інтерв'ю проводилося протягом 2016–2017 років серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва. Аналіз результатів дослідження дав змогу визначити критерії класифікації комунікативних бар'єрів громадянської та національної самоідентифікації молоді: соціальна належність партнерів по спілкуванню, медіакомпетентність, особистісні риси, зміст спілкування, способи та засоби спілкування.

Також нами було уточнено типологію комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації:

1) соціальні – зумовлені соціальною належністю партнерів по спілкуванню та соціокультурними чинниками;

2) інформаційно-ідеологічні – спричинені особливостями сприймання інформаційних повідомлень та ідеологем у медіапросторі;

3) індивідуально-психологічні – пов'язані з особистісними рисами, а також невідповідністю особистісно значущих смислів соціальним вимогам;

4) змістові – залежні від тематики і спрямованості спілкування особистості, а також від адекватності розуміння змісту спілкування його учасниками;

5) операціональні – спричинені вибором способів і засобів спілкування.

Визначено індикатори комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації залежно від їхнього типу:

– соціальні – знижена готовність до спілкування та конструктивної взаємодії з представниками певних соціальних груп;

– інформаційно-ідеологічні – спотворене сприймання інформаційних повідомлень у медіапросторі;

– індивідуально-психологічні – міжособові конфлікти в спілкуванні та уникання взаємодії;

– змістові – викривлення смислів та неадекватне розуміння змісту спілкування його учасниками;

– операціональні – спотворений зворотний зв'язок у спілкуванні або брак такого зв'язку.

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження визначено основні види комунікативних бар'єрів, які, на думку досліджуваних, виникають у процесі національної самоідентифікації. Зокрема, ми з'ясували, що основними комунікативними бар'єрами національної самоідентифікації молоді є: 1) *агресивна патріотична пропаганда* (має нав'язливий характер та ображає почуття представників інших національностей, тому дає зворотний ефект і не викликає очікуваних патріотичних почуттів); 2) *брак національної ідеї*, яка об'єднала б усіх навколо

себе, невизначеність місії українців як нації (зазвичай використовуються гасла приєднання до когось: “ідемо в Європу”, “приєднуємося до Митного союзу” тощо); 3) *неналежна мовна і культурна політика*, її неграмотне проведення (зазвичай вона або не має ефекту взагалі, або ефективна тільки для певних категорій громадян, переважно старшого віку); 4) *перекручування історії* (неправдиве висвітлення історичних подій, що принижує українців як націю); 5) *радянський менталітет* (ностальгія за радянським минулим, бажання його повернути та відмова ідентифікувати себе як українця); ворожа пропаганда (таке висвітлення подій в іноземних ЗМІ, що транслюються в Україні, за якого українці завжди виглядають непривабливо); 6) *особливості сімейного виховання* (брак національних культурно-історичних традицій виховання); 7) *релігійна розрізненість* (належність до іншої релігії, що заважає ідентифікувати себе як українця); 8) *комплекс меншовартості*, або “молодшого брата” (інші нації сприймаються як успішніші, як більш привабливий об’єкт ідентифікації); 9) *глобалізація, космополітизм* (усвідомлення себе перш за все “людиною без нації”, “громадянином світу”); 10) *мовний бар’єр* (у різних значеннях: а) вимога ділового спілкування державною мовою сприймається як обмеження права спілкуватися рідною мовою, наприклад російською; б) почуття сорому через спілкування рідною мовою – соромно спілкуватися українською, тому переходять на російську; в) неможливість спілкуватися українською мовою в російськомовному середовищі або навпаки тощо).

Водночас аналіз результатів емпіричного дослідження дав змогу визначити основні види комунікативних бар’єрів, які, на думку респондентів, виникають у процесі громадянської самоідентифікації молоді: 1) *непривабливий образ держави* (не викликає бажання бути громадянином України); 2) *правовий нігілізм* (усталена практика не керуватися нормами права в нашій державі); 3) *правова некомпетентність* (спричиняє брак громадянської відповідальності); 4) *політико-ідеологічні розбіжності* (нерозуміння та неприйняття політики державної політики); 5) *морально-виховний бар’єр* (невиробленість традицій виховання правової самосвідомості).

Створено методику для виявлення референтних груп сучасної молоді. У ході розроблення методики, спрямованої на виявлення референтних груп, ми спиралися на такі теоретико-методологічні положення: 1) про референтну групу як значущу соціальну детермінанту норм та цінностей, що регулюють поведінку особистості, є еталоном оцінювання себе та інших; 2) про провідні ознаки референтної групи, такі як вплив на особистість та допомога в реалізації життєвих цілей [11].

Дослідження референтних груп молоді проводилося протягом 2017 р. у вищих навчальних закладах м. Києва серед студентів, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного

профілів (загальний обсяг вибірки – 130 осіб, з них 72 особи жіночої статі та 58 – чоловічої).

Виявлено підсистеми соціальної взаємодії, в яких відбувається процес самоідентифікації молоді: з найближчим соціальним оточенням (друзями); з однокласниками; з родиною; з викладачами; з друзями з інших країн; із соціальними медіа (соцмережами: Facebook, Instagram, Telegram, Twitter); з традиційними медіа (новини в інтернеті, телевізійні новини); з культурно-мистецькими творами (літературними і музичними) та їх виконавцями (акторами та персонажами кінематографа, музикантами, танцівниками).

Встановлено міру впливу референтних груп на процес національної та громадянської самоідентифікації: найбільший вплив мають найближче соціальне оточення (друзі), соціальні медіа (соцмережі), родина та культурно-мистецькі твори, меншою мірою впливають однокласники та група в цілому, традиційні медіа, викладачі та друзі з інших країн.

Створено репертуарні рангові решітки для дослідження домінуючих бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді в різних підсистемах соціальної взаємодії. Домінуючі бар'єри національної та громадянської самоідентифікації молоді досліджувалися протягом 2017–2018 років у вищих навчальних закладах м. Києва серед студентів, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілів (загальний обсяг вибірки – 150 осіб, з них 88 осіб жіночої статі і 62 – чоловічої).

За результатами аналізу рангових репертуарних решіток визначено домінуючі бар'єри національної самоідентифікації: 1) у підсистемі “Я – друзі” – брак національної ідеї; глобалізація, космополітизм; 2) у підсистемі “Я – родина” – радянський менталітет; брак національної ідеї; 3) у підсистемі “Я – однокласники” – брак національних культурно-історичних традицій виховання; мовний; 4) у підсистемі “Я – друзі з інших країн” – належність до іншої релігії; мовний бар'єр; брак національної ідеї; 5) у підсистемі “Я – викладачі” – мовний бар'єр; радянський менталітет; 6) у підсистемі “Я – соціальні медіа” – ворожа пропаганда; неправдиве висвітлення історичних подій; неналежна мовна та культурна політика; комплекс меншовартості; 7) у підсистемі “Я – традиційні медіа” – агресивна патріотична пропаганда; неправдиве висвітлення історичних подій; ворожа пропаганда; 8) у підсистемі “Я – культурно-мистецькі твори” – агресивна патріотична пропаганда; неправдиве висвітлення історичних подій; ворожа пропаганда; мовний бар'єр.

Названо також домінуючі бар'єри громадянської самоідентифікації: 1) у підсистемі “Я – друзі” – політико-ідеологічні розбіжності; морально-виховний; 2) у підсистемі “Я – родина” – політико-ідеологічні розбіжності; 3) у підсистемі “Я – однокласники” – морально-виховний;

правова некомпетентність; непривабливий образ держави; 4) у підсистемі “Я – друзі з інших країн” – непривабливий образ держави; правовий нігілізм; політико-ідеологічні розбіжності; 5) у підсистемі “Я – соціальні медіа” – правовий нігілізм; морально-виховний; 6) у підсистемі “Я – традиційні медіа” – правова некомпетентність; непривабливий образ держави; 7) у підсистемі “Я – культурно-мистецькі твори” – непривабливий образ держави; правовий нігілізм.

Зазначені комунікативні бар’єри можуть бути трансформовані за рахунок розвитку рефлексивних механізмів соціальної взаємодії в умовах тренінгу, що сприятиме становленню національної та громадянської самоідентифікації молоді. Запропоновано технологічну схему подолання комунікативних бар’єрів національної та громадянської самоідентифікації: шляхом їх актуалізації (технології діагностики: розпізнавання бар’єрів, визначення їхнього впливу на самоідентифікацію, визначення референтних груп впливу на самоідентифікацію), рефлексії (рефлексивні технології: оцінка багатоплановості виявів у підсистемах соціальної взаємодії, визначення зон комфорту/дискомфорту, оцінка адекватності власної поведінки, рефлексія можливих стратегій поведінки), трансформування в різних підсистемах соціальної взаємодії (технології перетворення: створення мотивації до трансформації власного комунікативного досвіду, оволодіння вміннями та навичками оптимізації міжособової взаємодії) та інтеграції досвіду (технології концептуалізації досвіду: закріплення мотивації до аутокорекції і трансформації набутого досвіду, розвиток готовності застосовувати нові знання, вміння, навички в реальній взаємодії).

Висновки

1. Визначено змістові характеристики національної та громадянської самоідентифікації молоді, афективні і конативні особливості особистісної самоідентифікації та когнітивні, афективні і конативні особливості групової самоідентифікації.

2. Досліджено ціннісні орієнтації, що є регулятором національної та громадянської самоідентифікації молоді, а саме: 1) цінності-ідеали (бажання); 2) цінності-норми (зобов’язання); 3) цінності-цілі (прагнення); 4) цінності-засоби (способи досягнення). Встановлено, що найменш чітке уявлення у молоді як українців і громадян – саме про засоби досягнення цілей.

3. З’ясовано основні види, типи, критерії та індикатори класифікації комунікативних бар’єрів громадянської та національної самоідентифікації молоді.

4. Виявлено підсистеми соціальної взаємодії, в яких відбувається процес самоідентифікації молоді: з найближчим соціальним оточенням (друзями); з однокласниками; з родиною; з викладачами; з друзями з інших країн; із соціальними медіа (соцмережами); з традиційними медіа; з культурно-мистецькими творами.

5. Встановлено міру впливу референтних груп на процес національної та громадянської самоідентифікації: найбільший вплив має найближче соціальне оточення (друзі), соціальні медіа (соцмережі), родина та культурно-мистецькі твори, меншою мірою впливають одногрупники, традиційні медіа, викладачі та друзі з інших країн. Визначено домінуючі бар'єри національної та громадянської самоідентифікації молоді в різних підсистемах соціальної взаємодії.

6. Запропоновано технологічну схему подолання комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації: шляхом їх актуалізації, рефлексії і трансформування в різних підсистемах соціальної взаємодії.

Перспективи подальших досліджень полягають в апробації технологічної схеми активізації процесів національної та громадянської самоідентифікації молоді.

Список використаних джерел

1. Духневич, В. М., & Сіверс, З. Ф. (2013). Когнітивне спілкування в умовах утрудненої взаємодії та подолання бар'єрів у міжособових комунікаціях та стосунках. В В. П. Казміренко (Ред.), *Засади когнітивної психології спілкування*. (с. 331–386). Кіровоград: Імекс-ЛТД.
2. Стінберген В. ван (Ред.). (2005). *Умови громадянства*. Київ: Український центр духовної культури.
3. Эрикссон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.
4. Leeds-Hurwitz, W. (Ed.). (1995). Introducing social approaches. In *Social approaches to communication* (p. 3–20). New York: Gilford.
5. Румянцева, Т. В. (2006). *Психологическое консультирование. Диагностика отношений в паре*. Санкт-Петербург: Речь.
6. Ядов, В. А. (1994). Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*, 1, 35–52.
7. Мертон, Р., Фиске, М., & Кендалл, П. (2000). *Фокусированное интервью*. Москва: Институт молодежи.
8. Соснюк, О. П. (2008). Діагностика особливостей особистісної активності суб'єктів інноваційної діяльності якісними методами. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, т. 7, вип. 16, 163–168.
9. Соснюк, О. П. (2011). Проективна методика “Креативний простір” як психодіагностичний та дослідницький інструмент. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 971, 145–151.
10. Соснюк, О. П. (2012). Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях. *Наука і освіта. Тематичний спецвипуск: “Когнітивні процеси та творчість”*, 9, 201–205.
11. Tajfel, H., Fiebert, C., Billig, M., & Bundy, R. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177.

References

1. Dukhnevych, V. M., & Sivers, Z. F. (2013). Kohnityvne spilkuvannia v umovakh utrudnenoї vzaїmodii ta podolannia barrieriv u mizhosobovykh komunikatsiakh

- та stosunkakh [Cognitive communication in complicated interactions and overcoming barriers in interpersonal communication and relationships]. In V. P. Kazmirenko (Ed.), *Zasady kohnityvnoi psykholohii spilkuvannia* [Principles of cognitive psychology of communication] (p. 331–386). Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
2. Stinbergen V. van (Ed.). (2005). *Umovy hromadianstva* [The conditions of citizenship] (p. 49–70). Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury (ukr).
 3. Erikson, E. (1996). *Identychnost: yunost i krizis* [Identity youth and crisis]. Moscow: Progress Publ. (rus).
 4. Leeds-Hurwitz W. (Ed.). (1995). Introducing social approaches. *Social approaches to communication* (pp. 3–20). New York: Gilford.
 5. Rumyantseva, T. V. (2006). *Psikhologicheskoye konsultirovaniye: diagnostika otoshneniy v pare* [Psychological counseling: diagnosis of relationships in couples]. St.-Petersburg: Rech Publ. (rus).
 6. Yadov, V. A. (1994). Sotsialnaya identifikatsiya v krizisnom obshchestve [Social identification in a crisis society]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological journal], 1, 35–52 (rus).
 7. Merton, R., Fiske, M., & Kendall, P. (2000) *Fokusirovannoye intervyyu* [The focussed interview]. Moscow: Publishing House of the Institute of Youth (rus).
 8. Sosniuk, O. P. (2008). Diahnostyka osoblyvostey osobystisnoi aktyvnosti subiektiv innovatsiinoi diialnosti yakisnymy metodyamy [Diagnostics of peculiarities of personal activity of subjects of innovative activity by qualitative methods]. *Aktualni problemy psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy* [Actual problems of psychology], vol. 7, is. 16, 163–168 (ukr).
 9. Sosniuk, O. P. (2011). Proektyvna metodyka “Kreatyvnyi prostir” yak psykhhodiahnostychnyi ta doslidnytskyi instrument [Projective technique “Creative space” as a psycho-diagnostic and research tool]. *Visnyk Harkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina* [Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin], 971, 145–151 (ukr).
 10. Sosniuk, O. P. (2012). Psykhosemantična interpretatsiia vizualnykh obraziv u prykladnykh doslidzhenniakh [Psychosemantic interpretation of visual images in applied research]. *Nauka i osvita* [Science and education], 9, 201–205 (ukr).
 11. Tajfel, H., Fignment, C, Billig, M., & Bundy, R. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177.

© Остапенко І. В.

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

УДК 316.6:316.35

М. М. Слюсаревський

НАУКОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО СКЛАДОВІ ПСИХІКИ ВЕЛИКИХ ГРУП: СПРОБА “ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ”

Обговорюється проблема впорядкування наукових уявлень про будову психіки великих груп, вирішення якої, на думку автора, передбачає такі етапи: своєрідну інвентаризацію, тобто цілісний опис цих уявлень; їх систематизацію; розроблення відповідної рамкової теорії. Статтю присвячено вирішенню завдань першого етапу. Проаналізовано основні підходи до виокремлення та класифікації структурних елементів психіки великих груп. Показано, що вони хибують на односторонність, тому наукові уявлення про номенклатуру складових психіки великої групи потребують поглиблення і розширення. У структурі психіки великих груп виділено елементи, які доцільно тлумачити у двох аспектах: 1) як типові для представників певної великої групи; 2) як такі, що бодай почасти мають надіндивідуальний характер. Поряд із цими елементами розглянуто групові феномени, що є надіндивідуальними за самою своєю природою; для їх означення введено поняття “незвідні феномени психіки великих груп”. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональній розбалансованості проаналізованих наукових уявлень. Стверджується, що для їх збалансування значно більше уваги слід приділяти проблематиці: а) групових психічних станів і групових психічних процесів; б) сфері групового несвідомого. Ця проблематика має знайти належне визнання, зокрема в навчальній літературі для студентів.

Ключові слова: велика група, структура психіки великої групи, незвідні феномени психіки великих груп, групові психічні властивості, стани та процеси, групова свідомість, групове несвідоме.

М. М. Slyusarevsky

SCIENTIFIC IDEAS ON PSYCHICS COMPONENTS OF LARGE GROUPS: INVENTORIZATION ATTEMPT

It is discussed the problem of scientific ideas organizing on the psyche structure of large groups, the solution of which involves the following stages: some kind of inventorization, that is, a holistic description of these ideas; their systematization; the development of an appropriate framework theory. The article is dedicated to the solving problems of the first stage. The basic approaches to the separation and classification of structural elements of the large groups psyche are analyzed. It is shown that this approaches fail to be one-sided, so scientific ideas about the nomenclature of a large group psyche's components need to be deepened and expanded. In the structure of a large groups psyche, there are the elements that are appropriate to be interpreted by two aspects: 1) as typical for representatives of a certain large group; 2) as such, which at least partially have supra-individual characteristics. Along with these elements, group phenomena, which are supra-individual by their nature, are

considered; for their definition, the concept of “unknowable phenomena of the large groups psyche” is introduced. A special emphasis is placed on the structure-functional imbalance of the analyzed scientific ideas. It is argued that for their balancing much more attention should be paid to the problems of: a) group mental states and group mental processes; b) group unconscious sphere. This problem has to be well recognized, especially in the educational literature for students.

Key words: large group, structure of a large group psyche, unknowable phenomena of the large groups psyche, psychological properties, states and processes of groups, group consciousness, group unconscious.

Постановка проблеми. Психологія великих груп належить до найменш розроблених розділів соціальної психології. Відразу зауважимо, що під великими групами ми маємо на увазі відносно сталі сукупності людей, а не так звані тимчасові контактні групи (натовпи, юрби), уже саме віднесення яких до великих груп (а не, скажімо, до середніх), на наш погляд, є питанням дискусійним, таким, що потребує окремого обговорення. Отже, йдеться про психологію більш чи менш сталих великих груп, що виокремлюються за соціально-економічними, національними, релігійними, професійними, гендерними та іншими реально значущими для суспільства та його членів ознаками.

Хоча на рубежі XIX – XX століть, коли відбувалося становлення соціальної психології як окремої наукової дисципліни, великі групи були одним з головних об’єктів інтересу її батьків-засновників, передусім Вільгельма Вундта та Гюстава Лебона, у подальшому групова проблематика соціально-психологічних досліджень звузилася фактично лише до малих груп. Причини цього звуження ми неодноразово аналізували у своїх попередніх публікаціях [1; 2], тому зараз обмежимося констатацією того факту, що й на сьогоднішній день великі групи як такі не посідають пріоритетних позицій у світовій соціально-психологічній науці. Причому не тільки в її американській традиції, яка майже не послуговується навіть терміном “велика група” [3], а й у західноєвропейській. Аби переконатись у справедливості цього твердження, досить звернутися до навчальної літератури, підготовленої маститими західноєвропейськими авторами, де годі шукати розділів, присвячених великим групам (див., напр., [4]). У Західній Європі до наукових пріоритетів належить вивчення лише окремих атрибутів психіки великих груп, передусім соціальних уявлень [5–7], що зумовлено популярністю теорії цього феномена, яку розробив С. Московічі, запропонувавши водночас і метод його дослідження [8]. Тому перебільшенням видаються твердження про те, що в західноєвропейській традиції проблематика великих груп переживає своє друге народження [9]. Перебільшенням є й запевнення багатьох російських авторів у тому, що в колишньому Радянському Союзі ця проблематика була, мовляв, провідною ще від початку 1960-х років, коли на радянських теренах тільки-но почала

відроджуватися соціальна психологія [9–11]. Відповідно до ідеологічних постулатів марксизму пріоритетність великих груп (насамперед, зрозуміло, класів) як об'єктів соціально-психологічного пізнання справді постійно декларувалася. Але ці декларації здебільшого не підкріплювалися дослідницькою практикою: як і на Заході, радянські соціальні психологи вивчали переважно ті ж малі і середні групи, іменуючи їх колективами. Лише після розвалу СРСР у пострадянських країнах, зокрема в Україні та Російській Федерації, розпочалося систематичне проведення емпіричних досліджень соціально-психологічного гатунку, так чи інакше пов'язаних з великими групами або й безпосередньо їм присвячених. Проте скільки-небудь цілісної картини, яка б відображала “психологічне обличчя” великих груп, так і не склалося.

Наукові уявлення про складові психіки великої групи (їхню номенклатуру, співвідношення, взаємозв'язок тощо) характеризуються фрагментарністю і неповнотою, недостатньою узгодженістю, а то й суперечливістю, надмірними генералізаціями і водночас очевидними спрощеннями, елімінацією незручних для позитивістського тлумачення точок зору. Це, своєю чергою, негативно позначається на стані емпіричного дослідження психологічних феноменів, притаманних великим групам. Дослідник робить вибір на користь того чи того феномена, як правило, довільно, нерідко навмання, що значно ускладнює осмислення отриманих даних, звужує поле їх інтерпретації як у теоретичному, так і практичному контексті. Через те постає потреба якщо не зведення до спільного знаменника, то принаймні певного впорядкування наукових уявлень, які стосуються будови психіки великих груп, її складових¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переглянувши українсько- та російськомовні публікації на соціально-психологічні теми, оприлюднені протягом останнього десятиріччя, можна побачити, що серед них порівняно небагато тих, котрі бодай якоюсь мірою можна віднести до психології великих груп. Це вже саме по собі є, на наш погляд, симптоматичним. Але справа, звичайно, не тільки в кількості публікацій.

Досліджуючи психологічні особливості великих груп (соціальних, професійних, етнонаціональних, мовних, територіальних, релігійних, гендерних, вікових, поколінських тощо), автори публікацій послугуються найчастіше такими поняттями, як ідентичність – соціальна, етнонаціональна, мовна, релігійна [12–15], цінності та ціннісні орієнтації

¹ Ми ведемо мову лише про складові психіки великих груп, свідомо оминаючи питання про її природу та онтологічний статус. Як уже зазначалося нами раніше, це питання наразі не має задовільного розв'язку, але його нерозв'язаність у найближчій перспективі в жодному разі не повинна стояти на заваді дослідженню тих аспектів психіки великих груп, які піддаються вивченню наявними нині пізнавальними засобами [2].

[16–22], соціальні уявлення та уявлення в традиційному, загально-психологічному, розумінні [23–28], менталітет і ментальність [29–33], образ – світу, мови, іншої групи [34–36]. Рідше використовуються поняття картини світу [19; 37], історичної та колективної пам'яті [25; 38], соціального та рефлексивного капіталу [39; 40], способу життя [35], стилю життя [41], громадської думки [42], настановлень [28], ставлень [43; 44], очікувань [45], норм [17; 46], стереотипів [47]; колективних смислів [48], соціальних вірувань [49], соціально-психологічних властивостей [50]. При цьому досліджуються здебільшого психологічні характеристики членів тих чи тих великих груп, а не власне групові феномени. Аналіз власне групових феноменів тією чи іншою мірою представлений лише публікаціями, де йдеться про соціальні уявлення, менталітет, колективні смисли, історичну та колективну пам'ять, громадську думку, соціальний та рефлексивний капітал групи.

Наукові уявлення про складові психіки великих груп у більшості розглянутих публікацій спеціально не обговорюються і загалом не виходять за змістові межі, визначені популярними на пострадянському просторі підручниками та навчальними посібниками із соціальної психології [10; 11]. З огляду на це вважаємо правомірним, по-перше, здійснювати подальший розгляд проблеми переважно на основі цих підручників та навчальних посібників, а по-друге, залучати до розгляду ті публікації, які в суто часовому вимірі не належать до останніх (вони побчили світ значно раніше, ніж розглянуті вище), але залишаються актуальними, оскільки містять вагомий теоретичний напрацювання з питань психології великих груп, що істотно розширюють закріплені в навчальній літературі наукові уявлення, досліджуючи ті аспекти групової психіки, яких ця література воліє “не помічати”, і тим самим заповнюють наявні в ній прогалини. Маємо на увазі, наприклад, праці О. Донченко [51; 52] та Л. Каширіної [53].

Невирішені частини загальної проблеми. Мабуть, зайве доводити, що впорядкуванню наукових уявлень, про які тут ідеться, найкраще прислужилась би певна рамкова теорія, якби така була. Але, як визнають чи не найавторитетніші в цій галузі вчені А. Журавльов і Т. Смелянова, психологія великих сталих груп досі не має у своєму розпорядженні “жодного атрибута усталеної теорії” [54, с. 6]. Отже, загальна проблема вбачається в побудові такої теорії.

На нашу думку, рухатися в напрямку її створення слід шляхом послідовного наближення до неї. Це передбачає такі етапи вирішення загальної проблеми:

- 1) своєрідна інвентаризація, тобто по можливості цілісний опис наявних сьогодні наукових уявлень про складові психіки великих груп;
- 2) систематизація описаних уявлень;
- 3) розроблення на цій основі відповідної теорії так званого верхнього рівня, що може стати основою для висунення низки теорій се-

реднього і нижнього рівнів, здатних стимулювати взаємно несуперечливі емпіричні дослідження.

Вирішенню завдань першого етапу й присвячено цю статтю.

Мета статті, як і заявлено в її назві, полягає в “інвентаризації” традиційно усталених та порівняно нових чи принаймні менш поширених наукових уявлень про складові психіки великих груп. При цьому ми не намагатимемося згадати всі можливі складові, а зосередимо головну увагу на тих із них, що видаються найбільш показовими як у плані репрезентації будови психіки великої групи, так і з погляду відображення загальної логіки здійснюваного опису, яку ми маємо намір застосувати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш відомі підходи до виокремлення та класифікації структурних елементів психіки великих груп можна унаочнити у вигляді таблиці, яку наведено нижче. Розгляньмо найістотніші особливості цих підходів.

Перший із них висунуто Г. Андреевою. Згідно з ним елементи психіки великої групи пропонуються диференціювати на підставі їхньої належності до трьох основних класів психічних явищ, якими є, як відомо, психічні властивості, психічні процеси і психічні стани [10, с. 149]. Тобто психіка великої групи мислиться як така, що є за будовою ізоморфною психіці індивіда. Її складають відповідно *групові психічні властивості, групові психічні процеси, групові психічні стани*. Якими саме елементами можна “наповнити” кожен із класів групових психічних явищ, Г. Андреева не вказує, але це неважко зробити. До властивостей можна віднести, наприклад, групові потреби, інтереси, настрої, настановлення; до процесів – соціальне сприймання і мислення, групову ідентифікацію (як процес формування понять “ми” і “вони”, “наші” і “чужі”); до станів – групову мобілізованість і соціальну напруженість, масову паніку тощо.

Таблиця

Основні підходи до класифікації структурних елементів психіки великих груп

Підстава класифікації	Структурні елементи
різні класи психічних явищ	<ul style="list-style-type: none"> • групові психічні властивості • групові психічні процеси • групові психічні стани
аналогія зі сферами психічного, які розмежовуються в загальнопсихологічних теоріях особистості	<ul style="list-style-type: none"> • когнітивна сфера групи • потребово-мотиваційна сфера групи • афективна сфера групи • регулятивно-вольова сфера групи
критерій сталості соціально-психологічних характеристик (традиційний для етнології та етнічної психології)	<ul style="list-style-type: none"> • психічний склад групи • емоційна сфера групи

Інакший підхід до класифікації структурних елементів психіки великих груп запропонувала К. Шорохова. Цей підхід, який набув значно більшої популярності, теж базується на принципі ізоморфності індивідуальної і групової психіки, котрого, як побачимо далі, дотримуються й інші автори. Складові психіки великої групи у межах цього підходу класифікуються за аналогією з поширеним у загальнопсихологічних теоріях особистості розмежуванням чотирьох сфер психічного – *когнітивної, мотиваційної, афективної та регулятивно-вольової* [55]. До когнітивної сфери психіки великих груп відносять громадську думку, соціальні уявлення, соціальне мислення, менталітет, до мотиваційної – групові потреби, інтереси, цінності, ідеали, так звані життєві орієнтації членів групи, до афективної – соціальні почуття, емоції, суспільні настрої, до регулятивно-вольової сфери – цілі групової поведінки та способи їх досягнення [11, с. 226–230]. Напевно, логічним буде доповнити регулятивно-вольову сферу також низкою властивостей групи на кшталт дисциплінованості, психологічної стійкості, рішучості тощо.

Ще один підхід, що претендує на вироблення загальних уявлень про структуру психіки великих груп, сформувався спочатку в галузях етнології та етнічної психології (А. Горячева, Ю. Бромлей та ін.). Згідно з ним у структурі психіки етнічної групи (як правило, йдеться про націю) прийнято виділяти дві підструктури: 1) *психічний склад* цієї групи, у якому вбачають відносно стійке утворення, що складається з таких елементів, як національний (етнічний) характер, звичаї, традиції; 2) *емоційну сферу*, котру тлумачать як більш рухоме утворення, куди входять групові настрої, “ми-почуття”, потреби, інтереси. Окрім того, до емоційної сфери інколи відносять етнічну ідентичність, етнічну самосвідомість та етнічні стереотипи [10, с. 159], що, втім, видається спірним. Адже попри все своє емоційне наснаження як самосвідомість, так і стереотипи мають усе ж таки когнітивну основу, та й ідентичність важко уявити як суто емоційний феномен.

У подальшому цей підхід, запозичений з етнології та етнопсихології, було екстрапольовано й на інші великі групи, зокрема на соціальні та професійні [10; 56]. Така його екстраполяція потягла за собою варіювання окремих понять. Наприклад, замість національного характеру почали говорити про соціальний характер, наповнюючи це поняття специфічним, “класовим”, змістом¹.

Як бачимо, в усіх розглянутих підходах фігурує багато термінів, аналогічних тим, за допомогою яких описують психіку окремого

¹ Побіжно зауважимо, що поняття “соціальний характер” увів ще Е. Фромм, але співвідносив його не з тими чи тими великими групами, а з різними історичними епохами в житті суспільства.

індивіда (групові потреби, інтереси тощо). Вони, думається, спеціальних тлумачень не потребують. Але трапляються й терміни, яких зазвичай не використовує загальна психологія. До них належить, зокрема, термін “життєві орієнтації”, яким, нагадаємо, означають один із структурних елементів мотиваційної сфери великих груп. Під життєвими орієнтаціями членів великої групи розуміють систему преференцій, що втілюються в усвідомленому чи, можливо, й несвідомому виборі форм групової поведінки в конкретних соціальних умовах.

Прийнято вважати, що життєві орієнтації реалізуються в певному способі життя – не лише окремих людей, які складають велику групу, а й групи в цілому. Спосіб життя визначають як сукупність усталених (типових для певних соціально-економічних відносин) форм життєдіяльності народів, класів, соціальних груп, окремих людей у матеріальній, духовній, суспільно-політичній та сімейно-побутовій сферах. У ньому вбачають цілісну характеристику психологічних особливостей тієї чи тієї великої групи [11, с. 232].

Як не цілком тотожні індивідуально-психологічним мисляться і ті елементи психіки великих груп, для опису яких використовують терміни загальнопсихологічного штибу, доповнені означеннями “груповий” або “суспільний”. Так, *суспільні настрої*, якими переймаються великі групи, згідно з концепцією Б. Паригіна, відрізняються від індивідуальних своєю переважно соціальною зумовленістю, більшим ступенем соціальної детермінованості. У суспільних настроях чинник особистого фізичного та психічного самопочуття, під дією якого виникають індивідуальні настрої, відходить на задній план, поступаючись місцем соціальним чинникам [57].

Нової, системної, якості набуває у груповому контексті також ідентичність індивідів як членів групи. У цьому плані безперечний інтерес становить дещо, може, й недоладне з лінгвістичної точки зору, але теоретично обґрунтоване розмежування П. Горностаєм понять “групова ідентичність” та “ідентичність групи”. Під груповою ідентичністю він розуміє властивість індивіда, який ідентифікує себе з певною групою, усвідомлює себе її членом, а під ідентичністю групи – характеристику цієї групи як сукупного суб’єкта, що відповідає більш високому рівневі її розвитку [58, с. 115].

Отже, ті елементи психіки великих груп, що є аналогічними індивідуально-психологічним, доцільно розглядати у двох аспектах:

- 1) як типові для представників певної групи;
- 2) як такі, що бодай почасти мають надіндивідуальний характер, тобто властиві лише групі в цілому, а не її окремим членам.

Інакше кажучи, можна вивчати, наприклад, потреби чи інтереси як риси особистості, що є типовим членом своєї групи, з одного боку, і власне групові потреби чи інтереси, які породжуються умовами її спіль-

ного функціонування, з другого. У цьому, другому, аспекті прикладом можуть бути, скажімо, національні інтереси, що визначають пріоритети зовнішньої політики держави, які часом доволі складно й далеко неоднозначно поєднуються з індивідуальними інтересами громадян. Індивідуально-типовий і надіндивідуальний виміри мають, напевно, й картина світу, властива тій чи тій великій групі, її соціальні вірування, стиль життя, соціальний та рефлексивний капітал тощо.

Проте поряд із такими “двоаспектними” елементами у психіці великих груп потрібно виокремлювати також феномени, що є надіндивідуальними, так би мовити, за визначенням. За самою своєю природою вони в жодному разі не зводяться до феноменів індивідуальних, бодай і типових. Тож будемо називати їх незвідними і розглянемо окремо.

Незвідні феномени психіки великих груп

Серед незвідних феноменів заслуговують на увагу передусім:

- громадська думка;
- соціальні уявлення групи;
- історична (колективна) пам'ять;
- групові традиції та звичаї.

Громадська думка наразі не має однозначного тлумачення. Налічується понад два десятки її визначень. Найбільш прийнятним із них, мабуть, можна вважати те, що трактує громадську думку як сукупність колективних оцінних суджень великих груп, у яких виявляється їхнє ставлення до змісту та способів вирішення суспільних проблем, котрі стосуються їхніх спільних інтересів [59, с. 16]. Однак це визначення не є загально визнаним. Унаслідок низки причин теоретичного плану, зокрема недостатньої розробленості поняттєвого апарату теорії великих груп, поняття громадської думки нерідко тлумачиться значно ширше. Під нею часто розуміють не лише думку як таку, а й те, що належить до потребово-мотиваційної сфери людей, – їхні емоції, настрої, пристрасті.

Утім, хоч як би тлумачити громадську думку, її сутнісна ознака полягає в надіндивідуальному, надособистісному характері. Громадська думка хоча й може усвідомлюватись (привласнюватись) окремими індивідами як їхні власні міркування чи умовиводи, завжди є рівнодійною найрізноманітніших впливів і взаємовпливів. Тобто є груповим, незвідним феноменом.

Природна суперечливість соціальних подій і явищ породжує відповідно й певну суперечливість громадської думки, яка їх відображає. Тому виділяють два різновиди громадської думки: моністичну (більш-менш одностайну) і плюралістичну, що складається з багатьох поглядів, часто далеких один від одного. Переважає зазвичай останній різновид, а моністичною громадська думка стає на завершальному етапі свого формування, коли у великій групі виробляється певна узгоджена позиція.

Суперечливість громадської думки виявляється й у тому, що вона часом містить як істинні, так і хибні судження, може мати як конструктивний, так і деструктивний потенціал з погляду завдань суспільного поступу, деформується під дією маніпулятивних технологій. Як засвідчують масові опитування населення, наочною ілюстрацією такої суперечливості є ставлення переважної більшості громадян України до освітніх реформ та інновацій, одні з яких схвалюються, інші ж, навпаки, сприймаються насторожено або й викликають відвертий спротив [60].

Складаючись у процесі колективного мислення людей, громадська думка може бути доволі стабільною, інертною, але головними її рисами все ж є плинність та змінюваність. Певна громадська думка виникає з приводу якоїсь конкретної проблеми й існує доти, доки ця проблема залишається актуальною (не вирішеною). Її логічні межі, зміст і характер зумовлюються пізнавальними можливостями групової та суспільної свідомості, наявним інтелектуальним рівнем і соціокультурними традиціями великих груп, доступністю для громадян потрібної інформації, розвитком системи мас-медіа та іншими подібними чинниками.

Нині громадська думка вивчається різними науками. У соціології навіть склалася спеціальна соціологічна теорія – соціологія громадської думки [61]. У її межах громадську думку розглядають не лише як елемент групової, суспільної чи масової свідомості, а й також як певний соціальний інститут. Такий погляд на неї, безперечно, має право на існування. Адже громадська думка справді виявляє, причому дедалі більше, виразні ознаки інституалізації, відіграючи надзвичайно важливу роль у суспільному житті, у відносинах народу і влади. Одна з приметних ознак інституалізації громадської думки – створення та діяльність у багатьох країнах світу численних центрів з її вивчення. Їхні дослідження, з одного боку, сприяють узгодженню позицій громадян, з другого – надають органам державної влади інформацію, необхідну для підтримання зворотного зв'язку з громадянським суспільством.

Проте інтерпретуючи громадську думку як соціальний інститут, не слід забувати водночас, що за своєю природою вона є феноменом надіндивідуальної психіки (групової і суспільної), посідає в її структурі певне місце, а саме місце серед структурних елементів, які прийнято називати груповою та суспільною свідомістю. Цей феномен порівняно легко, принаймні значно легше, ніж інші елементи свідомості, а тим паче групового несвідомого, піддається емпіричному вивченню і тому найчастіше потрапляє в поле зору дослідників. Але інтенсивність досліджень громадської думки не означає, що до неї можна звести все багатство й багатомірність свідомості великих груп і суспільства в цілому. Як дотепно зауважувала російський соціолог Т. Заславська, “якщо уявити собі суспільство у вигляді ємкості, наповненої рідиною, то громадська думка – не більш ніж верхня плівка” [62].

Отже, поняття громадської думки не варто надмірно генералізувати, підводячи під нього інші групові феномени. Це актуалізує проблему її співвіднесення з пов'язаними з нею, але не тотожними їй феноменами. Спробу такого співвіднесення здійснив український соціолог В. Оссовський, який показав зокрема, що громадську думку як переважно раціональне судження слід відрізнити од розглянутих вище суспільних настроїв, у котрих домінує емоційний компонент. З огляду на це громадська думка у своєму актуальному існуванні перебуває ніби між двома полюсами: вірогідним знанням, на яке вона намагається спиратися, і суспільним настроєм, наближаючись до одного з полюсів залежно від ситуації.

На наш погляд, громадську думку можна співвіднести також із *соціальними уявленнями*, припустивши, що вони можуть, з одного боку, лежати в основі її формування, а з другого – вбирати в себе її відносно стабільні, інертні фрагменти. Теорію соціальних уявлень (соціальних репрезентацій), як уже зазначалося, розробив С. Московічі [8]. Ці уявлення визначено в ній як концептуалізовані утворення, що виникають у спільнотах (великих групах) за допомогою дискурсу. Вони становлять систему ідей, цінностей та практик, які виконують подвійну функцію: по-перше, забезпечують порядок, що дає можливість індивідам орієнтуватись у світі та впливати на нього; по-друге, уможливають комунікацію між членами спільноти завдяки наданню їм кодів соціального обміну.

Теорія соціальних уявлень відводить значну роль конструюванню людьми соціально репрезентованого світу. Московічі навіть стверджує, що соціальні уявлення – це не уявлення про об'єкт, які існують незалежно від нього: це і є об'єкт, який не може існувати незалежно від діючих соціальних суб'єктів.

З'являючись на авансцені історії замість прадавніх міфів та вірувань, соціальні уявлення складаються в сучасному світі на основі наукових теорій. Але наукові теорії функціонують у суспільному середовищі на рівні неспеціального дискурсу – здорового глузду. Індивіди, які не є професіоналами в науці, видозмінюють та опрацьовують через спільну комунікацію оприявлені в теоріях ідеї, що видаються конститутивними для здорового глузду. До творення соціальних уявлень може долучатися кожна людина, оскільки існує символічний простір їх узгодження та розвитку. Проте соціальні уявлення, що суб'єктивно мають статус істини, не локалізуються в розумі окремого індивіда. Суб'єктами соціальних уявлень є великі групи людей.

Незвідністю характеризуються також феномени *історичної та колективної пам'яті*, до речі, тісно пов'язані із соціальними уявленнями. Цю пов'язаність констатує, зокрема, Т. Ємельянова, розглядаючи соціальне уявлення “як інструмент колективної пам'яті” [25].

Історична і колективна пам'ять – поняття не лише близькі, а й значною мірою синонімічні. Історична пам'ять завжди є груповою, колективною. Адже простягається далеко за межі пам'яті автобіографічної (індивідуальної) і забезпечує трансляцію знань про минуле від покоління до покоління [38; 63; 64].

Історична пам'ять фіксується у формі не тільки більш чи менш вірогідних знань, а й культурних стереотипів, символів та міфологізованих уявлень і тому не може бути цілком об'єктивною. У ній закріплюється лише те, що сприймається великою групою як значуще для її життя. Маркери цієї суб'єктивної значущості часто мають архаїчний, архетипний характер. Осмислюючи своє минуле, велика група як колективний суб'єкт звертає увагу зазвичай на яскраву драматичну ситуацію і не зважає на тривалі та поступові суспільні процеси, що спричинилися до неї.

Особливістю історичної пам'яті є її хронотопність, тобто обов'язкова наявність у її змісті комплексу не лише часових, а й топонімічних характеристик. На думку М. Хальбвакса, історична пам'ять концентрується і репрезентується у так званих місцях пам'яті. Головна функція таких місць – збереження групової пам'яті. Більше того, вважається, що створення й усвідомлення місць пам'яті відіграє провідну роль у формуванні групової ідентичності. Досліджуючи зміну цих місць, можна простежити трансформацію історичної самосвідомості та колективної ідентичності тієї чи тієї великої групи [64].

У науковій літературі неодноразово порушувалося питання, чи є історична пам'ять реально існуючим і стійким феноменом, а чи артефактом, до того ж недовговічним. За М. Фуко, минуле часто змінюється в сучасних дискурсах. Історична спадщина реінтегрується різними генераціями, тому жодні інтерпретаційні моделі не можуть бути фіксованими й усталеними. Запровадивши поняття “контрпам'ять”, учений у своїх працях сфокусував увагу на проблемі політичного маніпулювання комеморативними практиками, під якими розуміють комплекс ритуалів та церемоній, спрямованих на репрезентацію певного історичного нарративу [65].

Надміру скептичні погляди на історичну пам'ять, звичайно, не слід абсолютизувати. Але треба водночас мати на увазі, що проблема маніпулювання нею справді існує. В усі часи держави були активними модераторами історичного нарративу, вдавалися до так званих переписувань історії. Тому в усіх суспільствах зазвичай поширюється офіційна версія історії, вигідна для владних еліт. Але коли ця версія занадто відхиляється від “народної”, з'являється природна загроза викриття її недостовірності. У таких випадках поряд з офіційними побутують альтернативні інтерпретації історичних подій, адже духовний досвід поколінь, спогади про буття роду, національні традиції, міфи та легенди, що входять

до складу історичної пам'яті, перебувають поза межами державного впливу. На цій основі виникає конфлікт інтерпретацій однієї чи кількох історичних подій, які часто мають характер колективної психотравми, що потребує емоційного відреагування. Тоді історична пам'ять може ставати не об'єднувальним началом, а дезінтегрувальним чинником. Так, у підрадянській Україні зазомбована офіційною пропагандою частина населення не визнавала Голодомору, однак в іншій частині української людності спогади його жертв та очевидців повсякчас передавалися усним способом від старших поколінь до молодших. Відгомін цього конфлікту інтерпретацій історії, на жаль, докотився й до наших днів.

Проте "переписування історії", її офіційні тлумачення – не єдина форма маніпулювання історичною пам'яттю. Авторитарні режими і реакційні політичні сили перманентно вдаються до ескалації певних аспектів історичної пам'яті з метою розпалювання ненависті політично некомпетентних, а часом і маргінальних верств населення до окремих соціальних груп, інших країн і народів. Ненависть до цих соціальних груп, країн і народів розпалюється за допомогою їх неправомірної, штучної ідентифікації з ворогами, зловісний образ котрих склався в історичній пам'яті. Саме для цього російська пропаганда та проросійські сили в Україні називають патріотично налаштованих українців "фашистами", а українську владу – "хунтою" тощо.

Українська дослідниця Ю. Зерній кваліфікує сучасний стан історичної пам'яті українців як кризовий. Вияви кризи простежуються у співіснуванні в колективній свідомості різних проєкцій українського минулого: власне української і проімперської, що містить малоросійський, східнослов'янський та радянський компоненти. Ці антагоністичні проєкції зумовлюють амбівалентність історичної свідомості народу, прикладом якої є ставлення до свят. Переважна більшість населення святкує і радянські, й українські, і релігійні свята, навіть ті, які вочевидь суперечать одне одному. Утім, імовірно, що так триватиме недовго. Можна сподіватися, що за мінімізації спроб маніпулювання історичною пам'яттю, а також у міру знаходження та реалізації адекватних способів емоційного відреагування на колективні психотравми історична пам'ять українського суспільства відновить свою цілісність та несуперечливість [66].

Історична пам'ять має в житті великих груп важливе значення ще й тому, що вона є необхідною підвалиною формування *традицій*, яких дотримуються ці групи і без яких їхнє групове функціонування було б, мабуть, неможливим. Під традицією розуміють певний узаконений спосіб відтворення правил та норм поведінки і взаємин людей, що склався історично під впливом тих чи тих умов життя. Традиції визначають загальний напрямок групового функціонування, у них реалізується спадкоємність соціально значущих форм поведінки в типових

ситуаціях. Такі форми велика група свідомо культивує і підтримує в найрізноманітніших сферах своєї життєдіяльності [11, с. 231].

Поряд із традиціями поведінка людей у великих групах та між-групові відносини регулюються *звичаями*. Їх у соціальній психології трактують як своєрідні, неписані закони, суб'єктивно корисні шаблони поведінки, що дають змогу людям найкращим чином взаємодіяти одне з одним. Звичай – вельми близький до традиції незвідний феномен. Але на відміну від традицій, які можуть встановлюватись як неофіційно, так і цілком офіційно, втілюватись у діяльності суспільних та державних інститутів, звичаї формуються лише в народному досвіді і реалізуються тільки в ньому (тому існують, наприклад, наукові чи політичні традиції, але не звичаї). З іншого боку, традиція може закріплюватись як в обрядах, церемоніях та ритуалах, так і у звичаях. Тобто поняття звичаю вужче, ніж поняття традиції. При цьому потрібно враховувати, що за своїм характером звичаї, як і традиції, можуть бути не лише прогресивними, а й регресивними, ба навіть реакційними, викоренити які буває дуже складно.

Незвідними феноменами психіки великих груп є також їхні психічні стани. Але вони належать уже до іншого класу психічних явищ.

Психічні стани великої групи

Не зайвим буде нагадати, що поняття “психічний стан” у психологічній науці використовується для означення відносно статичних і водночас не надто тривалих моментів у функціонуванні психіки. Цим психічні стани відрізняються, з одного боку, від психічних властивостей, які є значно стійкішими утвореннями, повторюваними і закріпленими у структурі психіки, з другого – від психічних процесів, що мають динамічний характер. Попри свою недовговічність психічні стани посідають серед інших психічних явищ у певному сенсі центральне місце, оскільки виникають унаслідок перебігу психічних процесів і справляють істотний вплив на формування та розвиток психічних властивостей. Тому без вивчення психічних станів годі сподіватися на адекватне відтворення як індивідуальних, так і групових форм психічного. На жаль, проаналізувавши розглянуті вище елементи психіки великих груп, побачимо, що серед них наразі значно переважають психічні властивості і набагато менше уваги приділяється груповим психічним станам та процесам. Тобто в наукових уявленнях про психіку великої групи спостерігається структурно-функціональний дисбаланс.

Отже, як велими позитивну тенденцію слід оцінювати той факт, що в останні десятиліття дещо активізувалися теоретичні та емпіричні дослідження з питань групових психічних станів (чого все ще не можна сказати про групові психічні процеси). Так, Л. Каширіна запропонувала *статусно-рольову концепцію* цих станів, які вона називає соціально-психологічними [53]. У межах цієї концепції *під психічним станом*

великої групи розуміється надіндивідуальне інтегральне системне утворення, що відображає більші чи менші усвідомлене переживання групою як соціальним суб'єктом своєї статусно-рольової позиції у структурі суспільства. Навряд чи таке визначення можна вважати вичерпним і універсальним, придатним для ідентифікації будь-яких (усіх можливих) психічних станів великої групи. Проте певні підстави воно під собою, безперечно, має, охоплюючи ті випадки, коли груповий психічний стан справді виникає внаслідок суттєвих змін в умовах життєдіяльності групи, пов'язаних саме з її соціальним статусом, чинниками ролі та місця в суспільстві.

Як надіндивідуальний феномен, груповий психічний стан охоплює кожного, хто належить до даної групи. При цьому більш-менш тривале перебування в ньому спричинює кумулятивний ефект і позначається на індивідуально-психологічних процесах, станах, а згодом і на особистісних властивостях членів групи, змінює систему їхніх ставлень до навколишньої дійсності.

Групові психічні стани, згідно з концепцією Л. Каширіної, розгортаються в континуумі відповідності-невідповідності домагань групи її суспільному статусові, що в разі невідповідності викликає у членів групи когнітивний дисонанс. На підставі цього критерію – відсутності або наявності когнітивного дисонансу – правомірно розрізнити два види психічних станів великої групи – *консонантні* і *дисонантні*. Консонантні стани сприяють збереженню таких властивостей групи, як соціально схвалювані потреби, ціннісні орієнтації, настановлення, переконання. У груповій поведінці домінують конвенціональні внутрішньогрупові стосунки, позитивна трудова мотивація, співпраця, група активно виявляє свою суб'єктність, її члени мають переважно інтернальний локус контролю, високі показники фізичного та психічного здоров'я. Дисонантні стани, навпаки, призводять до розмивання та втрати згаданих властивостей. Прикладами консонантних психічних станів великої групи можуть слугувати стани позитивних соціальних очікувань, віри у власні сили, святкового піднесення, дисонантних – стани тривоги, негативних очікувань, розчарування тощо.

Проте в “чистому” вигляді такі стани спостерігаються порівняно рідко. Частіше життєдіяльність великих груп супроводжують *конвергентні психічні стани*. Вони виникають, коли протягом певного часового періоду відбувається взаємонакладання (конвергенція) кількох групових психічних станів, що посилює їхній вплив на поведінку групи загалом та індивідів, які її складають. Конвергенція консонантних станів оптимізує життєдіяльність великих груп, а конвергенція дисонантних станів дезорганізує її або спрямовує в альтернативне з погляду офіційно проголошених суспільних ідеологем річище.

Одним з найбільш вивчених і найчастіше обговорюваних надіндивідуальних психічних станів є *соціальна напруженість*. Її можна

визначити як *психічний стан соціуму (суспільства, групи, спільноти), що виникає у відповідь на екстремальні впливи* [67]. До виникнення соціальної напруженості спричинюються дестабілізаційні чинники (політичні, економічні, етнонаціональні, демографічні та ін.), пов'язані з кризовим розвитком соціальної системи, а також стихійні лиха, пандемії інфекційних захворювань, техногенні катастрофи тощо, які призводять до загострення суспільних суперечностей. Соціальна напруженість є колективною реакцією соціуму на зміни в умовах життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб і життєвих цілей соціальних суб'єктів, а то й самому їхньому існуванню, або під цим кутом зору сприймаються. Наслідками виникнення/підвищення соціальної напруженості можуть бути негативні суспільні настрої, посилення недовіри до властей, а також ажіотажний попит на товари першої необхідності, зростання злочинності, зниження народжуваності та інші вияви деструктивної індивідуальної і групової поведінки. При цьому наслідки виникнення соціальної напруженості стають водночас причинами її дальшого підвищення.

У разі граничного зростання соціальна напруженість таїть у собі небезпеку *соціального вибуху* – швидкоплинного, хаотичного процесу руйнування соціальної системи, що супроводжується масовими насильницькими діями. Іншим наслідком граничного зростання соціальної напруженості (якщо вона не “розряджається” в активних діях і не знімається позитивними змінами в суспільному житті) може бути довготривале збайдужіння людей, згасання політичної та економічної активності, дезінтеграція спільнот, суспільна апатія.

Соціальна напруженість є своєрідним надперсональним аналогом індивідуально-психологічних станів, що описуються психологами в термінах дистресу та фрустрації і залежно від обставин виливаються в агресію чи депресію. Утім, попри генетичну спорідненість із такими індивідуально-психологічними станами, яким властивий високоіндивідуалізований характер емоційних реакцій на стресогенні чинники (одна людина реагує на них гнівом, інша – страхом тощо), соціальна напруженість як психічний стан цілісного суспільного організму тяжіє до певної усередненості, деіндивідуалізованості.

Поняття “соціальна напруженість” було введене в науковий обіг у колишньому Радянському Союзі в період його розпаду (кінець 1980 – початок 1990 років). За рубезем цим словосполученням (англ. *social tension*) послуговуються переважно інформаційні агентства, мас-медіа, у власне ж наукових контекстах західні вчені віддають перевагу іншим термінам, наприклад, тій же фрустрації. Близьким за змістом до соціальної напруженості є також запроваджене американським соціологом Г. Блуммером поняття “соціальне занепокоєння” [68, с. 532].

Для ранніх праць російських та українських науковців з питань соціальної напруженості були характерними як різнотлумачення, так і

надмірні розширення цього поняття. До нього, крім самого явища соціальної напруженості, нерідко включали також її об'єктивні причини та поведінкові наслідки. Нині ці недоліки ранніх інтерпретацій соціальної напруженості, які негативно позначалися на стані її емпіричних досліджень, поступово долаються. В українській соціальній психології розроблено оригінальну теорію соціальної напруженості [67], що базується на ситуаційному підході, який дав змогу побудувати діагностично-прогностичну модель її необхідних і достатніх показників. Проводяться моніторингові дослідження рівня і динаміки соціальної напруженості у всеукраїнському масштабі.

Наголосимо, що, уникаючи розширювальних тлумачень цього поняття, соціальну напруженість не слід плутати з груповими психічними станами *мобілізаційного типу*. Це стани трудового ентузіазму, мілітарної мобілізації, протестної готовності тощо. Як і соціальна напруженість, вони можуть мати стресове підґрунтя, але не дистресове і не фрустраційне. Незважаючи на різну модальність, такі стани характеризуються не дезорганізацією діяльності великої групи, а її загальним емоційним піднесенням, прагненням до активного подолання наявних загроз і труднощів.

Особливий теоретичний і практичний інтерес становить проблема зв'язку соціальної напруженості з політичною поведінкою населення. Соціальну напруженість можна розглядати як потенціал і безпосередній чинник стихійного бунту (соціального вибуху), проте вона – лише одна з умов розгортання протестних акцій і, тим паче, протестних рухів. Масовим акціям протесту не обов'язково передують значне зростання соціальної напруженості, вони можуть відбуватись і за її помірного рівня, якщо в суспільстві є попередньо сформовані, ригідно “затверділі” компоненти протестного потенціалу. Ба більше, в період наближення Помаранчевої революції на тлі зростання протестного потенціалу українського суспільства нами всупереч очікуванням було зафіксовано не підвищення, а, навпаки, зниження показників соціальної напруженості, що й зумовило переважно святковий, можна сказати, карнавальний перебіг подій на Майдані у 2004 році. І це різко відрізняє їхнє емоційне забарвлення від аналогічних за змістом подій зими 2013–2014 років.

Ще одним надіндивідуальним психічним станом негативного гатунку, який за руйнівними наслідками, напевно, перевершує всі інші, є стан *масової паніки*. Проте він більшою мірою властивий психології мас, ніж великих груп (про що говорить сама його назва). Тому характеристики цього стану доцільніше розглядати, обговорюючи не стільки групові, скільки масові психічні явища. Можна лише зауважити, що масова паніка, як і решта надіндивідуальних станів, має переважно або й виключно несвідому основу. І це нас наближає до такої суттєвої теми психології великих груп, як групове несвідоме, що й досі залишається майже обійденою увагою в підручниках із соціальної психології.

Несвідоме у психіці великої групи

Сфера несвідомого в людській психіці, як відомо, не відділена глухою стіною від свідомості. Це стосується однаковою мірою як індивідуальної психіки, так і групової. Деякі елементи останньої, що виокремлюються в розглянутих класифікаціях складових психіки великих груп, є принаймні почасти неусвідомлюваними. Наприклад, групові потреби, як і потреби індивідуальні, усвідомлюються далеко не завжди, на рівні групової свідомості вони здебільшого втілюються в певних інтересах, ціннісних орієнтаціях, переконаннях. Несвідомо люди часто дотримуються й традицій, звичаїв, групових норм поведінки тощо. Проте такі частково неусвідомлювані елементи не належать до найглибших пластів групового несвідомого і, звичайно ж, не вичерпують усього його змісту, який, на думку багатьох представників соціогуманітарних наук, є багатшим і ширшим від змісту групової свідомості. Тому розглянуті класифікації елементів психіки великих груп потребують доповнення уявленнями – нехай поки що й гіпотетичними – про феномени, специфічні для сфери групового несвідомого як такої.

Наукові уявлення про цю сферу пов'язані насамперед з іменем та ідеями К. Г. Юнга, котрий увів поняття “колективне несвідоме”, зміст якого складають загальні (спільні для всіх людей) апріорні схеми сприйняття світу та поведінки в ньому, що дістали назву *архетипів* [69]. Учення Юнга добре відоме, тому детально зупинятися на цьому вченні тут не варто. Важливіше підкреслити його значення для сьогодення соціальної психології та її дальшого розвитку.

Юнг спеціально не розробляв проблематику психіки великих груп. Проте завжди стверджував, що архетипи потужно виявляють себе в таких формах колективного життя, як міфотворчість, котра притаманна сучасним суспільствам не меншою мірою, ніж стародавнім, у національній та релігійній символіці тощо. Вибір лідерів групового та суспільного рівнів також визначається, згідно з Юнгом, більше змістом колективного несвідомого, ніж утвореннями свідомості (переконаннями, ідеями, уявленнями). Архетип лідера, що втілюється у двох іпостасях – “Вождя” і “Шамана”, істотно впливає на те, за ким реально готові йти великі групи. При цьому вибір лідера є ірраціональним, важкозрозумілим з погляду логіки, і здійснюється миттєво й беззастережно.

Архетипи мають різний ступінь універсальності. Є загальнолюдські архетипи, що втілюють у собі спільність життєвих проблем і досвіду всіх людей на Землі. Але є й архетипи більш специфічні, спільні лише для певної культури, релігії або для певної нації. Як приклад архетипної ситуації в українському контексті розглядають Майдан. Архетипний характер цієї ситуації, що має тенденцію повторюватися за відповідних обставин, зумовлюється її архаїчністю. Як відомо, в історії України у різні часи практикувалося ухвалення важливих рішень,

зокрема щодо повалення непопулярного правителя та обрання нового, на велелюдному вічі. Це воскрешає архетипний образ героя-драконоборця. І саме за рахунок своєї архетипності ситуація Майдану щоразу забезпечує її учасникам сильні й високі переживання, великий викид психічної енергії, мотивацію до рішучих дій.

Теорія архетипів мас, як бачимо, значний, хоч і не безспірний потенціал пояснення і певною мірою передбачення поведінки великих груп, особливо у критичних для суспільства ситуаціях, на переламних етапах історії. Тож не дивно, що оригінальні погляди Юнга породили чимало дочірніх теорій. Серед них помітне місце посідають розроблені представницею української соціально-психологічної науки О. Донченко. Це *теорія соціальної психіки і теорія психофракталів*.

Соціально психіка тлумачиться авторкою як феномен, притаманний великим групам (нації, етносу, територіальній групі тощо) і суспільству в цілому, тобто будь-якій спільноті, будь-якому соціуму, що склався історично протягом достатньо тривалого часу. Цей феномен охоплює неусвідомлювані настановлення на певні, специфічні лише для даної спільноти взірці та форми поведінки, норми реакцій і типи адаптивних процесів. З одного боку, він близький до того, що розуміють під поняттям “менталітет”, з другого – має архетипне походження.

Головний зміст цієї теорії становлять уявлення про структуру соціальної психіки. Пропонується її модель, що базується, знову ж таки, на принципі структурної ізоморфності психологічних характеристик індивіда і спільноти. “У моделі соціальної психіки, як і у психіці індивіда, – пише О. Донченко, – представлені однакові структурні елементи – властивості, стани і процеси, але їхній зміст та особливості функціонування істотно різняться” [51, с. 4]. Щоправда, ізоморфність запропонованої моделі є, сказати б, умовною. Якщо постульовані соціально властивості (патерни дихотомічних настановлень на кшталт інтровертованості–екстравертованості, раціональності–ірраціональності тощо) ще відповідають загальноприйнятому у психологічній науці розумінню психічних властивостей, то нічим не пов’язані із властивостями соціально стани (конвенційний, коригувальний та хаотичний) уже досить віддалено нагадують власне психічні стани, а соціально процеси (наприклад, ідентифікація, індивідуалізація чи маргіналізація) взагалі стосуються не групи як цілого, а лише індивідів, що адаптуються до умов її функціонування. На наш погляд, це порушує внутрішню логіку розгортання психічного у груповому вимірі.

Проте теорія соціальної психіки все ж надає додаткові можливості для пояснення певних суспільних явищ і має перспективу бодай часткової операціоналізації. На її основі розроблено опитувальник, за допомогою якого проводить дослідження так звана Українська школа соціальної архетипіки [70; 71].

Нові оригінальні уявлення щодо феноменології несвідомої сфери психіки великих груп містить теорія психофракталів, яку О. Донченко розробила пізніше [52]. Терміни “*фрактал*”, “*фрактальний*” (від лат. fractus – роздрібнений) означають нерегулярну самоподібність, різномасштабність одного й того самого. У науковий вжиток ці терміни було введено французьким математиком Б. Мандельбро, котрий у 60–70-х роках ХХ ст. створив фрактальну геометрію. Відтоді фрактали слугують зручними моделями для опису процесів, які раніше вважалися неупорядкованими і такими, що принципово не можуть бути описані.

Теорію психофракталів можна розглядати як одну із цих моделей. Психіка прирівнюється в ній до інформаційно-енергетичної субстанції світобудови. Психофрактал тлумачиться як утілений фрагмент цієї універсальної психіки, призначення якого – функціонувати в ролі глибинного, доцільного, досконалого психічного регулятора, що здатний найбільш адекватно вбудовувати свого носія в те середовище, яке волею долі стає середовищем його існування [52, с. 26–27].

На перший погляд, психофрактали нагадують архетипи. Проте це різні психічні феномени. Психофрактал, як зазначає О. Донченко, є феноменом ближчим до свідомості, ніж архетип, більш диференційованим, гнучким і більше наближеним до реальності. “Упізнання” його людьми зазвичай забарвлене позитивними емоціями, а не тими переживаннями “чогось жахливого”, які викликає здебільшого “зустріч” з архетипом.

Психофрактали поділяються на *індивідуальні* і *соціетальні*. Індивідуальний психофрактал надається людині природою від народження, соціетальний психофрактал отримує, теж природним чином, кожне не випадкове людське співтовариство в період свого виникнення, у “точці збирання”. Індивідуальний психофрактал функціонує у двох режимах: у “Я”-режимі (втілюється в інстинкті самовиживання індивіда) і “Ми”-режимі (реалізується як інстинкт солідарності зі своєю спільнотою заради її виживання). У двох режимах функціонує також соціетальний психофрактал – у внутрішньому “Ми”-режимі, що стає підґрунтям самоприйняття та самовизнання спільноти (груповий аналог “Я”-режиму), і зовнішньому “Ми”-режимі, від якого залежить характер взаємодії спільноти з іншими груповими суб’єктами (територіальними, етнічними тощо).

Психофрактальність великої групи закріплюється не стільки в її колективній пам’яті, скільки у звичках, стосунках, преференціях, традиціях, почуттях та уявленнях, патернах поведінки. Соціетальний психофрактал окреслює інтуїтивно зрозумілі людям межі їхньої спільноти (тієї чи тієї великої групи). Він імпліцитно містить у собі метапрограму розвитку спільноти, фундаментальні напрямки її самоорганізації та функціональної упорядженості. У ньому вбачається об’єктивна, утворена природою і “вбудованими” в неї людьми, структура шансів спільноти,

які вона використовує або не використовує. І саме від того, наскільки використовуються ці шанси, залежить психічне здоров'я і соціальна успішність спільноти. Але щоб використати закладені в соцієтальному психофракталі шанси, спільнота має навчитися розпізнавати свій психофрактальний профіль і – тією мірою, якою це можливо – усвідомити його. Одним словом, вона має набути *психофрактальної ідентичності*.

Не поділяючи беззастережно дискусійних засновків теорії психофракталів (зокрема тверджень про їхнє космічно-польове походження), варто наголосити, однак, що вона має неабиякий евристичний потенціал. Поняття соцієтального психофрактала не лише розширює уявлення про феноменологію несвідомої сфери великих груп, котра зводилася раніше переважно до архетипів, а й надає цій сфері власне групового (колективного, спільнотного) виміру. Того виміру, якого їй не може надати сама по собі теорія архетипів. Адже архетип у його Юнговому тлумаченні є надіндивідуальним (груповим) феноменом лише за походженням, у своєму актуальному існуванні він розподілений між індивідами як членами групи. А тому поняття архетипів у строгому розумінні характеризує велику групу лише з погляду схожості, подібності членів групи, але не з погляду цілісності групи як такої. Цю обмеженість теорії архетипів і долає теорія психофракталів, відображаючи в понятті соцієтального психофрактала аспект цілісності великої групи, принаймні у вимірах групового несвідомого. Міркуючи далі, можна також припустити, що певний функціональний стан соцієтального психофрактала є однією з необхідних умов одночасного “пробудження” в членів групи певних архетипів у тій чи тій соціальній ситуації.

На цьому вважаємо за можливе завершити наш опис наукових уявлень про складові психіки великих груп. Звичайно, список таких уявлень, як і самих складових, залишається принципово відкритим для доповнень. Але ймовірні доповнення, гадаємо, можна буде “укласти” в загальну логіку здійсненого опису. І тому основних його параметрів це докорінно не змінить.

Висновки. Нормативно закріплені в навчальній літературі підходи до виокремлення та класифікації структурних елементів психіки великих груп (а інших підходів наразі й немає) характеризуються певною однобічністю. Тому наукові уявлення про номенклатуру цих елементів потребують поглиблення і розширення.

У структурі психіки великої групи, точніше в наукових уявленнях про неї, значне місце посідають елементи, що є аналогічними елементам психіки індивіда й описуються, відповідно, загальнопсихологічними термінами (такими як “потреби”, “інтереси”, “очікування”, “настановлення”, “почуття”, “емоції”, “ідентичність” тощо). Ці елементи доцільно розглядати у двох аспектах: 1) як типові для представників певної великої групи; 2) як такі, що бодай почасти мають надіндивідуальний

характер, тобто властиві лише групі в цілому, а не її окремим членам (ідентичність групи, потреби групи, інтереси групи і т. ін.).

Поряд із цими “двоаспектними” елементами у структурі психіки великих груп слід виокремлювати групові феномени, що є надіндивідуальними за самою своєю природою. Ідеться передусім про громадську думку, соціальні уявлення (в тлумаченні С. Московічі), історичну (колективну) пам’ять, групові традиції та звичаї. Такі феномени в жодному разі не зводяться до індивідуальних і тому їх можна назвати незвідними.

Проаналізовані наукові уявлення зосереджуються переважно на тих структурних елементах психіки великої групи, котрі належать, з одного боку, до класу психічних властивостей, з другого – до групової свідомості. У цьому розумінні нормативно закріплені уявлення про “психологічне обличчя” великих груп є розбалансованими. Тому психологія великих груп має сьогодні спрямувати зусилля на відновлення порушеного балансу, що передбачає пріоритетну увагу до розроблення наукових уявлень: а) про групові психічні стани і групові психічні процеси; б) про сферу групового несвідомого.

Нині в пострадянській соціально-психологічній науці вже склалися певні передумови для формування наукових уявлень про психічні стани великих груп. Мають набути “прав громадянства”, зокрема і в навчальній літературі для студентів, консонантні, дисонантні та конвергентні стани, виокремлені Л. Каширіною, а також стани соціальної напруженості та психологічної мобілізації великих груп, теоретичні та методичні засади вивчення яких розроблено в українській школі соціальної психології.

Певні передумови склались і для розширення наукових уявлень про сферу несвідомого у психіці великих груп. Хоча уявлення про неї залишаються і, мабуть, ще довго залишатимуться гіпотетичними, нині її можна характеризувати не лише за допомогою поняття архетипів колективного несвідомого, уведеного К. Г. Юнгом. Не без підстав претендує на розвиток юнгівського вчення, а в певному сенсі й на подолання його обмеженості, зокрема, теорія психофракталів О. Донченко, що теж склалася в межах української школи соціальної психології.

Мету, яку ми ставили в цій статті, вважаємо досягнутою. Здійснений опис наукових уявлень про складові психіки великих груп, на нашу думку, можна розглядати як достатню основу для систематизації цих уявлень, у чому і вбачаємо перспективу дальшого розроблення поставленої проблеми.

Список використаних джерел

1. Слюсаревський, М. М. (2013). Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг, дисциплінарну побудову та науковий статус. *Психологія і суспільство*, 2, 45–57.
2. Слюсаревський, М. М. (2015). Соціальна психологія: погляд у минуле в ім’я грядущого. *Світогляд*, 3 (53), 18–21.

3. Fiske, S. T., Gilbert, D. T., & Lindzey, G. (Eds.). (2010). *Handbook of Social Psychology*. 5th Edition: in 2 vol. New Jersey: John Wiley & Sons.
4. Московичи, С. (Ред.). (2007). *Социальная психология*. 7-е изд. Санкт-Петербург: Питер (Серия “Мастера психологии”).
5. Amer, A., & Howarth. C. (2018). Constructing and contesting threat: representations of white British Muslims across British national and Muslim newspapers. *European Journal of Social Psychology*, 48 (5), 614–628.
6. Kadianaki, I., & Andreouli, E. (2017). *Essentialism in Social Representations of Citizenship: An Analysis of Greeks' and Migrants' Discourse*. *Political Psychology*, 38 (5), 833–848.
7. Singleton, R., Winkell, K., Nkambule-Vilakatib, S., & Sabben, G. (2018). Young Africans' social representations of rape in their HIV-related creative narratives, 2005–2014: Rape myths and alternative narratives. *Social Science & Medicine*, 198, 112–120.
8. Московичи, С. (1995). Социальные представления: исторический взгляд. *Психологический журнал*, 16 (1), 3–18.
9. Богомолова, Н. Н., Донцов, А. И., & Фоломеева, Т. В. (2002). Психология больших социальных групп: новые судьбы, новые подходы. В Г. М. Андреева, А. И. Донцов (Ред.), *Социальная психология в современном мире* (с. 132–147). М.: Аспект Пресс.
10. Андреева Г. М., (2005) *Социальная психология : учебник для высших учебных заведений*. Москва: Аспект Пресс.
11. Журавлев, А. Л., Соснин, В. А., & Красников, М. А. (2006). *Социальная психология*. Москва: Форум: Инфра-М.
12. Губеладзе, І. Г. (2012). Структурно-динамічні особливості соціальної ідентичності сільської молоді в умовах міграції до міста. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 30 (33), 101–113.
13. Константинов, В. В., & Вершинина, М. В. (2014). Взаимосвязь этнической идентичности мигрантов-армян и условий их проживания в принимающем сообществе. *Психологический журнал*, 35 (1), 71–79.
14. Константинов, В. В., Гриценко, В. В., Хухлаев, О. Е., & Рыжова, С. В. (2018). Структура религиозной идентичности современной православной молодежи. *Психологический журнал*, 39 (4), 95–104.
15. Кухарук, О. Ю. (2016). Основні теоретичні та емпіричні підходи до вивчення взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 40–50.
16. Васютинський, В. О. (2014). Три соціально-психологічні парадокси ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності як стилю життя. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34 (37), 45–56.
17. Гриценко, В. В., & Ковалева, Ю. В. (2014). Связь ценностей культуры с нормами и типами просоциального поведения русских и белорусов. *Психологический журнал*, 35 (4), 56–67.
18. Двойнин, А. М. (2011). Специфика ценностно-смысловых ориентаций православной молодежи. *Психологический журнал*, 32 (5), 23–35.
19. Жадан, І. В. (2014). Базові змісти ціннісної складової політичної картини світу студентства. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34 (37), 197–207.

20. Журавлева, Н. А. (2015). Динамика ценностных ориентаций предпринимателей в условиях макросоциальных преобразований. *Психологический журнал*, 36 (1), 46–60.
21. Позняков, В. П., & Никуло, Е. А. (2016). Ценностные ориентации предпринимателей с разным уровнем ответственного отношения к участникам делового взаимодействия. *Психологический журнал*, 37 (1), 79–88.
22. Пуертас, С. Д. К. (2013). Модуляція особистісних цінностей як чинник формування електорального вибору студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 32 (35), 227–236.
23. Дроздов, О. Ю. (2014). Психосемантичні особливості геополітичних уявлень української та російської молоді під час міждержавного конфлікту 2014 року. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35 (38), 103–112.
24. Емельянова, Т. П. (2006). *Конструирование социальных представлений в условиях трансформации российского общества*. Москва: Институт психологии РАН.
25. Емельянова, Т. П. (2002). Социальное представление как инструмент коллективной памяти (на примере воспоминаний о Великой Отечественной войне). *Психологический журнал*, 23 (4), 56–66.
26. Журавлев, А. Л., & Дробышева, Т. В. (2011). Представления о бедном и богатом человеке как феномен экономического сознания формирующейся личности. *Психологический журнал*, 32 (5), 46–68.
27. Пашенко-де Превиль, Е., & Дрозда-Сенковска, Е. (2013). Социальные представления об ответственности у молодежи России и Франции: кросс-культурный анализ. *Психологический журнал*, 34 (2), 87–98.
28. Сіверс, З. Ф. (2016). Особливості соціальних уявлень та настановлень сучасної молоді щодо політико-правових інститутів. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 37 (40), 62–72.
29. Довгань, Н. О. (2016). Дослідження особливостей ментальності поколінь. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 115–130.
30. Колесникова, Н. И. (2012). Половозрастные различия в понимании ментальных феноменов в разные периоды взрослости. *Психологический журнал*, 33 (3), 64–75.
31. Кольцова, В. А., & Журавлев, А. Л. (2017). Сущностные характеристики и факторы формирования российского менталитета. *Психологический журнал*, 38 (3), 5–17.
32. Пищик, В. И. (2010). “Потеря” традиционной субъектности поколений как феномен трансформации ментальности. *Психологический журнал*, 31 (2), 20–27.
33. Юревич, А. В. (2013). К проблеме базовых компонентов национального менталитета. *Психологический журнал*, 34 (4), 89–100.
34. Мяленко, В. В. (2010). Образы мови в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24 (27), 96–104.
35. Серкин, В. П. (2012). Профессиональная специфика образа мира и образа жизни. *Психологический журнал*, 33 (4), 78–90.
36. Хотинец, В. Ю., & Молчанова, Е. А. (2014). Опосредующая роль этнического образа в межэтнических отношениях. *Психологический журнал*, 35 (3), 40–57.

37. Остапенко, І. В. (2016). Взаємодія з владою в політичній картині світу студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 37 (40), 101–113.
38. Вольфовська, Т. О. (2012). Дослідження історичної пам'яті: концептуальні засади. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 13, 3–12.
39. Блозва, П. І. (2016). Використання молоддю соціального капіталу в процесі становлення політичної культури. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 78–92.
40. Найдьонова, Л. А. (2010). Поділений досвід як онтологічна основа рефлексивного капіталу територіальної спільноти. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24 (27), 62–76.
41. Васютинський, В. О. (2012). Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 30 (33), 19–32.
42. Петрунько, О. В. (2014). Імплицитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді. *Проблеми політичної психології*, 1 (15), 75–86.
43. Панга, М. В. (2013). Регіональні відмінності ставлення середнього класу України до національної валюти. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 32 (35), 70–80.
44. Позняков, В. П., & Титова, О. І. (2014). Особенности отношений предпринимателей мужчин и женщин к конкуренции и партнерству в деловом взаимодействии. *Психологический журнал*, 35 (4), 5–17.
45. Сіверс, З. Ф. (2014). Уявлення молоді про власні права як показник очікувань інституціональної справедливості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35(38), 175–186.
46. Белавіна, Т. І. (2013). Уявлення осіб з різним економічним статусом щодо правових та етичних норм. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 32 (35), 45–53.
47. Дроздова, М. А. (2016). Метричні особливості статево-вікових стереотипів жінок. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 151–161.
48. Журавлев, А. Л., & Юревич, А. В. (2014). Коллективные смыслы как предпосылка личного счастья. *Психологический журнал*, 35 (1), 5–15.
49. Гулевич, О. А. (2014). Социальные верования и мотивация обучения: роль организационной справедливости. *Психологический журнал*, 35 (3), 20–28.
50. Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.
51. Донченко, Е. А. (1994). *Социетальная психика*. Киев: Наукова думка.
52. Донченко, Е. А. (2005). *Фрактальная психология. Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни*. Киев: Знання.
53. Каширина, Л. В. (2004). К проблеме изучения феномена социально-психологических состояний больших социальных групп. *Мир психологии*, 2 (38), 222–229.
54. Журавлёв, А. Л., & Емельянова, Т. П. (2009). Психология больших социальных групп как коллективных субъектов. *Психологический журнал*, 30 (3), 5–15.
55. Шорохова, Е. В. (2002). Теоретические проблемы исследования больших социальных групп. В А. Л. Журавлев (Отв. ред.), *Социальная психология* (с. 252–266). Москва: ПЕР СЭ.

56. Дилигенский, Г. Г. (1996). *Социально-политическая психология*. Москва: Новая школа.
57. Парыгин, Б. Д. (1999). *Социальная психология: проблемы методологии, истории и теории*. Санкт-Петербург: ИГУП.
58. Горноста́й, П. П. (2012). Група́ как субъект: соотношение понятий “групповая идентичность” и “идентичность группы”. *Психологічні перспективи*. Спецвипуск. Т. 1, с. 113–121.
59. Осовський, В. Л. (1999). *Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації*. Київ: Інститут соціології НАНУ.
60. Слюсаревський, М. М. (2016). Громадська думка з питань освіти: преференції, суперечності та перспективи збагачення. *Директор школи, ліцею, гімназії*, № 4–6, 48–61.
61. Козловська, Г. В. (2010). Соціологія громадської думки. В В. Б. Євтух (Гол. ред.), *Соціологія: Підручник для соціогуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів* (с. 257–270). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова.
62. Заславская Т. (1989). Жизнь с открытыми глазами. *Коммунист*, 8, 48–49.
63. Нора, П. (2005). Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*, №2–3 (40–41), 37–51. Взято из <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
64. Хальбвакс, М. (2005). Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*, №2–3 (40–41), 12–35. Взято з <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
65. Фуко, М. (1997). *История безумия в классическую эпоху*. Санкт-Петербург: Университетская книга.
66. Зерній, Ю. (2008). Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*, 5, 104–115.
67. Слюсаревський, М. М. (2003). Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18 (21), 49–69.
68. Блуммер, Г. (2010). Коллективное поведение. *Психология масс: Хрестоматия* (с. 528–587). Самара: Бахрах-М.
69. Юнг, К. Г. (1991). *Архетип и символ*. Сост. и вступ. ст. А. М. Руткевича. Москва: Ренессанс.
70. Афонин, Э. А., & Суший, Е. В. (2011). Архетипика как новое научное направление междисциплинарных исследований проблем государственного управления. *Государственное управление в XXI веке: традиции и инновации*, Материалы 9-й международной конференции (25–27 мая 2011 г.). Ч. 3, с. 111–122. Москва: Изд-во Моск. ун-та.
71. Суший, О. В. (2012). *Психологічна культура державного управління*. Київ: Світогляд.

References

1. Slyusarevskyy, M. M. (2013). Istoriohenez sotsialnoi psykholohii yak dzherelo uiaavlennia pro yii zmistovyi obsiah, dystsyplinarnu pobudovu ta naukovyi status [Historiogenesis of social psychology as a source of ideas about its content, discipline and scientific status]. *Psykhoholohiia i suspilstvo* [Psychology and Society], 2, 45–57 (ukr).

2. Slyusarevskyy, M. M. (2015). Sotsialna psykholohiia: pohliad u mynule v imia hriadushchoho [Social psychology: a look into the past in the name of the future]. *Svitohliad* [Horizon], 3 (53), 18–21 (ukr).
3. Fiske, S. T., Gilbert, D. T., & Lindzey, G. (Eds.). (2010). *Handbook of Social Psychology*. 5th Edition: in 2 vol. New Jersey: John Wiley & Sons.
4. Moskovichi, S. (Ed.). (2007). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. 7th ed. St. Petersburg: Piter Publ. (Seriya “Mastera psihologii”) (rus).
5. Amer, A., & Howarth, C. (2018). Constructing and contesting threat: representations of white British Muslims across British national and Muslim newspapers. *European Journal of Social Psychology*, 48 (5), 614–628.
6. Kadianaki, I., & Andreouli, E. (2017). *Essentialism in Social Representations of Citizenship: An Analysis of Greeks' and Migrants' Discourse*. *Political Psychology*, 38 (5), 833–848.
7. Singletona, R., Winkell, K., Nkambule-Vilakatib, S., & Sabben, G. (2018). Young Africans' social representations of rape in their HIV-related creative narratives, 2005–2014: Rape myths and alternative narratives. *Social Science & Medicine*, 198, 112–120.
8. Moskovichi, S. (1995). Sotsialnyye predstavleniya: istoricheskiy vzglyad [Social ideas: historical perspective]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 16 (1), 3–18 (rus).
9. Bogomolova, N. N., Dontsov, A. I., & Folomeyeva, T. V. (2002). Psikhologiya bolshikh sotsialnykh grupp: novyye sudby, novyye podkhody [Psychology of large social groups: new destinies, new approaches]. In Andreyeva, G.M., & Dontsov A.I. (Eds.), *Sotsialnaya psikhologiya v sovremennom mire* [Social psychology in the modern world] (pp. 132–147). Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
10. Andreyeva, G. M. (2005). *Sotsialnaya psikhologiya: uchebnik dlya vysshikh uchebnykh zavedeniy* [Social psychology: a textbook for higher institutions]. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
11. Zhuravlev, A. L., Sosnin, V. A., & Krasnikov, M. A. (2006). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social psychology]. Moscow: Forum: Infra-M Publ. (rus).
12. Hubeladze, I. H. (2012). Strukturno-dynamichni osoblyvosti sotsialnoi identychnosti silskoi molodi v umovakh mihratsii do mista [Structural-dynamic features of social identity of rural youth in conditions of migration to the city]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 30 (33), 101–113 (ukr).
13. Konstantinov, V. V., & Vershinina, M. V. (2014). Vzaimosvyaz etnicheskoy identychnosti migrantov-armyan i usloviy ikh prozhivaniya v prinimayushchem soobshchestve [Interrelation of ethnic identity of migrant Armenians and their living conditions in the host community]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 35 (1), 71–79 (rus).
14. Konstantinov, V. V., Gritsenko, V. V., Khukhlayev, O. E., Ryzhova, S. V. (2018). Struktura religioznoy identychnosti sovremennoy pravoslavnoy molodezhi [The structure of the religious identity of modern Orthodox youth]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 39 (4), 95–104 (rus).
15. Kukharuk, O. Yu. (2016). Osnovni teoretychni ta empyrychni pidkhody do vyvchennia vziemozviazku etnonatsionalnoi ta movnoi identychnosti [Basic theoretical and empirical approaches to the study of the interconnection of ethnonational and linguistic identities]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi*

- psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 39 (42), 40–50 (ukr).
16. Vasiutynskiy, V. O. (2014). Try sotsialno-psykholohichni paradoksy tsinnisno-orientatsiynoho samovyznachennia nosiiv bidnosti yak styliu zhyttia [Three socio-psychological paradoxes of value-orientation self-determination of the poverty carriers as a lifestyle]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 34 (37), 45–56 (ukr).
 17. Gritsenko, V. V., & Kovaleva, Yu. V. (2014). Svyaz tsennostey kultury s normami i tipami prosotsialnogo povedeniya russkikh i belorusov [The connection of cultural values with the norms and types of prosocial behavior of Russians and Belarusians]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological Journal], 35 (4), 56–67 (rus).
 18. Dvoynin, A. M. (2011). Spetsifika tsennostno-smyslovyikh oriyentatsiy pravoslavnoy molodezhi [Specificity of value-semantic orientations of Orthodox youth]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological Journal], 32 (5), 23–35 (rus).
 19. Zhadan, I. V. (2014). Bazovi smysly tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentstva [The basic meanings of the value component of the political picture of the world of students]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 34 (37), 197–207 (ukr).
 20. Zhuravleva, N. A. (2015). Dinamika tsennostnykh oriyentatsiy predprinimateley v usloviyakh makrosotsialnykh preobrazovaniy [Dynamics of value orientations of entrepreneurs in the context of macrosocial transformations]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological Journal], 36 (1), 46–60 (rus).
 21. Poznyakov, V. P., & Nikulo, E.A. (2016). Tsennostnyye oriyentatsii predprinimateley s raznym urovnem otvetstvennogo otnosheniya k uchastnikam delovogo vzaimodeystviya [Value orientations of entrepreneurs with different levels of responsible attitude to the participants of business interaction]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological Journal], 37 (1), 79–88 (rus).
 22. Puertas, S. D. K. (2013). Moduliatsiia osobystisnykh tsinnostei yak chynnyk formuvannya elektoralnogo vyboru studentskoi molodi [Modulation of personal values as a factor in the formation of student youth's electoral choice]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 32 (35), 227–236 (ukr).
 23. Drozdov, O. Yu. (2014). Psykhosemantychni osoblyvosti heopolitychnykh uiavlenn Ukrainskoi ta rosiiskoi molodi pid chas mizhderzhavnogo konfliktu 2014 roku [Psychosemantic peculiarities of geopolitical views of Ukrainian and Russian youth during the interstate conflict in 2014]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 35 (38), 103–112 (ukr).
 24. Yemelyanova, T. P. (2006). *Konstruirovaniye sotsialnykh predstavleniy v usloviyakh transformatsiy rossiyskogo obskchestva* [Designing social representations in the transformation of Russian society]. Moscow: Institute of Psychology of RAS (rus).
 25. Yemelyanova, T. P. (2002). Sotsialnoye predstavleniye kak instrument kollektivnoy pamyati (na primere vospominaniy o Velikoy Otechestvennoy voyne) [Social representation as a tool of collective memory (on the example of memories of

- the Great Patriotic War)]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 23 (4), 56–66 (rus).
26. Zhuravlev, A. L., & Drobisheva, T. V. (2011). Predstavleniya o bednom i bogatom cheloveke kak fenomen ekonomicheskogo soznaniya formiruyusheysya lichnosti [Representations of a poor and rich person as a phenomenon of the economic consciousness of an emerging personality]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 32 (5), 46–68 (rus).
 27. Paschenko-de Previl, E., & Drozda-Senkovska, E. (2013). Sotsialnyye predstavleniya ob otvetstvennosti u molodezhi Rossii i Frantsii: krosskulturnyy analiz [Social perceptions of responsibility among young people in Russia and France: a cross-cultural analysis]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 34 (2), 87–98 (rus).
 28. Sivers, Z. F. (2016). Osoblyvosti sotsialnykh uiavlenn ta nastanovlen suchasnoi molodi shchodo polityko-pravovykh institutiv [Peculiarities of social representations and attitudes of modern youth concerning political and legal institutes]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 37 (40), 62–72 (ukr).
 29. Dovhan, N. O. (2016). Doslidzhennia osoblyvostei mentalnosti pokolin [Research on the peculiarities of generations' mentality]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 39 (42), 115–130 (ukr).
 30. Kolesnikova, N. I. (2012). Polovozrastnyye razlichiya v ponimani mentalnykh fenomenov v raznyye periody vzroslosti [Gender and age differences in understanding mental phenomena in different periods of adulthood]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 33 (3), 64–75 (rus).
 31. Koltsova, V. A., & Zhuravlev, A. L. (2017). Sushchnostnyye kharakteristiki i faktory formirovaniya rossiyskogo mentaliteta [Essential characteristics and factors of the formation of the Russian mentality]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 38 (3), 5–17 (rus).
 32. Piskchik, B. I. (2010). “Poterya” traditsionnoy subyektivnosti pokoleniy kak fenomen transformatsii mentalnosti [“Loss” of traditional subjectivity of generations as a phenomenon of mentality transformation]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 31 (2), 20–27 (rus).
 33. Yurevich, A. V. (2013). K probleme bazovykh komponentov natsionalnogo mentaliteta [To the problem of the basic components of the national mentality]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 34 (4), 89–100 (rus).
 34. Mialenko, V. V. (2010). Obrazy movy v uiavlenniakh ukrainomovnoi ta rosiiskomovnoi spilnot [Images of speeches in the representations of the Ukrainian-speaking and Russian-speaking communities]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 24 (27), 96–104 (ukr).
 35. Serkin, V. P. (2012). Professionalnaya spetsifika obraza mira i obraza zhizni [Professional specificity of the image of the world and lifestyle]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 33 (4), 78–90 (rus).
 36. Hotinets, V. Yu., & Molchanova, E. A. (2014). Oposreduyuschaya rol etnicheskogo obraza v mezhetnicheskyykh otnosheniyakh [The mediating role of the ethnic image in inter-ethnic relations]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 35 (3), 40–57 (rus).

37. Ostapenko, I. V. (2016). Vzaiemodiia z vladoiu v politychnii kartyni svitu studentskoi molodi [Interaction with authorities in the political picture of the world of student youth]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 37 (40), 101–113 (ukr).
38. Volfovska, T. O. (2012). Doslidzhennia istorychnoi pam'iaty: kontseptualni zasady [Historical memory research: conceptual foundations]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainkoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state], 13, 3–12 (ukr).
39. Blozva, P. I. (2016). Vykorystannia moloddui sotsialnoho kapitalu v protsesi stanovlenni politychnoi kultury [Youth usage of social capital in the process of becoming a political culture]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 39 (42), 78–92 (ukr).
40. Naidonova, L. A. (2010). Podilenyi dosvid yak ontolohichna osnova refleksyvnogo kapitalu terytorialnoi spilnoty [Shared experience as an ontological basis of the reflexive capital of the territorial community]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 24 (27), 62–76. (ukr).
41. Vasiutynskiy, V. O. (2012). Styl zhyttia yak sotsialno-psykholohichna kharakterystyka kultury bidnosti [Lifestyle as a socio-psychological characteristic of the poverty culture]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 30 (33), 19–32 (ukr).
42. Petrunko, O. V. (2014). Implitsytni modeli konsolidatsii hromadskoi dumky u svidomosti studentskoi molodi [Implicit models of consolidation of public opinion in the student youth's consciousness]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 1 (15), 75–86 (ukr).
43. Panha, M. V. (2013). Rehionalni vidminnosti stavlenniia serednoho klasu Ukrainy do natsionalnoi valiuty [Regional differences in the attitude of the middle class of Ukraine to the national currency]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 32 (35), 70–80 (ukr).
44. Poznyakov, V. P., & Titova, O. I. (2014). Osobennosti otnosheniy predprinimateley muzhchin i zhenshin k konkurentsii i partnerstvu v delovom vzaimodeystvii [Features of of male and female entrepreneurs' relationships to competition and partnership in business interaction]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 35 (4), 5–17 (rus).
45. Sivers, Z. F. (2014). Uiavlennia molodi pro vlasni prava yak pokaznyk ochikuvan instytutsionalnoi spravedyvosti [Young people ideas about their rights as an indicator of institutional justice expectations]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 35(38), 175–186 (ukr).
46. Bielavina, T. I. (2013). Uiavlennia osib z riznym ekonomichnym statusom shchodo pravovykh ta etychnykh norm [Persons with different economic status ideas on legal and ethical norms]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 32 (35), 45–53 (ukr).
47. Drozdova, M. A. (2016). Metrychni osoblyvosti statevo-vikovykh stereotypiv zhynok [Metric features of gender-age stereotypes of women]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 39 (42), 151–161 (ukr).

48. Zhuravlev, A. L., & Yurevich, A. V. (2014). Kollektivnyye smysly kak predposylka lichnogo schastyia [Collective meanings as a premise for personal happiness]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 35 (1), 5–15 (rus).
49. Gulevich, O. A. (2014). Sotsialnyye verovaniya i motivatsiya obucheniya: rol organizatsionnoy spravedlivosti [Social beliefs and learning motivation: the role of organizational justice]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 35 (3), 20–28 (rus).
50. Vasiutynskiy, V. (2010). *Psikhologichni vymiry spilnoty* [The psychological dimensions of the community]. Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).
51. Donchenko, E. A. (1994). *Sotsiatalnaya psikhika* [Societal psyche]. Kiev: Naukova dumka Publ. (rus).
52. Donchenko, E. A. (2005). *Fraktalnaya psikhologiya. Doglubinnyye osnovaniya individualnoy i sotsiyetalnoy zhizni* [Fractal psychology. Pre-deep foundation of individual and societal life]. Kiev: Znannya Publ. (rus).
53. Kashirina, L. V. (2004). K probleme izucheniya fenomena sotsialno-psikhologicheskikh sostoyaniy bolshikh sotsialnykh grupp [To the problem of studying the phenomenon of social and psychological states of large social groups]. *Mir psikhologii* [World of psychology], 2 (38), 222–229 (rus).
54. Zhuravlev, A. L., & Yemelyanova, T. P. (2009). Psikhologiya bolshikh sotsialnykh grupp kak kollektivnykh subyektov [Psychology of large social groups as collective subjects]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 30 (3), 5–15 (rus).
55. Shorokhova, E. V. (2002). Teoreticheskiye problemy issledovaniya bolshikh sotsialnykh grupp [Theoretical problems of large social groups' research]. In Zhuravlev, A. L. (Ed.), *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology] (pp. 252–266). Moscow: PER SE Publ. (rus).
56. Diligenskiy, G. G. (1996). *Sotsialno-politicheskaya psikhologiya* [Socio-political psychology]. Moscow: Novaya shkola Publ. (rus).
57. Parygin, B. D. (1999). *Sotsialnaya psikhologiya: problemy metodologii, istorii i teorii* [Social psychology: problems of methodology, history and theory]. St. Petersburg: IPAE Publ. (rus).
58. Gornostay, P. P. (2012). Gruppya kak subyekt: sootnosheniye ponyatiy “gruppovaya identichnost” i “identichnost gruppy” [Group as a subject: the relationship between the concepts of “group identity” and “identity of a group”]. *Psikhologichni perspektyvy. Spetsvypusk* [Psychological perspectives. Special issue]. T. 1, 113–121 (rus).
59. Ossovskiy, V. L. (1999). *Hromadska dumka: sproba sotsiolohichnoi interpretatsii* [Public opinion: an attempt of sociological interpretation]. Kyiv: Institute of Sociology of NANU (ukr).
60. Slyusarevskyy, M. M. (2016). Hromadska dumka z pytan osvity: preferentsii, superechnosti ta perspektyvy zbahachennia [Public opinion on education: preferences, contradictions and prospects for enrichment]. *Dyrektor shkoly, litseiu, himnazii* [Director of school, lyceum, gymnasium], 4–6, 48–61 (ukr).
61. Kozlovska, H. V. (2010). Sotsiolohiia hromadskoi dumky [Sociology of public opinion]. In Yevtukh, V. B. (Ed.), *Sotsiolohiia: Pidruchnyk dlia sotsiohumanitarnykh spetsialnostei vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Sociology: Textbook for sociohumanitarian specialties of higher educational institutions] (pp. 257–270). Kyiv: NPU named after M. Drahomanov (ukr).
62. Zaslavskaya, T. (1989). Zhit s otkrytymi glazami [To live with open eyes]. *Kommunist* [Communist], 8, 48–49 (rus).

63. Nora, P. (2005). Vsemirnoye torzhestvo pamyati [World Triumph of Memory]. *Neprikosnovennyi zapas. Debaty o politike i kulture* [Emergency ration. Debate on Politics and Culture], 2–3 (40–41), 37–51. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>. (rus).
64. Halbvaks, M. (2005). Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat [Collective and historical memory]. *Neprikosnovennyi zapas. Debaty o politike i kulture* [Emergency ration. Debate on Politics and Culture], 2–3 (40–41), 12–35. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>. (rus).
65. Fuko, M. (1997). *Istoriya bezumiya v klassicheskuyu epokhu* [The history of insanity in the classical era]. St. Petersburg: Universitetskaya kniga Publ. (rus).
66. Zernii, Yu. (2008). Vzaiemozviazok istorychnoi pamiati ta natsionalnoi identychnosti [Interconnection of historical memory and national identity]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], 5, 104–115 (ukr).
67. Slyusarevskyy, M. M. (2003). Diagnostyka, prohnozuvannia ta koryhuvannia sotsialnoi napruzhenosti: kontseptualna model [Diagnostics, forecasting and correction of social tension: a conceptual model]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 18 (21), 49–69 (ukr).
68. Blummer, G. (2010). Kollektivnoye povedeniye [Collective behavior]. *Psikhologiya mass: Khrestomatiya* [Psychology of the masses: Chrestomathy] (pp. 528–587). Samara: Bakhrakh-M Publ. (rus).
69. Yung, K. G. (1991). *Arkhetip i simvol* [Archetype and symbol]. Moscow: Renesans Publ. (rus).
70. Afonin, E. A., & Sushiy, E. V. (2011). Arkhetipika kak novoye nauchnoye napravleniye mezhdistsiplinarnykh issledovaniy problem gosudarstvennogo upravleniya [Archetypical studies as a new scientific direction of interdisciplinary research of public administration problems]. In *Public administration in the 21st century: traditions and innovations*, Proceedings of the 9th International conference (May 25–27, 2011), part 3 (pp. 111–122). Moscow: Moscow University Publ. (rus).
71. Sushyi, O. V. (2012). *Psykholohichna kultura derzhavnoho upravlinnia* [Psychological culture of governmental management]. Kyiv: Svitohliad Publ. (ukr).

© Слюсаревський М. М.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.9

Т. М. Титаренко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ЕТАПИ, ТЕХНОЛОГІЇ, ТЕХНІКИ

З'ясовано специфіку соціально-психологічної реабілітації травмованої війною особистості порівняно з реабілітацією медичною, соціальною, психологічною. Показано, що соціально-психологічні впливи не є вузькоспрямованими – лише на відновлення здоров'я, чи втрачених психічних функцій, чи повернення соціального статусу. Широке поле соціально-психологічних інтервенцій охоплює активізацію життєтворення особистості, відновлення її здатності до самостійних трансформацій, що передбачає проектування майбутнього, апробацію, корекцію цих проектів та реальне втілення їх у різних сферах життєдіяльності. Соціально-психологічні технології реабілітації особистості визначено як спрямовані на відповідні мішені комплексні впливи, що забезпечують збереження і відновлення особистісної цілісності, збалансованості, здатності до саморегуляції, самоефективності, комунікативної компетентності, активізації сенсопородження. Технології представлено як сукупність інтервенцій, що розгортаються у чотиривекторній – персонально-інструментально-просторово-часовій – площині. Проаналізовано процес соціально-психологічного відновлення, який складається з трьох етапів: підготовчого, базисного і підтримувального. Визначено технології, які доцільно використовувати на підготовчому етапі соціально-психологічної реабілітації: це технологія посилення мотивації щодо самозмін, технологія конструювання ефективних мотиваторів і технологія активізації сліпих зон уваги. Апробовано технології, які забезпечують вдале проходження базисного етапу: це технологія проектування майбутнього за допомогою життєвих виборів, технологія апробації оновлених проектів за допомогою постановки життєвих завдань і технологія реалізації поставлених завдань за допомогою все більш успішного практикування. Запропоновано технології, на які варто спиратися на підтримувальному етапі, який водночас є профілактичним: це технологія переінтерпретації та інтеграції травматичних спогадів у загальний досвід особистості, технологія вироблення нового ставлення до травми як до ресурсу і технологія опосередкованого впливу на особистість шляхом організації більш екологічного середовища життєдіяльності.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, особистість, життєтворення, технології, етапи реабілітації.

Т. М. Tytarenko

SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF PERSONALITY: STAGES, TECHNOLOGIES, TECHNIQUES

It is determined the specifics of socio-psychological rehabilitation of war-injured personality in comparison with medical, social, and psychological rehabilitation. It is shown that socio-psychological influences are not strictly aimed only at the

restoration of health, or of the lost mental functions, or at the social status returning. A wide field of socio-psychological interventions covers the activating of person's life-designing, the restoring of independent transformations ability, which involves the projecting of future, the approbation, the correction of these projects and their realization in various spheres of life. Socio-psychological technologies of personality's rehabilitation are defined as the complex of targeted impacts which provide the preservation and restoration of personal integrity, balance, self-regulation ability, self-efficacy, communicative competence, and generation of vital senses activating. The technologies are presented as a set of interventions deployed in a 4-vector personal-instrumental-spatial-temporal plane. There is analyzed the process of socio-psychological restoration which consists of three stages: preparatory, basic, and supporting ones. There are defined the technologies that are expedient to use at the preparatory stage of socio-psychological rehabilitation: these are the enhancing technology of self-change motivation, the constructing technology of effective motivators, and the activating technology of blind fields of attention. There are also tested the technologies which ensure the successful passing of the basic stage: these are the designing technology of the future through life choices, the approbation technology of updated projects by means of life tasks setting, and the realization technology of the set tasks with the help of more and more successful practicing. Finally, there are proposed the technologies on which the supporting stage (which also acts as the prophylactic one) should be based: these are the technology of reinterpretation and integration of traumatic memories into the personality's general experience, the developing technology of the new attitude to stress as to resource, and the technology of mediated influence on the personality through the more ecological environment of life organization.

Key words: socio-psychological rehabilitation, personality, life-designing, technologies, stages of rehabilitation.

Постановка проблеми. Вивчення можливостей збереження соціально-адаптивних можливостей людини, оновлення її життєвої активності, підвищення рівня психологічного благополуччя в умовах переживання тривалих травматичних подій є актуальним завданням, вирішення якого залежить від великої кількості спеціалістів різного профілю. Реабілітація постраждалих від воєнної агресії має різні аспекти: соціальні, медичні, психологічні. Успішність реабілітації, в якій мають брати участь як фахівці-професіонали, так і добровольці, волонтери, залежить від визначення ними власних зон відповідальності, так само як і сфери спільних зусиль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Способи психотерапевтичної роботи психолога з постраждалими, включаючи внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців, що зазнали фізичних ушкоджень, інших ветеранів, які перебувають на реабілітації, членів їхніх сімей, розглядаються в колективній монографії науковців лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г. С. Костюка [1]. Серед причин зниження рівня психологічного благополуччя жінок, тимчасово переселених із зони бойових дій, автори

називають втрату рідних і близьких, а також значні матеріальні збитки, що має враховуватися при розробці реабілітаційних заходів [2, с. 5].

Особливості діагностики, терапії та частково профілактики розладів адаптації як медико-психологічних наслідків бойових дій у сучасних умовах стали предметом аналізу харківських психологів і психіатрів [3]. Вітчизняні спеціалісти вивчають також патопластичні чинники (професійної військової діяльності, соціально-демографічні, особистісні) постстресових психічних розладів і асоційованих з ними психічних порушень [4]. На жаль, автори лише називають напрямки медико-психологічної профілактики, і більшість із них має непсихологічний характер. Профілактика негативних психічних станів і посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців, психологічна допомога в умовах бойових дій – поле діяльності колективу Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Міністерства оборони України [5], хоча і в цьому дослідженні проблеми соціально-психологічної реабілітації залишаються поза увагою.

Дорожню карту психологічної реабілітації ветеранів війни з обмеженими можливостями розробили американські дослідники М. Frain, М. Bethel, М. Bishop. Вони використовували п'ятиаспектний підхід, пропонуючи (1) акцентувати увагу на запитах ветеранів під час реабілітаційних тренінгів; (2) враховувати особливі потреби ветеранів під час працевлаштування; (3) навчати ветеранів способів самопомоги; (4) використовувати модель життєздатності сім'ї та (5) залучати більше дослідників до розв'язання проблем ветеранів [6].

Психологічна реабілітація працівників державної служби надзвичайних ситуацій, які виконували свої професійні обов'язки на сході України, – у центрі уваги І. Ушакової, О. Чернової. Авторки визначають психологічну реабілітацію як систему заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, особливостей людини, створення сприятливих умов для розвитку та утвердження здорової особистості. Психологічна реабілітація, на їхню думку, формує у пацієнта свідому й активну участь у реабілітаційному процесі. Соціально-психологічна реабілітація натомість спрямована на відновлення людини в правах, у соціальному статусі, здоров'ї і дієздатності, на відновлення самого соціального середовища, умов життєдіяльності, на забезпечення постраждалим соціальних гарантій, контроль над реалізацією соціальних пільг, формування позитивної громадської думки [7, с. 245–247]. Вважаємо, що в даному випадку йдеться радше про реабілітацію соціальну, через що втрачається певною мірою специфіка реабілітації соціально-психологічної.

Завдання розрізнення різних видів реабілітації ветеранів, а саме: психологічної, медико-психологічної, професійно-психологічної та соціально-психологічної, ставить перед собою А. Мельник. На його думку, психологічна реабілітація є різновидом психологічної допомоги

і спрямована на відновлення втрачених (порушених) психічних можливостей і здоров'я. Медико-психологічна реабілітація передбачає мобілізацію психологічних можливостей військовослужбовців для подолання наслідків поранень, травм, інвалідизації, зняття больових відчуттів; психологічну підготовку постраждалих до хірургічних операцій та в післяопераційний період. Професійно-психологічна реабілітація спрямовується на відновлення професійно важливих якостей поранених, психотравмованих військовослужбовців та інвалідів бойових дій, їхню професійну переорієнтацію і перепідготовку, працевлаштування та професійну адаптацію, зняття втоми і відновлення фізичної працездатності. Дещо звужено автор розуміє соціально-психологічну реабілітацію, яка, на його думку, передбачає створення навколо ветеранів реабілітаційних умов соціального середовища [8, с. 101].

З'являються і роботи, присвячені соціально-психологічному аналізу наслідків воєнних дій. Так, у ході дослідження міжетнічного протистояння в Судані (Дарфурська криза) було з'ясовано, що внаслідок таких конфліктів відбувається руйнація особистості, зростає кількість випадків психіатричних, неврологічних, поведінкових відхилень, поширюється торгівля наркотиками. Спостерігається також ескалація насильства над жінками, розпадаються сім'ї, а дітей усе частіше використовують як робочу силу і солдатів [9].

Як свідчать лонгітюдні дослідження та історичні факти, рани війни, якщо їх не лікувати, не загоюються самі по собі, а нерідко проявляються і в наступних поколіннях. Міжнародні психологічні реабілітаційні програми, які апробувалися в Боснії і Камбоджі, показали реальну можливість відновлення зруйнованого життя багатьох представників мирного населення. Недосконала парадигма гуманітарної допомоги та постконфліктного відновлення спирається на модель допомоги, в якій розглядаються здебільшого тяжкі ситуації, що їх пережили травмовані люди, але приділяється недостатньо уваги проблемам особистої ідентичності та активної ролі, яку постраждали самі мають відігравати у відновленні себе і свого суспільства [10].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Бажано знайти відповіді на запитання: яким чином психологи можуть допомогти заліковуванню ран війни; як підтримувати і повертати до повноцінного життя різні верстви населення, що постраждали внаслідок воєнних дій; чи є можливість використовувати для реабілітації рекреаційний та відновлюваний потенціал соціального середовища.

Метою дослідження є специфікація поля соціально-психологічних впливів на травмовану війною особистість та визначення етапів соціально-психологічної реабілітації, їхнього змісту і послідовності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично реабілітацію визначали як відновлення попереднього стану, втраченого доброго імені, поновлення прав необґрунтовано звинуваченої людини. Друге

значення терміна – медичні, педагогічні, психологічні, юридичні заходи, спрямовані на відновлення здоров'я та працездатності людини. Сьогодні змістом поняття є комплексна допомога спеціалістів, спрямована не лише на компенсацію розладів, а й на повернення постраждалої людини в суспільство, її якомога повнішу особисту, професійну інтеграцію в соціум.

Серед видів реабілітації зазвичай виділяють дві великі групи: медичну і соціальну. Медична реабілітація складається з комплексу заходів, спрямованих на максимально можливе відновлення здоров'я людини після перенесеного захворювання, оперативного втручання, на компенсацію порушених чи повністю втрачених функцій організму. Соціальна реабілітація передбачає комплекс заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для інтеграції людини в суспільство, відновлення її соціального статусу, здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності.

До медичної реабілітації відносять реабілітацію фізичну, спрямовану на відновлення здорового фізичного стану та працездатності соматично хворих; психіатричну, зорієнтовану на відновлення пацієнтів із психічними розладами; наркологічну, що сприяє поверненню алкоголіків, наркоманів, токсикоманів до здорового, повноцінного життя; реабілітацію людей з обмеженими можливостями, розумовою відсталістю, дефектами слуху, зору, мови.

До соціальної реабілітації належать реабілітація політична, метою якої є відновлення популярності політичного лідера, статусу скомпрометованої партії; кримінально-правова, спрямована на поновлення репутації безпідставно звинуваченої людини, відновлення її в правах; трудова, або професійна, що включає заходи, спрямовані на працевлаштування, професійне навчання та перенавчання, оволодіння трудовими навичками, у тому числі шляхом створення спеціально пристосованих робочих місць; соціально-економічна, метою якої є повернення потерпілому економічної, фінансової незалежності та соціальної повноцінності.

Соціально-психологічна реабілітація є не пасивною реадaptaцією, поверненням людини до колишнього життя, яке було в неї до травмизації. Це радше активізація здатності життєтворення, тобто здатності перепроектувати власне життя та втілювати, реалізовувати ці оновлені проекти в сімейній, особистій, професійній та інших сферах. Адже творче ставлення особистості до власного життя передбачає відновлення бажання самотрансформацій, готовності до несподіванок, до змін ціннісних орієнтацій, характеру діяльності, поля спілкування, форм самореалізації.

Специфіка соціально-психологічної реабілітації полягає в розробленні і використанні відновлювальних заходів, які діятимуть у чотирьох напрямках: персональному, інструментальному просторовому,

часовому. Персональний вектор має бути спрямований на відновлення частково втраченої цілісності особистості, її збалансованості, саморегульованості; інструментальний – на відновлення зниженої самоефективності особистості, її здатності самореалізуватися в різних видах діяльності, просторовий – на підвищення комунікативної компетентності особистості, налагодження стосунків, подолання почуття відчуженості від оточення, конструктивне розв'язання конфліктів; часовий – на ціннісно-смыслову сферу особистості, переоцінку цінностей, активізацію пошуку нових життєвих орієнтирів, нових сенсів.

Соціально-психологічними технологіями реабілітації особистості вважатимемо сукупність прийомів, методів, технік, інтервенцій, що використовуються для підтримання і відновлення здатності особистості до життєтворення. Форми колективної комунікації, в яких практично використовуються технології, можуть бути дуже різними: групова робота, стратегічні сесії, майстер-плани розвитку соціально-психологічної реабілітології як галузі тощо. Використання соціально-психологічних знань, теорій та інструментів для підвищення суб'єктивного благополуччя людини теж є відповідною технологією.

Процес соціально-психологічного відновлення особистості можна розділити на такі етапи: підготовчий, базисний та підтримувальний, на кожному з яких доцільно використовувати певні реабілітаційні технології, що складаються з відповідних технік. Лише органічне поєднання процедурних, технічних моментів реабілітації і ціннісно-смыслових аспектів підтримання та відновлення психологічного здоров'я особистості забезпечує послідовне успішне проходження кожного з етапів.

Технології, які доцільно використовувати на підготовчому етапі реабілітації, це технологія подолання недостатньої мотивації щодо власного життя, технологія пошуку ефективних мотиваторів і технологія активізації сліпих зон уваги.

Розгляньмо техніки, які доцільно використовувати на цьому етапі. Це, по-перше, активізація бажання самозмін, стимулювання позитивних спогадів, зараження позитивним прикладом, що сприяє подоланню низької вмотивованості до змін. По-друге, це техніки мрій про бажане майбутнє, активізація ресурсу подолання перешкод та стимулювання підтримки оточення, що забезпечує появу нових мотиваторів самозмін. По-третє, це техніка опису власного дня, техніка подолання гіперфокусу на проблемі і техніка активізації рефлексивності, що суттєво покращує самоусвідомлення та сприяє оновленому баченню колишніх "сліпих зон".

На базисному етапі реабілітації доцільно використовувати технологію відновлення творчого проектування власного майбутнього за допомогою зважених і відповідальних життєвих виборів; технологію апробацій оновленого життєвого проекту за допомогою актуальних та оперативних життєвих завдань і технологію успішної реалізації поставлених завдань за допомогою все більш успішного перепристосування до мирного життя, компетентного практикування.

Відповідно до розроблених технологій бажано використовувати такі техніки. По-перше, техніки підвищення відповідальності за власне життя, пробудження інтересу до нового та зміни фокусу автобіографування, що забезпечує відновлення готовності до здійснення самостійних життєвих виборів. По-друге, техніки оцінювання наявних можливостей та обмежень, зважування майбутніх зусиль, зміни адресатів, що забезпечують постановку своєчасних життєвих завдань, які людина спроможна реалізувати. По-третє, техніки подолання калейдоскопічності спогадів, зміни масштабів пережитого, спільного бачення життєвої ситуації, що сприяє не лише вибору актуального вектора самозмін, а й оптимізації практик життєздійснення.

Форми роботи, в яких практично використовують відповідні технології, можуть бути дуже різноманітними: щотижнева індивідуальна або групова робота, кількадевні сесії, тематичні майстер-класи тощо.

Окремо розгляньмо технології, які доцільно використовувати і на завершальному етапі реабілітації, і як профілактичні й підтримувальні засоби. Саме ці технології перетворюють лінійну послідовність відновлювальних впливів на своєрідне “коло”, завдяки якому досягнення певної стадії відновлення забезпечує готовність до переходу на якісно нову, більш складну стадію.

Серед таких універсальних технологій слід назвати насамперед технологію численних переінтерпретацій травматичних спогадів.

Існують переконливі дані щодо суттєвих кореляцій між уникненням переосмислення отриманого травматичного досвіду і психологічним благополуччям. У дослідженні взяли участь мирні мешканці Косова, що постраждали внаслідок воєнних дій. Учасники дослідження, які уникали переосмислення набутого досвіду, повідомляли про неналежне психологічне функціонування та меншу суб'єктивну задоволеність життям порівняно з тими, хто такого досвіду не уникав [11].

Для стимулювання процесу переосмислення та інтеграції травматичного досвіду доцільно використовувати техніки наративно-ментативного аналізу власного життя, зміни ракурсу, порівняння версій Я-чуттєвого і Я-рефлексивного, фрагментації автонаративу, створення штучних розривів в оповідній тканині. Кожна нова версія сприяє тому, що людина починає сприймати себе не лише в ролі головного героя, що пережив страшні події, а й у ролі автора історії, який хоче, щоб його варіант відтворення подій був максимально правдивим, реалістичним та гідним уваги тих, з ким він ділиться пережитим.

Наступною є технологія вироблення нового ставлення до травми як до ресурсу.

Далеко не всі знають, що після будь-якої травми в багатьох постраждалих (від 30 до 70 %) активізується посттравматичне зростання, починають відбуватися позитивні зміни в житті. Швидкість й успішність посттравматичного зростання забезпечується засвоєнням, переосмисленням, інтеграцією набутого болісного досвіду. Посттравматичне

зростання проявляється в налагодженні більш глибоких стосунків із значущими людьми; у розумінні себе не лише як чутливої і вразливої людини, а і як людини сильною, витривалою.

Успішна реалізація цієї технології забезпечується за допомогою техніки психоедукації, інформування про високу ймовірність посттравматичного зростання, техніки позитивної переоцінки ситуації та вибудовування нових життєвих перспектив, техніки перетворення руйнівної енергії стресу на відновлювальну.

І, нарешті, на підтримувальному етапі доречною є технологія опосередкованого впливу на особистість шляхом організації екологічного середовища життєдіяльності.

У західній психології один з різновидів такої реабілітації дістав назву “природної” (nature-based rehabilitation). Природну реабілітацію розглядають як другу лінію втручання, що має великий потенціал для відновлення після травматизації. Виділяють стадії і компоненти такої реабілітації, що сприяють інтимній взаємодії людини з природним середовищем, забезпечуючи активацію поведінки людини, її десенсибілізацію, зниження тривожності, посилення контролю над іншими симптомами [12; 13].

У цьому ключі особливо цікавим видається оригінальне дослідження, нещодавно проведене в Копенгагенському університеті. Психологи вивчали вплив терапії природними умовами на ветеранів, що повертаються з війни і мають посттравматичні розлади. Солдатам, які побували в зонах бойових дій від 1 до 4 разів, пропонувалося протягом 10 тижнів дозовано відвідувати університетський дендрарій і терапевтичний сад у лісопарку. Ветерани відпочивали на природі, садили дерева, допомагали садівникові у щепленні та інших роботах, виконували дихальні, релаксаційні вправи разом із психологом. Індивідуальні психотерапевтичні сесії також проводилися на свіжому повітрі. Ветерани сприймали природу як вільне від вимог місце, де вони могли почуватися в безпеці, що сприяло конструктивним змінам у їхній життєдіяльності. Важливо, що навіть через рік після дослідження його учасники й далі використовували природу для самовідновлення [14].

Особи, які мають багато контактів з природою, менше страждають від кризових переживань, ніж ті, у кого мало такого досвіду. Взаємодія з природою, за емпіричними даними, справляє більш потужний вплив на реабілітаційний потенціал людей, які сильно постраждали від кризи, порівняно з тими, хто переживає кризу середнього чи низького рівня. Існує припущення, що реабілітаційний ефект природи пов’язаний з її здатністю бути збагачувальним середовищем для людини, що дає їй нове бачення світу, сприяє появі нових способів усвідомлювати себе і свої ресурси [15].

Перспективами дослідження є подальша концептуалізація досвіду реабілітаційної роботи та розроблення адресних технологій залежно від характеру травмування.

Висновки. Специфіка соціально-психологічної реабілітації полягає в її спрямованості на активізацію життєтворення особистості, що постраждала внаслідок травмування. Реабілітація сприяє відновленню бажання самотрансформацій, здатності до проектування майбутнього життя та втілення цих проектів у різних сферах життєдіяльності.

Соціально-психологічними технологіями реабілітації особистості є спрямовані на відповідні мішені комплексні впливи, що забезпечують збереження і відновлення особистісної цілісності, збалансованості, здатності до саморегуляції, самоефективності, комунікативної компетентності, активізації сенсопородження. Технології базуються на сукупності інтервенцій, що слугують підтриманню і відновленню здатності особистості до життєтворення, і розгортаються в чотирирівторній – персонально-інструментально-просторово-часовій – площині.

Процес соціально-психологічного відновлення складається з трьох етапів: підготовчого, базисного і підтримувального. На підготовчому етапі використовують технологію посилення мотивації щодо самозмін, технологію конструювання ефективних мотиваторів і технологію активізації “сліпих зон” уваги. На базисному етапі застосовують технологію проектування майбутнього за допомогою життєвих виборів, технологію апробацій оновлених проектів за допомогою постановки життєвих завдань і технологію реалізації поставлених завдань за допомогою все більш успішного практикування. На підтримувальному етапі, який водночас є профілактичним, доцільно використовувати технологію переінтерпретації та інтеграції травматичних спогадів у загальний досвід особистості, технологію вироблення нового ставлення до травми як до ресурсу і технологію опосередкованого впливу на особистість шляхом організації більш екологічного середовища життєдіяльності.

Список використаних джерел

1. Кісарчук, З. Г. (Ред.). (2017). *Особливості стосунків “психотерапевт – клієнт” у сучасному соціокультурному середовищі*. Київ: Видавничий дім “Слово”.
2. Шестопалова, Л. Ф., Кожевнікова, В. А., Бородавко, О. О., & Бучок, Ю. С. (2016). Клініко-психологічні прояви постстресових розладів у цивільних осіб, тимчасово переміщених із зони АТО. *Медична психологія*, 4, 3–6.
3. *Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах*. (2014). Харків: Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України.
4. Друзь, О. В., & Черненко, І. О. (2017). Напрямки медико-психологічної профілактики постстресових психічних розладів у учасників локальних бойових дій. *Український вісник психоневрології*, т. 25, 1(90), 45–48.
5. Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2015). *Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.

6. Frain, M., Bethel, M., & Bishop, M. (2010). A roadmap for rehabilitation counseling to serve military veterans with disabilities. *Journal of Rehabilitation*, 76(1), 13–21.
7. Ушакова, І. М., & Чернова, О. В. (2016). Проблема психологічної реабілітації працівників ДСНСУ, які виконували свої професійні обов'язки в зоні збройного конфлікту. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 19, 242–251.
8. Мельник, А. П. (2015). Психологічна реабілітація військовослужбовців, що перебували в умовах бойових дій. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4(29), 100–105.
9. Attaelmanan, A. Y., Hengkun, J., & Ahmed, E. M. (2014). Socio-psychological impact of the darfur war on women and children. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 19(5), 697–701.
10. Mollica, R., & McDonald, L. (2002). Refugees and mental health (Old stereotypes, new realities). *UN Chronicle*, 39(2). Retrieved from <https://www.questia.com/magazine/1G1-91088424/>.
11. Morina, N. (2007). The role of experiential avoidance in psychological functioning after war-related stress in Kosovar civilians. *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 195 (8), 697–700.
12. Pálsdóttir, A. M., Persson, D., Persson, B., & Grahn, P. (2014). The journey of recovery and empowerment embraced by nature – Clients' perspectives on nature-based rehabilitation in relation to the role of the natural environment. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 11(7), 7094–7115.
13. Gelkopf, M., Hasson-Ohayon, I., Bikman, M., & Kravetz, S. (2013). Nature adventure rehabilitation for combat-related posttraumatic chronic stress disorder: A randomized control trial. *Psychiatry Research*, 209(3), 485–493.
14. Poulsen, D. V., Stigsdotter, U. K., Djernis, D., & Sidenius, U. (2016). Everything just seems much more right in nature: How veterans with post-traumatic stress disorder experience nature-based activities in a forest therapy garden. *Health Psychology Open*, January-June, 1–14. Retrieved from <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2055102916637090>.
15. Ottosson, J., & Grahn, P. (2008). The role of natural settings in crisis rehabilitation: How does the level of crisis influence the response to experiences of nature with regard to measures of rehabilitation? *Landscape Research*, 33(1), 51–70.

References

1. Kisarchuk, Z. H. (Ed.). (2017). *Osoblyvosti stosunkiv "psykhoterapevt – kliient" u suchasnomu sotsiokulturnomu seredovyshchi*. [Peculiarities of "psychotherapist - client" relationships in modern socio-cultural environment]. Kyiv: Slovo Publ. (ukr).
2. Shestopalova, L. F., Kozhevnikova, V. A., Borodavko, O. O., & Buchok, Yu. S. (2016). Kliniko-psykholohichni proiavy poststresovykh rozladiv u tsyvilnykh osib, tymchasovo peremishchenykh iz zony ATO [Clinical-psychological manifestations of post-stress disorders in civilians temporarily displaced from the ATO zone]. *Medychna psykholohiia* [Medical Psychology], 4, 3–6 (ukr).
3. *Diahnostyka, terapiia ta profilaktyka medyko-psykholohichnykh naslidkov boiovykh dii v suchasnykh umovakh* [Diagnostics, therapy and prevention of medical-psychological consequences of combat operations in modern conditions]. (2014). Kharkiv (ukr).

4. Druz', O. V., & Chernenko, I. O. (2017). Napriamky medyko-psykholohichnoi profilaktyky poststresovykh psykhychnykh rozladiv u uchasykyv lokalnykh boiovykh dii [Directions of medical-psychological prevention of post-stress mental disorders in local military operations' participants]. *Ukrainkyi visnyk psykhonevrolohii* [Ukrainian Journal of Psychoneurology], Vol. 25, 1(90), 45–48 (ukr).
5. Kokun, O. M., Ahaiev, N. A., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2015). *Osnovy psykholohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtiam v umovakh boiovykh dii* [Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat situations]. Kyiv (ukr).
6. Frain, M., Bethel, M., & Bishop, M. (2010). A roadmap for rehabilitation counseling to serve military veterans with disabilities. *Journal of Rehabilitation*, 76(1), 13–21.
7. Ushakova, I. M., & Chernova, O. V. (2016). Problema psykholohichnoi reabilitatsii pratsivnykyv DSNSU, yaki vykonuvaly svoi profesiini обов'язky v zoni zbroinoho konfliktu [The problem of psychological rehabilitation of SSNSU employees who performed their professional duties in the area of armed conflict]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii* [Problems of extreme and crisis psychology], 19, 242–251 (ukr).
8. Melnyk, A. P. (2015). Psykholohichna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtiv, shcho perebuvaly v umovakh boiovykh dii [Psychological rehabilitation of servicemen who were taken the fighting actions]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology, and pedagogy], 4(29), 100–105 (ukr).
9. Attaelmanan, A. Y., Hengkun, J., & Ahmed, E. M. (2014). Socio-psychological impact of the darfur war on women and children. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 19(5), 697–701.
10. Mollica, R., & McDonald, L. (2002). Refugees and mental health (Old stereotypes, new realities). *UN Chronicle*, 39(2). Retrieved from <https://www.questia.com/magazine/1G1-91088424/>.
11. Morina, N. (2007). The role of experiential avoidance in psychological functioning after war-related stress in Kosovar civilians. *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 195 (8), 697–700.
12. Pálsdóttir, A. M., Persson, D., Persson, B., & Grahn, P. (2014). The journey of recovery and empowerment embraced by nature – Clients' perspectives on nature-based rehabilitation in relation to the role of the natural environment. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 11(7), 7094–7115.
13. Gelkopf, M., Hasson-Ohayon, I., Bikman, M., & Kravetz, S. (2013). Nature adventure rehabilitation for combat-related posttraumatic chronic stress disorder: A randomized control trial. *Psychiatry Research*, 209(3), 485–493.
14. Poulsen, D. V., Stigsdotter, U. K., Djernis, D., & Sidenius, U. (2016). Everything just seems much more right in nature: How veterans with post-traumatic stress disorder experience nature-based activities in a forest therapy garden. *Health Psychology Open*, January-June, 1–14. Retrieved from <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2055102916637090>.
15. Ottosson, J., & Grahn, P. (2008). The role of natural settings in crisis rehabilitation: How does the level of crisis influence the response to experiences of nature with regard to measures of rehabilitation? *Landscape Research*, 33(1), 51–70.

УДК 316.64

З. Ф. Сіверс

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИЯВІВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано змістові рівні концептуальних ідей та вихідних положень вивчення психологічних чинників, які впливають на процес і результат активного відображення особистістю політико-правової дійсності та вияви політико-правової свідомості (ППС) особистості в політико-правових ситуаціях. Зроблено необхідні уточнення того психологічного змісту, який вкладається науковцями в такі соціально-психологічні феномени, як “політична і правова культура”, “політична і правова ідентичність”, “політична і правова компетентність”, що традиційно вважаються ознаками розвитку політико-правової свідомості. Розглядається співвідношення цих різномимірних виявів політико-правової свідомості в єдиному семантичному просторі. Специфічні аспекти функціонування свідомості аналізуються під кутом зору низки наукових підходів, зокрема обґрунтовуються положення структурно-змістового, процесуального та феноменологічного підходів у вирішенні людиною життєвих завдань. Показано, що оскільки в кожному з цих наукових підходів відбиваються специфічні аспекти функціонування свідомості, то результатом досліджень стає виділення й специфічних груп соціально-психологічних чинників становлення ППС: структурно-змістовий підхід, який вивчає характеристики наявної системи ставлень людини до дійсності, дає змогу виділити структурно-змістові чинники становлення ППС; процесуальний, спрямований на вивчення способів конструювання цієї системи, – комунікативні чинники становлення ППС; феноменологічний, орієнтований на визначення надситуативних характеристик функціонування особистості як суб’єкта політико-правового самовизначення, – функціональні чинники становлення ППС. З огляду на результати проведеного аналізу виділено три групи соціально-психологічних чинників становлення політико-правової свідомості: структурно-змістові, комунікативні та функціональні.

Ключові слова: вияви політико-правової свідомості, чинники становлення політико-правової свідомості, політико-правова культура, політико-правова ідентичність.

Z. F. Sivers

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE RESEARCH ON PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE STATEMENT AND MANIFESTATIONS OF POLITICO-LEGAL CONSCIOUSNESS OF PERSONALITY

There are analyzed the content levels of conceptual ideas and starting points for the research on psychological factors which influence the process and the result of the active personal reflection of politico-legal reality and the manifestations of politico-legal consciousness of the individual in politico-legal situations. There are made the necessary clarifications of the psychological content that scientists put into such socio-psychological phenomena as “political and legal culture”, “political and

legal identity”, “political and legal competence”, which are traditionally considered as manifestations of the development of politico-legal consciousness (PLC). The comparison of these various manifestations of political-legal consciousness in a common semantic space is analyzed. Specific aspects of the consciousness functioning are analyzed through a number of scientific approaches, among which the provisions of the structural-content, procedural and phenomenological approaches are substantiated in persons life tasks solving. It is shown that since in each of these scientific approaches the specific aspects of the functioning of consciousness are revealed, the result of these studies is also the exudation of specific groups of socio-psychological factors in the PLC formation. So the structural-content approach, which studies the characteristics of the existing system of human attitude to reality, allows to highlight the structural-content factors of the PLC formation. Procedural approach, aimed at studying the ways of this system constructing, highlights the communicative factors of the PLC formation. Phenomenological approach, focused on the definition of supersituational characteristics of the individual’s functioning as a subject of politico- legal self-determination, allows to analyze the functional factors of the PLC formation. Regarding to the above-mentioned statements it is distinguished the three groups of socio-psychological factors of politico-legal consciousness formation: structural-content, communicative and functional.

Key words: manifestations of politico-legal consciousness, factors of the politico-legal consciousness formation, politico-legal culture, politico-legal identity.

Постановка проблеми. Початковим етапом організації будь-якого дослідження є розв’язання проблеми методології, що полягає в забезпеченні її повноти (охопленні всіх елементів) та віднаходженні оптимальної конфігурації цих елементів. Поняття “методологія” має два відносно самостійні значення. Перше значення полягає в розумінні методології як теорії організації пізнавального процесу. У такому значенні методологія відображає пізнання в загальній формі, можливості пізнавальних механізмів та взаємозв’язок компонентів конкретного дослідження. Тобто методологія практично не залежить від специфіки конкретного предмета дослідження і є методологією в цілому як загальна логіка пізнання. Друге значення методології пов’язане із системою пізнавальних настановлень і механізмів, які уможливають проникнення в суть предмета пізнання з урахуванням його цілей та специфіки предмета пізнання. Адекватною засадам дослідження буде така методологія, яка не просто дає змогу дослідити предмет та узгодити результати пізнання з вихідними ідеями, а й виразити своєрідність предмета дослідження та стратегії його пізнання. У зв’язку з цим відносно самостійного значення набуває проблема вироблення методології соціально-психологічного дослідження психологічних чинників становлення та виявів політико-правової свідомості. З огляду на вищезазначене цілком природним першим, початковим етапом нашого дослідження став пошук такої, адекватної предметові дослідження методології. Отож *метою статті* є спроба реконструювати хід міркувань у процесі цього пошуку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політико-правову свідомість ми розглядаємо як *процес і результат активного відображення (конструювання) особистістю політико-правової дійсності та створення смислової основи власних політико-правових виборів*. Функціями свідомості в такому широкому її розумінні є відображувальна і породжувальна [1, с. 162]. Відображувальна функція політико-правової свідомості полягає у створенні змістових ставлень особистості до себе і до політико-правової дійсності; породжувальна – у перетворенні ситуації та перетворенні себе як суб'єкта вибору.

Виявами політико-правової свідомості традиційно вважають такі соціально-психологічні феномени, як “політична і правова культура”, “політична і правова ідентичність”, “політична і правова компетентність” тощо. Під кутом зору завдань нашого дослідження потрібно передусім уточнити той психологічний зміст, який науковці вкладають в зазначені поняття, та з'ясувати співвідношення цих різномірних виявів політико-правової свідомості в єдиному семантичному просторі.

Політико-правова культура – це одна із складових духовної культури суспільства. Вона являє собою зафіксований у звичаях, традиціях, законах політичний досвід суспільства, досвід взаємодії громадян із суспільством та органами влади. На етапі модернізації суспільства, коли змінюються політична система і норми законодавчої регуляції суспільного життя, виникає потреба і в зміні усталених у соціумі способів відображення політико-правової дійсності, створенні нових моделей участі в політичному житті суспільства. Коли старі культурні зразки втрачають свій адаптаційний потенціал, вони все одно не зникають безслідно – їхня регулятивна функція виявляється в тому, що громадяни мають певні очікування від влади, певним чином оцінюють її діяльність та взаємодіють з владними органами та інститутами. Отже, навіть у ситуації політичних потрясінь та правової невизначеності будь-яке суспільство залишається носієм свого політико-правового досвіду, суб'єктом політичної культури. У цьому сенсі не може існувати “некультурного” суспільства, бо політична культура і влада, як зазначає М. Фуко, імпліцитно відбиваються в будь-якому феномені соціального життя, впливаючи (безпосередньо чи опосередковано) на дії, думки чи інтенції громадян [2].

У сучасній політології тривалий час розробляється поняття “політичної культури особистості”, яке конструється як феномен засвоєння членом суспільства культурних традицій, норм та зразків розв'язання політико-правових проблем. В умовах існування в державі усталеної системи суспільних уявлень про політичний процес і про належні форми політичної діяльності визначення “політичної культури особистості” може здійснюватися шляхом порівняння індивідуальних переконань, цінностей та способів поведінки досліджуваного з прийня-

тими в соціумі зразками. У результаті можна зробити певний висновок про ступінь подібності індивідуальних і суспільних конструктів політико-правової дійсності: якою мірою цей суб'єкт інтеріоризує норми політичної культури суспільства. Саме в цьому сенсі можна визначати “рівень політичної культури” особистості.

У ситуації стрімких трансформацій суспільства, коли змінюються і інституалізовані, і неінституалізовані норми владно-підвладної взаємодії в соціумі, дуже складно виділити ті загальноприйняті зразки, щодо яких можна визначати рівень політичної культури індивідуальних чи групових суб'єктів. Коли суспільство “експериментує” з множинністю варіантів розбудови своїх взаємовідносин з владою, індивідуальна особистість мусить визначити (а вже потім підтримувати і змінювати) свою власну позицію щодо політико-правової дійсності. Результатом такого самовизначення (ідентифікації себе щодо політико-правової сфери життя) стає політико-правова ідентичність особистості.

Політико-правова ідентичність. На відміну від поняття “політична культура особистості”, яке відображає ступінь засвоєння індивідом усталених у суспільстві культурних норм і зразків, поняття “політична ідентичність” описує специфіку здійснюваного особистістю вибору своєї моделі політичної дійсності з множини всіх тих моделей, які пропонує соціум. Ідентичність особистості розглядають як гіпотетичну психологічну структуру, що феноменологічно виявляється в патернах розв'язання людиною проблем і в найширшому сенсі являє собою суб'єктивну концептуальну модель “себе-у-світі” [3–5]. Політико-правова ідентичність особистості – це специфічний зріз Я-концепції, що об'єктивується в процесі розв'язання людиною проблем у політико-правовій сфері життя. А будь-яке наукове дослідження особливостей Я-концепції людини може здійснюватися лише шляхом вивчення способів вирішення нею певних життєвих завдань, оскільки “потенційне психічне” виявляється в процесі функціонування особистості.

Якщо об'єктом наукового дослідження є специфіка самовизначення особистості в політико-правовій сфері життя, то предметами дослідження можуть бути:

а) структурно-змістові особливості суб'єктивної моделі себе-у-світі: специфіка ментальних репрезентацій суб'єктом політико-правової дійсності (структура і зміст тих уявлень і настановлень, що реалізуються особистістю в певній комунікативній ситуації);

б) динамічні характеристики процесу конструювання суб'єктом комунікації смислових основ свого вибору (суб'єктивні стратегії подолання суперечностей між альтернативними варіантами смислоутворення);

в) “надситуативна”, винесена з індивідуального життєвого досвіду, схильність особистості здійснювати певний тип життєвих виборів (інтеграція домінуючих ставлень людини до дійсності, що часто актуа-

лізується в ході вирішення суб'єктом політико-правових завдань: лояльність, переконаність, активність, патерналізм, патріотизм, політико-правова компетентність, ціннісні пріоритети тощо).

Іншими словами, якщо йдеться про способи вирішення людиною життєвих завдань, то способи наука вивчає з позицій структурно-змістового, процесуального та феноменологічного підходів. Зазначені наукові підходи відрізняються постановкою базового питання і дослідницькими методами, за допомогою яких ці питання вирішуються.

Структурно-змістовий підхід. Зasadничим питанням структурно-змістового підходу є питання про те, як ставиться людина до тих чи тих аспектів реальності. Відповідно, основний метод вивчення цієї суб'єктивної моделі реальності – це різноманітні опитування респондентів про те, яким вони бачать чинний і бажаний стан політико-правової дійсності. Результатом таких досліджень стають наукові знання про те, як відображаються у свідомості громадян певні події та явища політичного життя суспільства, як громадяни оцінюють та переживають цю реальність і які моделі бажаного чи вірогідного майбутнього вони створюють.

Процесуальний підхід. Другий науковий підхід до вивчення способів політико-правового самовизначення особистості спрямований на дослідження не так змісту набутої нею ідентичності, як перебігу самого процесу ідентифікації. У цьому “процесуальному” підході базовим є питання про те, як суб'єкт вибору приходять до того чи того рішення (як долає суперечності, що актуалізуються в процесі смислоутворення). Методом вивчення суб'єктивних стратегій смислоутворення є включене спостереження: дослідник і досліджуваний стають учасниками спільної діяльності (інтерактивної взаємодії), у ході якої об'єктивуються властиві їм патерни долання неоднозначності вибору. Результатом таких досліджень є наукове знання про способи вирішення особистістю смислотворчих завдань.

Згідно з концепцією повноцінного функціонування особистості оптимальним способом смислоутворення є “засвоєння” нею виявлених смислових суперечностей (створення особистісних смислів більш високого порядку, в яких ці суперечності “знімаються”). Існують й інші способи долання виявлених суперечностей, зокрема стратегії “захисту від розвитку”, за допомогою яких особистість створює ілюзію, що в неї немає альтернатив вибору. Такі “психологічні захисти” об'єктивуються в самообмеженнях особистості на рівні перцептивних, когнітивних чи творчих можливостей [6; 7]. Перспективність процесуального підходу до дослідження феномену політико-правової ідентифікації особистості полягає в тому, що він розкриває психологічну природу суб'єктивних труднощів людини в конструюванні нею життєвих виборів і дає їй орієнтири для оптимізації процесу смислотворчої комунікації.

Феноменологічний підхід. Крім характеристик суб'єктивного образу дійсності й індивідуальних способів його конструювання, наука вивчає також узагальнену схильність особистості посідати певну позицію, коли йдеться про розв'язання політико-правових проблем. Сумарними виявами таких особистісних схильностей є переживання і дії людини, які науковці категоризують як “патріотизм” (зокрема Е. Андреев, І. Бех, К. Чорна, П. Віндюк), “патерналізм” (М. Колоколова, С. Літвіна, В. Мясленко), “громадянськість” (В. Жовтянська, О. Князев) тощо. Хоч ці феномени активно вивчаються в сучасній соціології, правознавстві, педагогіці і психології, і досі залишається неоднозначним розуміння їхньої психологічної природи. З одного боку, їх трактують як психічні стани: почуття, переживання, настрої (Є. Бородін, М. Колоколова, Е. Грицай, М. Ніколко); з другого – як психологічні утворення: особистісні якості, настановлення, спрямованість (Ю. Кокарев, А. Князев, Н. Хазратова); з третього – обмежуються віднесенням їх до ідейних, моральних або світоглядних цінностей (І. Дуранов, Г. Здерева). Відповідно, різняться і методи дослідження цих соціально-психологічних феноменів, і висновки про їхнє значення й шляхи розвитку. Щоб усунути ці суперечності, потрібно, на наш погляд, здійснити короткий екскурс у загальнопсихологічну теорію особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності [8].

Згідно з цією теорією, ставлення людини – це не частина особистості, а потенціал її психічної реакції (переживань і дій) щодо якогось предмета, процесу або факту дійсності. Поняття психічного ставлення відображає внутрішній бік зв'язку людини з дійсністю, змістово характеризує особистість як активного суб'єкта з його вибіркоким характером внутрішніх переживань і зовнішніх дій, спрямованих на різні сторони об'єктивної дійсності. Діяльність і поведінка однієї і тієї ж особистості в кожен конкретний момент визначаються її ставленнями до різних сторін дійсності, ставленнями, що впливають також з історії розвитку особистості [там само, с. 49].

Ставлення є цілісним, як і сама особистість. Розвиток особистості – це процес налагодження її зв'язків з дійсністю, що постійно ускладнюються, збагачуються, поглиблюються. Це розвиток й ускладнення психічних процесів і формування досвіду (психічного потенціалу). Досвід набувається у формі накопичення: 1) знань; 2) навичок; 3) умінь; 4) ставлень. Усі чотири види потенційного психічного тією чи іншою мірою характеризують особистість. Дослідження особистості в її розвитку – це історичне вивчення особистості в динаміці її змістових ставлень [там само, с. 49]. Так само це стосується і до вивчення політико-правової свідомості особистості, де предметом дослідження є *динамічна система ставлень людини до відповідних аспектів політико-правової дійсності*.

Оскільки ставлення існують між особистістю – суб'єктом – і об'єктом її ставлень, то вони реалізуються (і можуть вивчатися) у ситуації взаємодії людини з олюдненим світом. І структурно-змістовий, і процесуальний підходи до вивчення ППС аналізують вияви особистісних ставлень людини до політико-правової дійсності: перший – змістові характеристики наявної системи ставлень, другий – способи конструювання цієї системи. Феноменологічний підхід спрямований на вивчення надситуативних характеристик функціонування особистості як системи ставлень людини до дійсності – інтегральних властивостей системи, які зумовлюють типовий для неї сценарій вирішення життєвих завдань (у нашому дослідженні – завдань політико-правового плану).

Найчастіше для категоризації цих феноменів у психологічній науці застосовують поняття *спрямованості особистості*, запропоноване В. Штерном [9]. “Характеристика особистості її спрямованістю є топографічно-векторною, у застосуванні до психології це означає домінуюче ставлення” [8, с. 150]. Використання поняття “спрямованість” викликає питання не тільки про те, що є тим, на що спрямована людина, а й що саме спрямоване. Так, говорять про спрямованість смаків, поглядів, бажань, мрій, інтересів, симпатій, схильностей і т. ін. Спрямованість інтересів – коректне поняття, воно характеризує домінуючі інтереси особистості.

Утім, говорити про “спрямованість” особистості дуже складно, адже особистість багатогранно вибіркова. “Особистість має характеристики не лінійні і не площинні. Якщо користуватися просторовою метафорою, особистість являє собою не тільки тривимірну величину, як статуя, але, як усе живе, вона динамічна і по-різному в різних системах змінюється в процесі життя. Характеристика особистості через спрямованість не тільки є односторонньою і збідненою, а й малоприсадибною для розуміння більшості людей, поведінка яких визначається зовнішніми впливами та відсутністю «керма» домінуючої спрямованості. Ставлення людини різноманітні, а тому саме вони можуть розкрити різноманітність людської психіки” [там само, с. 150].

Те ж саме можна сказати і про поняття “якість” особистості. Кожна людина має цілу низку особистісних “якостей”, які виявляються різними гранями в різних ситуаціях та об'єднуються в нові композиції залежно від обставин ситуації в їхній даності суб'єктові взаємодії. А оскільки одна й та сама особистісна “якість” виявляється в одних ситуаціях і не виявляється в інших, то вона є не так психологічним утворенням, як виявом того, як особистість конструює певну комунікативну ситуацію взаємодії (комунікативну ситуацію). Класичним прикладом того, як у ситуації опитування люди демонструють одні якості, а на практиці – протилежні, є експерименти С. Лап'єра Під час цих експериментів у поведінкових виявах більшості досліджуваних не виявлялася “якість” расової нетерпимості, яку вони самі собі приписували.

Більш коректним для опису інтегральної схильності особистості до тих чи тих варіантів конструювання дійсності є, на наш погляд, поняття “особистісна позиція”. Введене в ужиток ще А. Адлером (A. Adler, 1912), це поняття “являє собою, по суті, інтеграцію домінуючих вибіркових ставлень людини до значущих для неї питань” [там само, с. 150]. Якщо певні завдання вибору періодично постають перед людиною, то в кумулятивному плані можна виявити схильність особистості до вибору тієї чи тієї позиції щодо вирішення цих завдань. Коли ж ідеться про завдання самовизначення у владно-підвладних відносинах, то можна говорити про такі особистісні позиції, як “лояльність – критичність”, “громадянська активність – пасивність”, “схильність до автономності – запит на патерналізм”, “колективізм – індивідуалізм”, “консерватизм – радикалізм” тощо.

Той факт, що це не “якості” і не “спрямованості” особистості, а саме *тимчасова тенденція в обиранні нею певної позиції* у вирішенні життєвих завдань, підтверджується численними науковими дослідженнями, які показують змінюваність цих тенденцій залежно від соціальних, економічних чи політико-правових обставин життя спільнот (Ф. Васбурн, А. Дроздова, А. Зоткін, А. Колоколова, А. Крилов).

Близьким до поняття “позиція” є поняття “настановлення”, введене в ужиток Л. Ланге (L. Lange, 1888). Воно розроблялося в психологічній теорії “атитюдів” й активно досліджувалося школою Д. Узнадзе. Поняття “настановлення” відображає психологічний стан схильності суб’єкта до певної активності в певній ситуації. Проте слід розрізнити “сенсомоторні настановлення”, які є “безособистісним” виявом інерції перебігу психічних процесів і виробляються експериментально, і поняття “особистісні настановлення”. Д. Узнадзе, який на прикладі сенсомоторних настановлень ілюстрував вплив “інерції минулого” на подальші реакції досліджуваних, визначав це поняття як готовність особистості до певної, зумовленої потребою, діяльності, як механізм інтегрування життєвого досвіду в теперішні реакції особистості. Таке розуміння поняття “особистісні настановлення”, прийняте в сучасній психології, включає разом з інерцією очікувань також інтерпретацію теперішнього і прогнозування майбутнього [10]. У цьому розумінні в “настановленні” особистості *інтегруються її домінуючі ставлення до дійсності*, як і в понятті “особистісна позиція”.

Якщо ми стверджуємо, що психологічним змістом патріотизму, патерналізму, правового нігілізму тощо є ті ставлення до дійсності, які реалізує людина, вирішуючи певну множину життєвих завдань (зокрема завдань політико-правової ідентифікації), то це дає нам змогу солідаризувати різнопланові наукові тлумачення цих феноменів. Оскільки суб’єктивні ставлення є латентним потенціалом переживань і дій людини в картині світу, то вияви цих ставлень можуть досліджуватися

наукою і як переживання (стани, настрої), і як патерни поведінки (готовність до певних дій, сценарії взаємодії).

У наукових колах наразі активно точиться дискусія про те, як розвиток політико-правової свідомості особистості пов'язаний з тими чи іншими її настановами. Наприклад, патріотична позиція особистості трактується не тільки як корелят її громадянської зрілості (А. Овчаров, О. Петрунько), а і як компенсаторно-захисний спосіб підвищення відчуття власної цінності, спосіб зняття відповідальності за здійснювані політико-правові вибори (В. Васютинський, О. Вознесенська, Н. Череповська, Е. Грицай, М. Ніколко). Це ж саме стосується і патерналізму, який розглядається в психології і як самообмеження особистісної автономності (М. Дубинянський, Е. Лібанова, Т. Петрушина.), і як законмірні очікування турботи від влади людьми, яких ця ж влада позбавила можливостей жити з власної праці (М. Колоколова, О. Белінська, Т. Стефаненко). Сучасні соціально-психологічні дослідження свідчать про те, що патерналістські настановлення не корелюють з особливостями ціннісних орієнтацій та структурою самоідентифікації особистості, а залежать від міри соціальної захищеності громадян. Так, в умовах зростання корупції, інфляції, безробіття, податкового тиску на підприємницьку діяльність істотно звужуються можливості пересічного громадянина реалізувати свої конституційні права (на працю, житло, освіту, медицину, судовий захист тощо), що змушує його відмовлятися від автономності.

Більшість із цих дискусійних теоретичних питань можна було б, на наш погляд, зняти, якщо визнати, що всі описані соціально-психологічні феномени має сенс розглядати як *інтеграцію домінуючих ставлень людини до дійсності*. Залежно від того, наскільки зрілою (усвідомленою, диференційованою, інтегрованою, когерентною) є динамічна система особистісних ставень, залежить і те, наскільки сформована з них “особистісна позиція” буде адекватною ситуації та продуктивною для розвитку суб'єкта і суспільства. Якщо вихідні ставлення “незрілі” (когнітивно не опрацьовані, інтроєктовані, суперечливі, стереотипні, розмиті), то й будь-яка їх інтеграція буде такою ж ущербною. Тобто ресурсність таких особистісних позицій, як патріотизм, патерналізм, лояльність, переконаність тощо залежить від того, хто і коли (в яких ситуаціях) їх реалізує. Отже, немає жодних підстав оцінювати корисність “патріотизму” або шкідливість “патерналізму” абстрактного громадянина, оскільки жодна інтеграція домінуючих ставлень не схожа на іншу, а також не може бути завжди конструктивною (так само як і деструктивною).

У межах феноменологічного наукового підходу вирішується передусім питання про те, які особистісні позиції схильна посідати людина, здійснюючи свої життєві вибори. Кількість феноменів, які може виокремити наука для узагальнення особливостей настановлення

особистості на певні варіанти виборів, є необмеженою. В основі всіх цих особистісних настановлень лежать змістові ставлення людини до дійсності. Таким чином, у будь-якій інтеграції домінуючих ставлень особистості до політико-правових виборів представлені *ставлення людини: до себе* (як суб'єкта пізнання та перетворення світу), *до політичних об'єктів і явищ* (образ реальної та бажаної політико-правової дійсності), *до сценаріїв реалізації себе в соціумі* (отримані із соціального та індивідуального досвіду моделі владно-підвладної взаємодії). Те, що визначається в психології як “особистісна позиція” або “настановлення особистості”, є феноменом (сумарним виявом) *актуалізації цих ставлень у певній множині здійснюваних людиною політико-правових виборів*.

Оскільки визначити таку надситуативну позицію особистості, тільки знаючи про окремі її вибір, неможливо, то методом вивчення властивих людині настановлень є глибинні інтерв'ю та розгорнуті самозвіти, в яких респонденти висвітлюють ті “теми”, переживання і рішення, що повторюються в їхньому житті. Створюючи стандартизовані опитувальники, їхні розробники намагаються ставити “рефлексивні” питання, за якими респонденти мають оцінити такі ж самі свої узагальнені ставлення. Наприклад, Опитувальник рівня патерналізму щодо інститутів влади Т. Стефаненко дає змогу з'ясувати характеристики таких суб'єктивних ставлень людини до дійсності, як “міфологізація влади”, “абсолютизація закону”, “потреба в опіці і захисті” та “прагнення зняти відповідальність за власні вибори” [11]. За умови, що всі ці ставлення є домінуючими та актуалізуються у відповідній картині світу, складений з них інтеграл самовизначення особистості в ситуації можна вважати виявом її “патерналістичних настановлень”. Проте на основі таких тестових відповідей дуже складно стверджувати, що всі декларовані респондентом ставлення є домінуючими, а не декларовані – не існують взагалі. Перші можуть виявитися ситуативними, а другі – неусвідомлюваними. Якщо вже й покладатися на самоаналіз досліджуваних, то коректно було б ставити питання безпосередньо про ті ставлення, які вивчаються. Наприклад, запропонувати реальну або умовну ситуацію, в якій досліджуваним треба зробити вибір з-поміж двох можливих альтернатив (за чи проти реалізації певних настановлень).

Оскільки в кожному з описаних наукових підходів розкриваються специфічні аспекти функціонування свідомості, то результатом цих досліджень стає виділення й специфічних груп соціально-психологічних чинників становлення ППС. Так, структурно-змістовий підхід, який вивчає характеристики наявної системи ставлень людини до дійсності, розглядає *структурно-змістові* чинники становлення ППС; процесуальний підхід, зосереджений на вивченні способів конструювання цієї системи, виділяє *комунікативні* чинники становлення ППС; феноменологічний підхід, спрямований на визначення надситуативних харак-

теристик функціонування особистості як суб'єкта політико-правового самовизначення, досліджує *функціональні* чинники становлення ППС.

Висновки. На основі теоретичного аналізу наукових підходів до вивчення політико-правової свідомості виділено три групи соціально-психологічних чинників її становлення: структурно-змістові, комунікативні та функціональні. Кожна група вирізняється своєю структурою взаємозв'язків і відносною значущістю окремих чинників. Віднесення певного соціально-психологічного чинника становлення ППС до тієї чи тієї групи визначається тим, що вивчення кожного з них є втіленням відповідного наукового виміру реальності, а отже, потребує застосування адекватних цьому теоретичному підходу емпіричних методів дослідження та інтерпретаційних схем.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, щоб емпірично дослідити психологічні чинники становлення ППС, застосувавши адекватні запропонованій методології методи.

Список використаних джерел

1. Швалб, Ю. М. (2004). Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*, 4, 160–169.
2. Фуко, М. (2011). *Управление собой и другими. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1982–1983 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука.
3. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence In J. Adelson (Ed.). *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: John Wiley.
4. Титаренко, Т. М. (2017). Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 3–11.
5. Роджерс, К., & Фрейберг, Дж. (2002). *Свобода учиться*. Москва: Смысл.
6. Осадько, О. Ю. (2011). Когнітивно опосередковані засоби “психологічного захисту” вчителя у психотравмуючих ситуаціях професійного спілкування. В В. П. Казміренко (Ред.), *Активізація когнітивних процесів у спілкуванні* (с. 76–120). Київ: Міленіум.
7. Осадько, О. Ю. (2014). Фасилітаційно-орієнтоване спілкування як спосіб психологічної допомоги особистості в освоєнні соціальних протиріч. *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції “Ресурси стосунків II”* (13–14 грудня 2014 р., м. Київ) (с. 67–80). Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка.
8. Мясичев, В. Н. & Бодалев, А. А. (Ред.). (1995). *Психология отношений. Избранные психологические труды*. Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: Модэк.
9. Stern, W. (1968). Personalistische Psychologie. (In: Einführung in die neuere Psychologie. Harz, 1931, In: B. V. Wolman (Ed.), *Historical roots of contemporary psychology*, chap. 15. New York.
10. Макклелланд, Д. (2007). *Мотивация человека*. Санкт-Петербург: Питер.
11. Стефаненко, Т. Г. (2001). Изучение идентификационных процессов в психологии и смежных науках. В Т. Г. Стефаненко (Ред.), *Трансформация идентификационных структур в современной России* (с. 11–29). Москва: Московский общественный научный фонд.

References

1. Shvalb, Yu. M. (2004). Svidomist yak vidnoshennia liudyny do svitu [Consciousness as a person's relation to the world]. *Psykhoholohiia i suspilstvo* [Psychology and Society], 4, 160–169 (ukr).
2. Fuko, M. (2011). *Upravleniye soboy i drugimi. Kurs lektsiy, pročitannykh v Kolledzh de Frans v 1982–1983 uchebnom godu* [Managing ownself and others. Course of lectures read at the College de France in the 1982–1983 academic year]. St. Petersburg: Nauka Publ. (rus).
3. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence In J. Adelson (Ed.). *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: John Wiley.
4. Tytarenko, T. M. (2017). Osobystist pered vyklykamy viyny: psykholohichni naslidky travmatyzatsii [Personality upon the challenges of war: the psychological consequences of traumatisations]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 5 (19), 3–11 (ukr).
5. Rogers, K., & Freiberg, G. (2002). *Svoboda uchitsya* [Freedom to learn]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
6. Osadko, O. Yu. (2011). Kohnityvno oposeredkovani zasoby “psykholohichnoho zakhystu” vchytelia u psykhotravmuiuchykh situatsiiah profesiinoho spilkuvannia [Cognitively mediated means of “psychological defence” of a teacher in traumatic situations of professional communication]. In V. P. Kazmirenko (Ed.), *Aktivizatsiia kohnityvnykh protsesiv u spilkuvanni* [Activation of cognitive processes in communication] (pp. 76–120). Kyiv: Millenium Publ. (ukr).
7. Osadko, O. Yu. (2014). Fasylytatsiino-oriientovane spilkuvannia yak sposib psykholohichnoi dopomohy osobystosti v osvoinni sotsialnykh protyrych [Facilitation-oriented communication as a way of psychological assistance of the individual in the familiarization with social contradictions]. *Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Reiestry stosunkiv II” (13–14 hrudnia 2014, Kyiv)* [Materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Registers of Relationships II” (December 13–14, 2014, Kyiv)] (pp. 67–80). Kyiv: KNU named Taras Shevchenko (ukr).
8. Myasishev, V. N., & Bodalyov, A. A. (Ed.). (1995). *Psikhologiya otosheniy. Izbrannyye psikhologicheskyye trudy* [Psychology of relationships. Selected psychological works]. Moscow: Institute of practical psychology; Voronezh: Modek Publ. (rus).
9. Stern, W. (1968). Personalistische Psychologie. (In: Einführung in die neuere Psychologie. Harz, 1931). In: B. B. Wolman (Ed.), *Historical roots of contemporary psychology*, chap. 15. New York.
10. Makklelland, D. (2007). *Motivatsiya cheloveka* [Human motivation]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
11. Stefanenko, T. G. (2001). Izucheniye identifikatsionnykh protsessov v psikhologii i smezhnykh naukakh [The study of identification processes in psychology and related sciences]. In T. G. Stefanenko (Ed.), *Transformatsiya identifikatsionnykh struktur v sovremennoy Rossii* [Transformation of identification structures in modern Russia] (pp. 11–29). Moscow: Moscow Public Science Foundation (rus).

УДК 159.923.3-044.372

Т. О. Ларіна

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ОСОБИСТОСТІ, ЩО ЗАЗНАЛА ВПЛИВУ ТРАВМАТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню особливостей копінг-стратегій особистості, що зазнала впливу травматичної ситуації. Показано, що копінг-стратегії особистості є ефективним ресурсом подолання наслідків травми. Підкреслюється, що дієвість опанування складної ситуації проявляється в узгодженості копінг-стратегій з факторами вияву життєздатності та ресурсів життєстійкості особистості. Зауважено, що травматичні події спричиняють активацію ресурсів життєздатності, які виконують реабілітаційну функцію щодо збереження та відновлення психологічного здоров'я особистості. Емпірично встановлено, що конфронтаційність, готовність до ризику в поєднанні з готовністю відстоювати активну громадянську позицію є адекватною щодо революційної ситуації стратегією подолання та нейтралізації зовнішніх руйнівних факторів, однак така стратегія може спричинити водночас підвищений ризик емоційного вигорання. Копінг-стратегію “втеча-уникнення” розглянуто як певний вияв емоційної ригідності, що може перешкоджати адекватній когнітивній оцінці ситуації та інтеграції травматичного досвіду свідомістю, а також уповільнювати процеси нормальної життєпобудови. Наголошується, що особливої уваги з погляду психологічних інтервенцій потребує вікова категорія громадян віком 35–45 років. Зроблено висновок, що пошук соціальної підтримки є універсальним копінг-ресурсом подолання наслідків травматичних подій, а середній і високий рівень сформованості компетенцій життєстійкості зумовлює високу ефективність використання проблемно орієнтованих копінг-стратегій.

Ключові слова: копінг-стратегії, життєздатність, опанування, травма.

Т. О. Larina

THE FEATURES OF THE COPING STRATEGIES MANIFESTATION IN PERSONALITY AFFECTED BY A TRAUMATIC SITUATION

The article is dedicated to the study of the coping strategies features of the person experiencing the consequences of traumatic events. It is shown that coping strategies of individual is an effective resource to overcome the trauma consequences. It is emphasized that the effectiveness of overcoming the difficult situation manifests itself through the coping strategies coherence with the factors of resilience and hardiness resources. It is noted that traumatic events lead to the activation of resilience resources which play the rehabilitation function in the individual's psychological health preserving and restoring. It is empirically determined that confrontationality, willingness to risk combined with willingness to defend an active civic position are adequate in a revolutionary situation as a strategy for overcoming and neutralizing of external destructive factors. However, such a strategy may lead to an increased risk of emotional burnout. The escape-avoidance coping strategy is seen as a certain manifestation of emotional rigidity, which can hinder an adequate cognitive assessment of the situation and an integration of traumatic experiences into consciousness, as well as slow down

the mechanisms of normal life-formation. It is emphasized that special attention should be required to the psychological interventions of the 35–45 y. o. age category. It is summarized that the search for social support is a universal coping resource for overcoming traumatic events, and that the average and high levels of hardiness competencies determine high efficiency of using problem-oriented coping strategies.

Key words: coping strategies, resilience, overcoming, trauma.

Постановка проблеми. Події, пов'язані з розв'язанням РФ гібридної війни проти України, спричинили цілу низку життєвих викликів і травматичних подій, на які потрібно вчасно реагувати та витратити на їх опанування величезний арсенал адаптаційних ресурсів. За таких умов проблема дослідження ресурсів особистості, які допомагають протидіяти руйнівним наслідкам травми, використовувати ефективні стратегії опанування труднощів, керувати власними адаптаційними можливостями, набуває все більшої актуальності. Окремий інтерес становить вивчення копінг-стратегій як елементів свідомої поведінки, за допомогою якої людина намагається впоратись із життєвими труднощами [1; 2], осмисленої діяльності, спрямованої на активну взаємодію із ситуацією; можливостей змінити ситуацію, якщо вона піддається контролю, або пристосуватися до ситуації, якщо вона неконтрольована [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці наголошують, що різні ситуації вимагають застосування різних стратегій опанування (або їх поєднання) [4]. Розглядаючи фактори подолання травм і фактори посттравматичного зростання, звертають увагу на особливу роль вибору копінг-стратегій у складних ситуаціях [5].

З ресурсної теорії С. Е. Хобфолла, до якої все частіше звертаються науковці, котрі вивчають копінг, впливає, що зберегти здоров'я та адаптуватися за тяжких життєвих обставин можна завдяки “розподілу ресурсів”, які впливають на копінгову поведінку особистості [6]. Отже, сучасні дослідження, присвячені проблемі ефективного відновлення та реабілітації особистості після травми, усе більше зосереджують увагу не так на наявності ресурсів опанування, як на їх ефективному використанні і на здатності узгоджувати ресурси власного психологічного здоров'я, розвиваючи власну мужність та впевненість щодо конструктивного подолання стресу.

Провідну роль у конструктивному опануванні труднощів сьогодні відводять *життєздатності* людини як показнику динамічної позитивної адаптації, як здатності не тільки вижити в складних умовах, а й досягти значущих цілей, розвиватися всупереч впливу зовнішніх негативних факторів. Життєздатність визначають як метаздатність, значущою характеристикою якої є активність самої людини. Така активність передбачає високу соціальну активність особистості, спрямовану на перетворення зовнішнього природного та соціального середовища

і на формування самого себе відповідно до поставлених завдань [7]. Так, К. Шубникова наголошує на вирішальній ролі громадських форм активності, зокрема волонтерської діяльності, у формуванні життєздатності особистості [8]. І. Ільїнський зазначає, що життєздатна особистість готова до формування смисложиттєвих настановлень відповідно до заданих цілей, займає активну громадянську позицію, відповідає нагальним запитам суспільства. Дослідник визначає життєздатність у єдності з такими якостями, як: відданість батьківщині та національній ідеї, воля до досягнення мети і вирішення життєвих завдань, відповідальне ставлення до власної діяльності, прагнення до успіху (наведено за [9]).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Дослідження специфіки стратегій опанування має велике значення як для прогнозування ефективної адаптаційної поведінки під час переживання інтенсивного та хронічного стресу [10], так і для визначення шляхів відновлення життєздатності особистості, що зазнала травматизації.

Метою нашого дослідження стало визначення особливостей копінг-стратегій особистості, що зазнала впливу революційних подій Євромайдану.

Ми сформулювали такі вихідні *гіпотези* дослідження:

1. Копінг-стратегії особистості є ефективним ресурсом опанування травми. Дієвість опанування виявляється в узгодженості копінг-стратегій з факторами вияву життєздатності та ресурсів життєстійкості особистості в потенційно травматичних подіях.

2. Травматичні події спричиняють активацію ресурсів життєздатності, які можуть виконувати реабілітаційну функцію щодо збереження та відновлення психологічного здоров'я особистості.

Оскільки ресурси опанування та життєздатності повною мірою розкриваються в потенційно травматичних ситуаціях, ми як дослідники звернулися до революційних подій Євромайдану (2013–2014 роки). Адже, за експертними оцінками центру Разумкова, російсько-український конфлікт, що став їх продовженням, можна розглядати як справжній історичний злам, як безпрецедентне за масштабами відчуження двох народів, як виникнення “конфронтаційного вододілу” між двома країнами, як “травматичний досвід”, отриманий суспільствами обох країн. Такі ментальні зміни, на думку фахівців, мають глибинний, можливо навіть незворотній, характер [11].

Слід відмітити, що, з одного боку, події листопада 2013-го – лютого 2014-го істотно піднесли рівень протестної активності в столиці України, який було визнано “революційним”, а з другого, ці події привертають увагу як приклад “показового вияву громадської самоорганізації” [12]. За висновками Національного інституту стратегічних досліджень, це вияв мобілізації у вигляді “українських громадянських практик”, а саме волонтерського руху [13].

У нашому дослідженні взяли участь 100 осіб віком від 17 до 80 років, серед них жінок – 82, чоловіків – 18. За віком досліджувані розподілилися так: 17–34 роки – 47 осіб, 35–80 років – 53 особи. Серед респондентів середню освіту мали 11 осіб, неповну вищу – 8, вищу – 81 особа.

Методи дослідження.

1. Опитувальник “Способи опанувальної поведінки” (Адаптація методики WCQ), розроблений Р. Лазарусом і С. Фолкманом, адаптований Т. Крюковою та ін.

2. Авторський тест “Самооцінка життєстійкості” (модифікація опитувальника Форверга на контактність).

3. Авторська анкета для визначення факторів вияву життєздатності в потенційно травматичних подіях (на прикладі подій Євромайдану 2013–2014 рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі емпіричного дослідження ми розробили анкету для визначення ресурсів життєздатності особистості (на прикладі подій Євромайдану 2013–2014 рр.). За результатами анкетування було встановлено, що більш як половина (54%) опитуваних позитивно сприймають ситуацію суспільно-політичних трансформацій в Україні. Майже половина (48%) спостерігали за подіями у віртуальному просторі, а частка активістів Євромайдану становила 25%. Переважна більшість (71%) опитуваних пов’язують власне майбутнє з Україною. Майже половина (48%) досліджуваних у ситуації ризику прагнуть захистити те, що в них є, забезпечити реалізацію життєвих планів, використовуючи такі соціально-психологічні форми контролю над ризиками, як *гарантування безпеки*. Переважна більшість (55%) досліджуваних шукають соціальну підтримку в сім’ї та родині, при цьому майже кожен третій респондент звик розраховувати переважно на власні ресурси.

Отже, було зауважено актуалізацію таких ресурсів життєздатності:

- позитивне ставлення до трансформаційних змін;
- соціально-політична активність;
- зв’язок власного майбутнього з батьківщиною;
- стратегії захисту від ризику у вигляді забезпечення реалізації власних життєвих планів;
- пошук соціальної підтримки в сім’ї та родині.

На другому етапі нашого дослідження визначалися особливості вияву копінг-стратегій залежно від активації ресурсів життєздатності. Для “вимірювання” копінг-стратегій ми застосували опитувальник Р. Лазаруса і С. Фолкмана, адаптований Т. Крюковою та ін. Він дає змогу визначити копінг-механізми, копінг-стратегії, способи опанування труднощів у різних сферах психічної діяльності. Опитувальник, який вважається першою стандартною методикою в галузі вимірювання копінг-стратегій, містить

опис восьми ситуативно-специфічних стратегій опанування, серед яких: конфронтаційний копінг; пошук соціальної підтримки; планування розв'язання проблеми; самоконтроль; дистанціювання; позитивна переоцінка; взяття на себе відповідальності; втеча-уникнення [3]. Достовірність відмінностей між групами розраховувалася за допомогою непараметричного U-критерію Манна – Уїтні. Для обробки результатів використовувалася статистична програма SPSS 13.0.

Отже, активісти Євромайдану в разі виникнення труднощів найчастіше звертаються до *конфронтаційного копіngu* ($p = 0,006$) і здебільшого орієнтовані на *пошук соціальної підтримки* ($p = 0,059$) і на *позитивну переоцінку* ($p = 0,006$). Респонденти, що спостерігали за подіями Євромайдану у віртуальному просторі, так само як і активісти, використовують *конфронтацію* ($p = 0,004$) та *пошук соціальної підтримки* ($p = 0,025$), але водночас демонструють звернення до таких копінгів, як *самоконтроль* ($p = 0,016$), *взяття на себе відповідальності* ($p = 0,033$) та *втеча-уникнення* ($p = 0,035$). Це може бути пов'язано з переживанням людиною сильного емоційного напруження та її намаганням пом'якшити вплив стрес-факторів. Респонденти, які намагаються захистити реалізацію власних життєвих планів, спрямовані на збереження безпеки, частіше звертаються до такого копіngu, як *втеча-уникнення* ($p = 0,048$), що може бути пов'язано з високим рівнем тривоги за власне майбутнє і бажанням накопичити додаткові ресурси для захисту від очікуваних небезпек. Серед респондентів, які не пов'язують своє майбутнє з Україною, простежується тенденція до *дистанціювання* ($p = 0,027$), зменшення значущості проблеми, намагання кардинально змінити ситуацію, власні життєві умови. Респонденти, які відповіли, що хочуть навчатися/працювати за кордоном, порівняно з тими, хто хоче навчатися/працювати в Україні, а також з тими, хто ще не визначився, достовірно частіше вдаються до *проблемно-фокусованих* ($p = 0,049$) зусиль щодо змінення ситуації, керуються аналітичним підходом у розв'язанні проблем.

Наступним етапом нашого аналізу емпіричних даних було визначення особливостей використання копінг-стратегій залежно від компетенцій життєстійкості (рис. 1). Компетенції життєстійкості позитивно позначаються на здатності особистості утримувати довірчу взаємодію. Залученість людини в мережу довіри та взаєморозуміння зцілює особистість, сприяє відновленню її цілісності, виконує стабілізаційну функцію щодо переживання наслідків травматичних подій, є фактором оптимізації життєсконструювання особистості.

Щоб оцінити рівень сформованості компетенцій життєстійкості, ми розробили тест “Самооцінка життєстійкості”. На основі концепції особистісних диспозицій життєстійкості С. Мадді було доповнено вихідний опитувальник М. Форверга та визначено відповідно такі шкали: емпатія; тепло, повага; щирість, справжність; ініціативність; рішучість; відповідальність; терпіння; оптимістичність; мобільність [14].

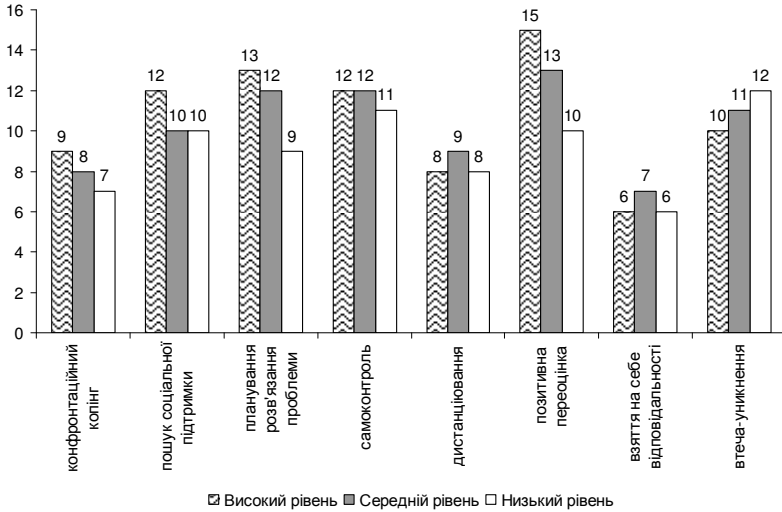

Рис 1. Особливості використання копінг-стратегій залежно від компетенцій життєстійкості

Для статистичної обробки достовірності різниці між групами обчислювався непараметричний U-критерій Манна – Уїтні. Відтак результати опрацьовувалися за допомогою статистичної програми SPSS 13.0.

Отже, статистичне обчислення дало змогу визначити значущі відмінності між респондентами. На рівні достовірності спостерігаються значущі відмінності між респондентами, які мають високий і середній рівень сформованості компетенцій життєстійкості, і тими, хто має низький рівень при опануванні труднощів. Респонденти з високим і середнім рівнем життєстійкості частіше використовують такі копінг-стратегії, як “планування розв’язання проблеми” ($p = 0,006$), “позитивна переоцінка” ($p = 0,012$) та “пошук соціальної підтримки” ($p = 0,006$). Отож можемо припустити, що життєстійкість зумовлює використання проблемно орієнтованих копінгів, аналітичного підходу до розв’язання проблеми, здатність покладатися на соціальну підтримку в доланні життєвих труднощів і зосереджуватися на зростанні власної особистості, готовність до позитивного переосмислення складної ситуації.

Далі ми проаналізували, яким чином співвідносяться ресурси життєздатності, зокрема ставлення до суспільно-політичних трансформацій в Україні, з компетенціями життєстійкості (рис. 2). З’ясувалося, що респонденти, які позитивно налаштовані на трансформаційні зміни в країні, порівняно з тими, хто займає нейтральну позицію, помітно частіше виявляють такі провідні якості, як щирість ($p = 0,032$), рішучість ($p = 0,025$), відповідальність ($p = 0,011$), оптимістичність ($p = 0,046$).

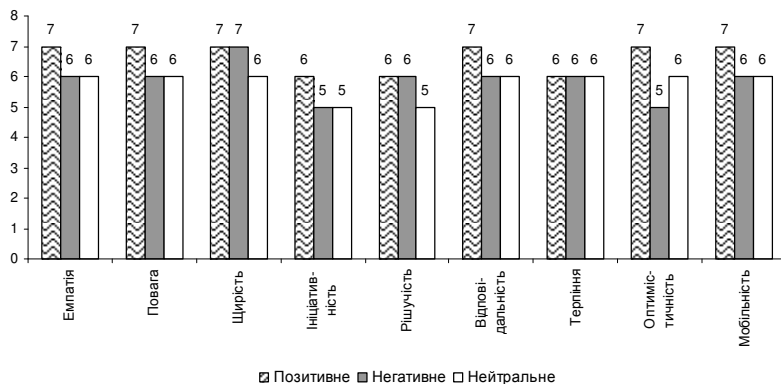

Рис. 2. Взаємозв'язок ставлення до суспільно-політичних трансформацій в Україні з компетенціями життєстійкості

Наступним етапом аналізу було визначення особливостей взаємозв'язку між рівнем громадянської активності і компетенціями життєстійкості (рис. 3). Статистичні відмінності між групами респондентів свідчать про те, що в громадських активістів порівняно з тими, хто не брав участь у подіях 2013–2014 років, більш розвинута така якість, як повага ($p = 0,035$). Відповідно, ті респонденти, які не брали участь, більшою мірою виявляють у спілкуванні таку якість, як терпіння ($p = 0,034$). Також було визначено достовірну різницю між активістами і тими, хто спостерігав за подіями у віртуальному просторі. Отже, активісти демонструють більшу “рішучість” ($p = 0,021$), а ті респонденти, що спостерігали за подіями у віртуальному просторі, – “терпіння” ($p = 0,049$).

Рис. 3. Особливості взаємозв'язку між рівнем громадянської активності і компетенціями життєстійкості

Поряд з цим було обчислено статистичні відмінності між формами стабілізації ризику і компетенціями життєстійкості (рис. 4). Виявлено, що для респондентів, які обирають таку форму стабілізації ризику, як “випробування себе і власних сил”, порівняно з тими, хто обирає інші форми захисту від ризику, а саме “убезпечення реалізації власних життєвих планів”, провідними є компетенції “щирість” ($p = 0,021$), “ініціативність” ($p = 0,001$), “рішучість” ($p = 0,002$) та “оптимістичність” ($p = 0,001$).

Рис. 4. Особливості взаємозв'язку між формами стабілізації ризику і компетенціями життєстійкості

Також було зауважено достовірну відмінність між респондентами, які в складних ситуаціях звертаються за підтримкою до друзів і знайомих, і тими, хто в складних ситуаціях звик розраховувати на власні сили. Отже, респонденти, що зазвичай покладаються на власні сили, мають більш розвинену компетентність життєстійкості “мобільність” ($p = 0,034$).

Визначено *вікові особливості* опанування складної ситуації: молодь у разі зіткнення з труднощами виявляє “рішучість”, а більш зрілі та літні люди – “оптимістичність” та “відповідальність”.

Серед конструктивних факторів опанування досліджувався і вплив *рівня освіти*. Встановлено, що респонденти з вищою освітою, стикаючись із життєвими труднощами, частіше вдаються до таких копінг-стратегій, як “пошук соціальної підтримки”, “планування розв'язання проблеми” та “позитивна переоцінка” (фокусування на зростанні власної особистості).

Виявилось, що жінки частіше, ніж чоловіки, вдаються до такого копіngu, як “позитивна переоцінка” ($p = 0,006$), тобто вони в скрутній ситуації більш схильні спрямовувати свої зусилля на позитивну переоцінку ситуації та фокусуватися на зростанні власної особистості.

Що ж до вікових відмінностей у використанні копінг-стратегій, то з'ясувалося, що респонденти віком 35–45 років достовірно частіше схиляються до “втечі-уникнення” ($p = 0,045$), ніж респонденти старшого віку (60–78 років) ($p = 0,047$). Використання респондентами, що перебувають на етапі кульмінації життєвого шляху, на піку своєї соціальної активності, стратегії уникнення, може перешкоджати адекватному когнітивному оцінюванню цією віковою категорією пережитих подій і підвищує ризик того, що травматичний досвід не буде повною мірою інтегрований у свідомість.

Висновки

1. Вияв конфронтаційних навичок, готовність до ризику в поєднанні з готовністю відстоювати активну громадянську позицію можна вважати адекватною щодо революційної ситуації стратегією подолання та нейтралізації дії зовнішніх руйнівних факторів. Однак така стратегія може спричиняти підвищений ризик емоційного вигорання.

2. Взяття на себе відповідальності за вирішення проблемної ситуації, розвинуті навички самоконтролю в поєднанні з мотивацією уникнення від активної протидії можуть бути показником незбалансованості компонентів копінг-механізмів (емоційного, когнітивного та поведінкового), певним виявом емоційної ригідності.

3. Середній та високий рівень сформованості компетенцій життєстійкості зумовлює високу ефективність використання копінг-стратегій. Серед них – проблемно орієнтовані копінги, пошук соціальної підтримки, розвиток власної особистості, готовність до позитивного переосмислення складної ситуації.

4. Позитивне ставлення до трансформацій у суспільстві корелює з такими якостями життєстійкості, як щирість, рішучість, відповідальність та оптимістичність. З огляду на результати дослідження можна стверджувати, що майже половина респондентів має у своєму арсеналі ефективні ресурси опанування.

5. Позиція уникнення активної протидії руйнівним факторам корелює з такою якістю життєстійкості, як терпіння. Це може свідчити, з одного боку, про низьку усвідомлюваність руйнівного впливу, а з другого – про власну впевненість у здатності тривалий час витримувати важкі життєві умови.

6. Готовність випробувати власні сили корелює із щирістю, ініціативністю, рішучістю та оптимістичністю, що дає підстави розглядати цю форму опанування ризику як адекватний копінг-ресурс протидії негативним, руйнівним впливам ситуації.

7. Пошук соціальної підтримки є універсальним копінг-ресурсом опанування наслідків травматичних подій. Але, слід зазначити, покладання на власні сили в ситуації ризику забезпечує вищу мобільність, що може бути більш корисним з погляду вирішення поставлених

життєвих завдань та підтримання нормального життєконструювання в складній ситуації.

8. Існують вікові відмінності у використанні копінг-стратегій. Респонденти віком 35–45 років є групою, щодо якої слід застосовувати більш інтенсивні психологічні інтервенції. Представники цієї групи, переживаючи етап кульмінації життєвого шляху, вдаються зазвичай до захисних копінг-механізмів, що може перешкоджати адекватному когнітивному оцінюванню ситуації та інтеграції травматичного досвіду у свідомість, а також уповільнювати дію механізмів нормальної життєпобудови.

Напрямки подальших розвідок. Отримані результати щодо особливостей вияву копінг-стратегій особистості, що переживає наслідки травматичних подій, є підґрунтям для розроблення технологій і засобів реабілітації осіб, що потребують психологічної допомоги та підтримки.

Список використаних джерел

1. Нартова-Бочавер, С. К. (1997). “Coping – behavior” в системе понятий психологии личности. *Психологический журнал*, 18(5), 20–30.
2. Никольская, И. М., & Грановская, Р. М. (2006). *Психологическая защита у детей*. Санкт-Петербург: Речь.
3. Крюкова, Т. Л., & Куфтяк, Е. В. (2007). Опросник способов совладания с ТЖС (адаптация методики WCQ). *Журнал практического психолога*, 3, 93–112.
4. Анцыферова, Л. И. (1994). Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психологический журнал*, 15(1), 3–19.
5. Joseph, S., & Linley, P. A. (2006). Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clinical Psychology Review*, 26, 1041–1053.
6. Hobfoll, S. E. (1996). Social Support: Will You Be There When I Need You? In N. Vanzetti, & S. Duck (Eds.), *A Lifetime of Relationships* (pp. 46–74). Belmont, CA: Thomson Brooks/Cole Publishing Co.
7. Лактионова, А. И. (2013). Структурно-уровневая организация жизнеспособности как метаспособности. *Личность профессионала в современном мире* (с. 109–127). Москва: Ин-т психологии РАН.
8. Шубникова, Е. Г. (2014). Формирование жизнеспособности личности будущих педагогов на основе волонтерской деятельности. *Современные проблемы науки и образования*, 3. Взято из <https://www.science-education.ru/pdf/2014/3/487.pdf>.
9. Андрущенко, О. Н. (2017). Жизнеспособность подростков. *Евразийский научный журнал*, 1/1. Взято из <http://journalpro.ru/articles/zhiznesposobnost-prodrostkov/>.
10. Тарабрина, Н. В., & Хажуев, И. С. (2015). Посттравматический стресс и защитно-совладающее поведение у населения, проживающего в условиях длительной чрезвычайной ситуации. *Экспериментальная психология*, 8(3), 215–226.

11. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій (Аналітична доповідь Центру Разумкова). (2014). *Національна безпека і оборона*, 5-6 (148-149), 2–40. Взято з http://www.razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD148-149_2014_ukr.pdf.
12. Мордавець, М. В. (2014). Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики*, 53, 241–252. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31.
13. Горелов, Д. М., & Корнієвський, О. А. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналітична доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ. Взято з <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>.
14. Титаренко, Т. М., & Ларіна, Т. О. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. Київ: Марич.

References

1. Nartova-Bochaver, S. K. (1997). “Coping – behavior” v sisteme ponyatiy psikhologii lichnosti [“Coping – behavior” in the system of concepts of the psychology of personality]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], 18(5), 20–30 (rus).
2. Nikolskaya, I. M., & Granovskaya, R. M. (2006). *Psikhologicheskaja zashchita u detey* [Psychological protection in children]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
3. Kryukova, T. L., & Kufiyak, Ye. V. (2007). Oprosnik sposobov sovladaniya s TZhS (adaptatsiya metodiki WCQ) [Questionnaire of ways of coping with TJS (adaptation of the WCQ methodology)]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa* [Journal of Practical Psychology], 3, 93–112 (rus).
4. Asyferova, L. I. (1994). Lichnost v trudnykh zhiznennykh usloviyakh: pereosmyslivaniye, preobrazovaniye situatsiy i psikhologicheskaya zashchita [Personality in difficult living conditions: re-thinking, transformation of situations and psychological protection]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], 15(1), 3–19 (rus).
5. Joseph, S., & Linley, P. A. (2006). Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clinical Psychology Review*, 26, 1041–1053.
6. Hobfoll, S. E. (1996). Social Support: Will You Be There When I Need You? In N. Vanzetti, & S. Duck (Eds.), *A Lifetime of Relationships* (pp. 46–74). Belmont, CA: Thomson Brooks/Cole Publishing Co.
7. Laktionova, A. I. (2013). Strukturno-urovnevaya organizatsiya zhiznesposobnosti kak metasposobnosti [Structural-level organization of forming the resilience of the personality of future teachers on the basis of volunteer activity as a meta-ability]. *Lichnost professionala v sovremennom mire* [The personality of a professional in the modern world] (pp. 109–127). Moscow: Institute of Psychology RAS (rus).
8. Shubnikova, Ye. G. (2014). Formirovaniye zhiznesposobnosti lichnosti budushchikh pedagogov na osnove volonterskoy deyatelnosti [Forming the resilience of the personality of future teachers on the basis of volunteer activity of the personality of future teachers on the basis of volunteer activity]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya* [Modern problems of science and education], 3, 1–8. Retrieved from <https://www.science-education.ru/pdf/2014/3/487.pdf> (rus).

9. Andrushchenko, O. N. (2017). Zhiznesposobnost podroستkov [Resilience of adolescents]. *Yevraziyskiy nauchnyy zhurnal* [Eurasian Scientific Journal], 1/1. Retrieved from <http://journalpro.ru/articles/zhiznesposobnost-podroستkov/> (rus).
10. Tarabrina, N. V., & Hazhuyev, I. S. (2015). Posttravmaticheskiy stress i zashchitno-sovladayushcheye povedeniye u naseleniya, prozhivayushchego v usloviyakh dlitelnoy chrezvychaynoy situatsii [Post-traumatic stress and protective-coping behavior in a population living in a prolonged emergency situation]. *Ekspierimentalnaya psikhologiya* [Experimental Psychology], 8(3), 215–226 (rus).
11. Rosiisko-ukrainskiy konflikt: stan, naslidky, perspektyvy rozvytku podii (Analitichna dopovid Tsentru Razumkova) [Russian-Ukrainian conflict: state, consequences, prospects for the development of events (Analytical report of the Razumkov Center)] (2014). *Natsionalna bezpeka i oborona* [National Security and Defense], 5–6 (148–149), 2–40. Retrieved from http://www.razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD148-149_2014_ukr.pdf (ukr).
12. Mordavets, M. V. (2014). Hromadianska aktyvnist v Ukraini: dynamika ta osnovni formy [Civic activism in Ukraine: dynamics and basic forms]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 53, 241–252. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31 (ukr).
13. Horielov, D. M., & Korniiievskiy, O. A. (2015). *Volonterskiy rukh: svitovi dosvid ta ukrainski hromadianski praktyky: analitichna dopovid* [Volunteer Movement: Global Experience and Ukrainian Civic Practices: analytical note]. Kyiv. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf> (ukr).
14. Tytarenko, T. M., & Larina, T. O. (2009). *Zhyttiestikist osobystosti: sotsialna neobkhdnist ta bezpeka* [Hardiness of the person: social necessity and safety]. Kyiv: Marych Publ. (ukr).

© Ларіна Т. О.

УДК 316.6:615.851

М. С. Дворник

МОБІЛЬНИЙ ЗАСТОСУНОК У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТРАВМОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Презентовано погляд на мобільні застосунки як перспективний інструмент запобігання руйнівним наслідкам психотравматизації в період гібридної війни. Обстоюється думка, що реабілітаційні впливи мають у першу чергу допомогти постраждалим встановити причинно-наслідкові зв'язки між травматичними подіями і відповідною симптоматикою, тому ключовим завданням є специфіковане інформування населення. Курс “Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів”, інтегрований у застосунок “Карманий психолог”, представлено як інструмент такого інформування та опрацювання психотравматичного досвіду в парадигмі когнітивно-поведінкового підходу. Описано результати емпіричної перевірки ефективності згаданого застосунку. Наведено відомості щодо організації дослідження: тактики (план для двох нееквівалентних груп із попереднім і повторним вимірюванням та експериментальним впливом); вибірки (ветерани АТО – 57 чоловіків віком від 26 до 34 років, які повернулися із зони бойових дій від 3-х місяців до 1 року тому); порядку збирання та обробки даних (онлайн-анкетування за “Шкалою впливу подій”, визначення внутрішньогрупових норм, оцінка нормальності розподілу, визначення розбіжностей за t-критерієм Стюдента). Визначено, що в результаті використання застосунку серед досліджуваних експериментальної групи найпомітніше послабилися тенденції уникання розмов і спогадів про травматичний досвід (шкала уникнення $t = 3,7$ при $p = 0,001$), однак значущі зміни відбулися і за шкалами інтрузії ($t = 2,6$ при $p = 0,013$) та гіперзбудження ($t = 2,2$ при $p = 0,034$). З'ясовано умови, за яких ефективність досліджуваного застосунку зберігатиметься: прихильні до технологій користувачі, їхня вмотивованість щодо самопомогти та невисокі загальні показники психотравматизації. Запропоновано способи включення мобільного застосунку в психореабілітаційний процес на просвітницькому, діагностичному, базисному та профілактично-підтримувальному етапах.

Ключові слова: мобільні застосунки, психоедукація, соціально-психологічна реабілітація, психотравматизація.

М. S. Dvornyk

MOBILE APPLICATION IN THE SYSTEM OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF TRAUMATIZED PERSONALITY

It is presented a look at mobile applications as a perspective tool for preventing the devastating effects of psychotraumatization during the hybrid war. It is argued that rehabilitation influences, first of all, should help the victim to establish cause-effect correlations between traumatic events and the corresponding symptoms, therefore the key task is the specific informing of the population. The course “Socio-psychological support for adaptation of veterans”, integrated into the application “Pocket psychologist”, is presented as a tool for such information and treatment of psychotraumatic experiences

by means of a cognitive-behavioral approach. The results of empirical verification of this application effectiveness are described. Data on the research organization is provided: the tactics (plan for two non-equivalent groups with previous and repeated measurements and experimental influence); the sample (ATO veterans – 57 men from 26 to 34 years, 3 months to 1 year returned from the combat zone); the order of data collection and processing (online questionnaire by the “Impact of Event Scale”, definition of intra-group norms, estimation of data distribution normality, definition of differences by t-Student criterion). It was determined that as a result of the application usage by the experimental group there was a tendency to decrease the avoidance of conversations and memories about the traumatic experience (the avoidance scale $t = 3.7$, $p = 0.001$), however, significant changes also occurred on the scale of intrusions ($t = 2.6$, $p = 0.013$) and hyperarousal ($t = 2.2$, $p = 0.034$). There are outlined the conditions under which the effectiveness of the studied application will be persisted: the users who are adherent to technologies, their self-help motivation and the average levels of overall psychotraumatization. The ways of inclusion of a mobile application into psychorehabilitation process on the educational, diagnostic, basic and preventive stages are offered.

Key words: mobile applications, psychoeducation, socio-psychological rehabilitation, psychotraumatization.

Постановка проблеми. В умовах сучасної, так званої гібридної, війни в Україні психотравматизація особистості стає поширеним явищем не тільки серед комбатантів, а й серед їхнього оточення – родини, друзів, знайомих, які часто не знають, як поводитися при цьому і як реагувати на незнайомі стани. Не меншою мірою деструктивних наслідків воєнної психотравматизації зазнає і мирне населення, зокрема внутрішньо переміщені особи й ті, хто активно стежить за подіями дистанційно.

Отримання психологічної травми, як і фізичних ушкоджень, впливає на настрій, думки, поведінку постраждалого. Зміни в емоційності, втрата сну, нав'язливе повернення до травматичних подій подумки – це цілком нормальні реакції на екстремальні події. Однак для декого вони можуть створювати тимчасові і лише незначні перешкоди в повсякденному житті, а декого – вкрай виснажувати і патологізувати. Типовим явищем, коли йдеться про подолання цих станів, стають такі самодеструктивні способи, як відсторонення від довірчих стосунків із близькими, паління, вживання алкоголю і наркотиків, незахищені й безладні статеві стосунки, занурення в депресію та психози, суїцидальні спроби. Тому нагальним завданням є розроблення заходів щодо запобігання такій поведінці.

На жаль, лише традиційні засоби психологічної практики не здатні повною мірою забезпечити протидію такій значній загрози ментальному благополуччю українців, як війна. Саме тому пошук і застосування новітнього інструментарію, заснованого на актуальних і вже досить звичних способах поширення зцілювальних практик серед на-

селення, набувають пріоритетного значення. Оскільки проникнення інформації та інформаційних технологій у повсякденне життя стає об'єктивним процесом і відбувається вже незалежно від бажання або волі людей, потрібно адаптуватися до нього, користуючись усіма його перевагами.

Поширення персональних електронних пристроїв та програмного забезпечення до них – мобільних застосунків – значно спрощує завдання інформування населення про вияви та наслідки психотравматизації. Саме навчальний компонент психореабілітації допомагає заохотити травмованих покладатися передусім на свої внутрішні сили, на власні мережі підтримки та власні судження, що зменшує необхідність у подальших заходах впливу і збільшує імовірність посттравматичного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На заході дослідження потенціалу мобільних застосунків для збереження ментального здоров'я розпочалися з 2010-х років. Зокрема, ефективність таких електронних втручань аналізують у своїх роботах А. Aguilera et al. [1], А. М. Brown [2], J. Arolinario-Hagen et al. [3] та ін. Ідеї щодо розширення переліку надаваних психологічних послуг через смартфон-застосунки обстоюються в працях Т. Donker et al. [4], В. Е. Dicianno et al. [5], С. R. Whaley [6]. Деякі аспекти використання застосунків для післявоєнної реабілітації розглядають В. М. Kuehn [7] та N. E. Bush et al. [8]. Усі згадані автори однак щодо того, що мобільні застосунки мають як переваги, так і недоліки, які потрібно врівноважувати дотриманням певних вимог до якості самих застосунків і до стратегій їх імплементації в більш широкі контексти соціально-психологічних втручань.

У вітчизняній науковій літературі проблематика мобільних застосунків розглядається переважно під кутом зору інформаційних технологій і ще досить далека від психологічної практики. Зокрема, акцент робиться на електронних сервісах як інструментах комунікації та маркетингу. Огляд українськомовних психологічних застосунків (те саме, що й психологічні мобільні додатки) для опрацювання психотравматичних подій представлено в наших попередніх публікаціях.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Маючи вагомий потенціал для інформування великої кількості населення про проблеми психотравматизації та способи її подолання, українськомовні мобільні застосунки все ще не перевірені на ефективність і не можуть рекомендуватися для загального користування. Тому нагальним завданням є наразі представлення емпіричних доказів щодо доцільності використання таких застосунків для зміни показників психотравматизації в кращий бік.

Метою статті є опис експериментального дослідження ефективності курсу “Соціально-психологічна адаптація ветеранів” із застосунку

“Карманний психолог”, а також обґрунтування місця курсу в психореабілітаційному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Травмована особистість – це суб’єкт, що пережив інтенсивний страх і безпомічність через значну загрозу своїй психологічній цілісності або загрозу благополуччю значущої особи. Якщо опрацювання травматичного досвіду особистості не відбувається вчасно або ж не відбувається взагалі, зростає ймовірність появи симптомів посттравматичного стресового розладу. Його базовими характеристиками є: 1) інтенсивне переживання травматичної події у формі інтрузивних спогадів (флешбеки, нічні кошмари) і формування неадекватних тригерів; 2) уникання думок, почуттів, ситуацій, які нагадують про травматичний досвід; 3) гіперзбудливість, що заважає нормальному сну та концентрації уваги, дратівливість й агресивність, надмірна настороженість і лякливість [9]. Однак у результаті когнітивного, емоційного та поведінкового опрацювання постраждалим свого травматичного досвіду стають можливими і посттравматичне зростання [10], успішна реінтеграція особистості в повсякденне життя [11]. Тому перше завдання психореабілітаційної роботи – це допомагати постраждалим усвідомити причинно-наслідкові зв’язки симптомів страждання з травматичною подією і запобігати виникненню тяжких постстресових станів. На цьому шляху найбільш ефективними показали себе засоби когнітивно-поведінкового підходу – і з погляду продуктивності, і з погляду швидкості опрацювання відповідної симптоматики.

Саме засоби когнітивно-поведінкового інформування покладено в основу інтегрованого у застосунок “Карманний психолог” українськомовного курсу “Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів” (“СППА”), який було розроблено на основі однойменної тренінгової програми [4]. Його безкоштовно можна завантажити з платформи PlayMarket зі свого смартфона чи планшета й обрати в меню відповідний курс. Після введення контактних даних користувачеві на електронну пошту та безпосередньо в застосунок протягом 30 днів надходять щоденні листи з інформацією щодо постстресових станів та вправами на досягнення самоефективності.

Поєднання технік когнітивно-поведінкової терапії з електронним форматом інтервенцій у вищезазначеному застосунку зацікавило нас з погляду ефективності. Адже з-поміж інших українсько- і російськомовних психологічних застосунків саме курс “СППА” найбільшою мірою відповідав вимогам до електронних сервісів психореабілітації після травматичних подій [12].

Гіпотеза емпіричної перевірки ефективності зазначеного застосунку полягла в тому, що після 30 днів користування ним досліджувані демонструватимуть позитивні зміни у своєму психологічному стані.

Як дослідницьку тактику було обрано план для нееквівалентних груп – із попереднім вимірюванням в експериментальній та контрольній групах, експериментальним впливом на першу групу і повторним заміром показників в обох групах.

У дослідженні взяли участь ветерани АТО з різних регіонів України – чоловіки віком від 26 до 34 років, які на момент збирання даних повернулися із зони бойових дій від 3-х місяців до 1 року тому. До експериментальної групи увійшло 30 осіб, до контрольної – 27.

За незалежну змінну було взято критерій користування мобільним застосунком – номінативні дані контрольної та експериментальної груп. Залежну змінну було представлено рівнем психотравматизації, що вимірювався “Шкалою впливу подій” (“Impact of Event Scale” в адаптації Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії). Ця методика складається з 22 тверджень-труднощів; досліджуваному пропонується визначити, наскільки ці труднощі виснажували його протягом останнього тижня, обравши один із запропонованих варіантів: “анітрохи” (0 балів), “трохи” (1 бал), “помірно” (2 бали), “досить сильно” (3 бали), “дуже сильно” (4 бали). Під час обробки аналізувалися сумарні бали та бали за трьома субшкалами: уникнення, інтрузії, гіперзбудження.

Для збирання експериментальних даних використовувалися онлайн-засоби. Інформацію про проведення дослідження було опубліковано на особистій сторінці автора з рандомними перепостами та запропоновано для поширення адміністраторам сторінок громадських організацій у соцмережі Facebook: “Товариство ветеранів АТО”, “Асоціація учасників бойових дій та учасників АТО”, “Побратими”, “Спілка учасників АТО України” “Серце воїна”, “Союз учасників бойових дій”. Охочі взяти участь у дослідженні мали можливість звернутися до експериментатора і заповнити електронний бланк, що надсилався в особисті повідомлення, або онлайн-документ Google Forms за посиланням <https://goo.gl/forms/udMqISUzp6MjnSgG2>.

Упродовж періоду надходження даних за “Шкалою впливу подій” досліджувані почергово включалися до експериментальної та контрольної груп: першим надавалися інструкції щодо користування застосунком та повторного заповнення опитувальника по завершенні користування, другим – тільки заохочення до повторного заповнення опитувальника через 30 днів.

Контроль незалежної змінної відбувався на основі відсутності впливів будь-яких видів психологічної допомоги, окрім застосунку (для експериментальної групи), або лише фактору часу (для контрольної групи). Із досліджуваними попередньо обговорювалися їхні плани щодо отримання психологічної допомоги; якщо таких планів не було, респондент включався до вибірки. Під час повторного опитування до анкетних даних також було додано питання: “Чи користувалися ви

якими-небудь видами психологічної допомоги, *окрім застосунку “Карманний психолог”? (* – продовження для експериментальної групи). Бланки зі ствердними відповідями на це питання було виключено з аналізу (3 випадки).

Щоб визначити рівні психотравматизації досліджуваних, на основі отриманих за методикою даних було встановлено внутрішньогрупові норми. Для експериментальної групи: низький рівень – до 19 балів, нижчий від середнього – від 19 до 34 балів, середній – від 34 до 64 балів, вищий від середнього – від 64 до 79 балів, високий – понад 79 балів. Для контрольної групи, відповідно, низький рівень – до 13 балів, нижчий від середнього – від 13 до 30 балів, середній – від 30 до 63 балів, вищий від середнього – від 63 до 80 балів, високий – понад 80 балів.

Перші заміри психотравматизації показали переважання середніх показників як в експериментальній (23 особи), так і в контрольній (15 осіб) групі. Тобто більшість досліджуваних демонстрували помірні вияви симптомів уникнення, інтрузії та гіперзбудження (рис. 1).

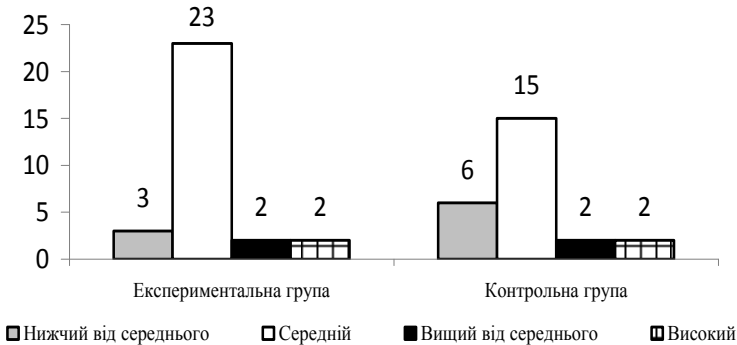

Рис. 1. Рівні психотравматизації в учасників експериментальної та контрольної груп до експериментальних впливів

У результаті дії відповідних факторів – застосування мобільного додатку досліджуваними експериментальної групи і тільки плину часу для досліджуваних контрольної групи – було виявлено певні зміни в стані учасників. Так, в експериментальній групі значно збільшилася кількість осіб, які мають рівень психотравматизації нижчий від середнього (3 – до впливів і 13 – після впливів), з’явилась особа з низьким рівнем, а осіб з рівнем, вищим від середнього і високим, не виявлено взагалі. У контрольній групі другий замір, порівняно з першим, також засвідчив деякі зрушення: незначне збільшення кількості осіб із середнім рівнем психотравматизації (15 – до, 17 – після) і з високим рівнем стало на одну особу менше.

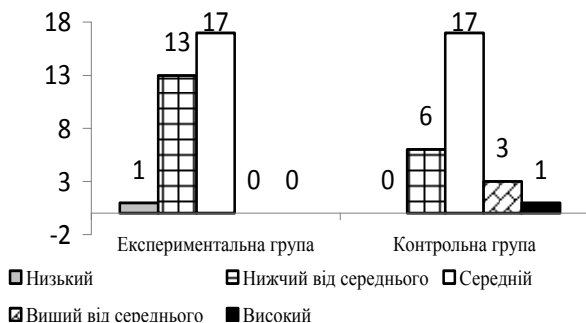

Рис. 2. Рівні психотравматизації в учасників експериментальної та контрольної груп після експериментальних впливів

Аби підтвердити достовірність розбіжностей у масиві отриманих результатів, було здійснено статистичні процедури в програмі SPSS 16.0. Першим кроком була перевірка вибірки на нормальність розподілу даних (тест “1-Sample K-S”). Оскільки показники рівня значущості (Asymp. Sig.) за кожною шкалою не перевищували 0,05, розподіл даних було прийнято як близький до нормального. Тому для подальшої перевірки розбіжностей у групах до експериментального впливу і після нього можна було користуватися параметричним критерієм t-Стюдента.

Завдяки опції “Independent Samples T-test” було виявлено значущі розбіжності між показниками експериментальної групи до і після того, як учасники користувалися мобільним застосунком. Так, за шкалою уникнення показник t становив 3,7 (при $p = 0,001$), за шкалою інтрузії $t = 2,6$ (при $p = 0,013$), за шкалою гіперзбудження $t = 2,2$ (при $p = 0,034$). Як бачимо, рівні значущості не перевищували показник 0,05 за жодною шкалою, тому показники в групі до експериментальних впливів і після них можна вважати достовірно різними.

За такою ж процедурою було порівняно вимірювані дані в контрольній групі. Ці розбіжності не можна вважати достовірними, адже рівень значущості (Sig.) за кожною шкалою мав набагато більші значення, ніж 0,05: за шкалою гіперзбудження $p = 0,9$, за шкалою інтрузії $p = 0,86$, за шкалою уникнення $p = 0,85$. Отже, статистично значущих розбіжностей між показниками досліджуваних до і після часового проміжку в 30 днів у контрольній групі немає.

Спостерігаємо також певну симетричність між показниками критерію за шкалами. Так, найбільші розбіжності і в експериментальній, і в контрольній групах виявлено за шкалою уникнення. Тобто в результаті використання застосунку більшість досліджуваних перестали уникати розмов і спогадів про травматичний досвід, і така ж тенденція може бути ймовірною за звичайного плину часу.

Загалом, у результаті проведених обчислень встановлено, що ефект від використання досліджуваними програми “Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів” з мобільного застосунку “Карманний психолог” є статистично значущим, тому цей інструмент психологічної допомоги можна вважати ефективним.

Слід, однак, враховувати контингент досліджуваних, аби уникнути помилкової екстраполяції результатів на ширші вибірки, адже за інших умов користування застосунком могло б і не спрацювати. Поперше, учасниками дослідження були молоді особи, які вміють користуватися смартфоном, тому користування мобільним застосунком не викликало в них ускладнень і спротиву. По-друге, вони самі виявили бажання взяти участь у дослідженні, що вже їх певним чином характеризує: вони не мали ускладнень із вмотивованістю і від самого початку були відкритими до самопомоги. По-третє, рівень їхньої психотравматизації був загалом середнім, тобто не йшлося про наявність важких станів. Отже, для комплексного опрацювання психотравматизації із симптомами уникнення, інтрузії та гіперзбудження досліджений мобільний застосунок є дієвим лише з певними обмеженнями і врахуванням особливостей користувача.

З огляду на такий результат можна констатувати, що навіть самостійне користування застосунком зменшує у постраждалих вияви симптомів психотравматизації, а в разі поєднання з очними інтервенціями може замінити чи суттєво розширити певні етапи реабілітації. Так, на просвітницькому етапі досліджуваний застосунок може стати якісним структурувальним інструментом, адже інформація подається користувачеві дозовано, не перевантажує сприйняття і зберігається на пристрої, тому до неї за потреби завжди можна повернутися. Курс “СППА” може значно спростити діагностичну частину реабілітаційного процесу, адже травмований, який уже орієнтується у власній симптоматиці завдяки попередньому інформуванню, надаватиме більш точні відомості про свої стани, менше вдаючись до катастрофізації чи применшення їхньої значущості. Якщо ж використовувати цей застосунок паралельно з базисним етапом очної психореабілітації, то доречним буде моніторинг емоційних, когнітивних та поведінкових змін, зокрема, завдяки функції “Щоденник настрою”. На підтримувально-профілактичній стадії інформаційний компонент “СППА” можна також окремо використовувати для запобігання ретравматизації.

Висновки. Психоедукація, покладена в основу сучасних смартфон-застосунків для збереження ментального здоров’я, є потужним інструментом запобігання негативним наслідкам психотравматизації в широкому соціальному контексті. Досліджений курс “Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів”, інтегрований у застосунок “Карманний психолог”, продемонстрував свою ефективність у випадку самостійного використання його травмованими. Послаблення таких симптомів, як

уникання, інтрузії та гіперзбудження, свідчить про те, що належне ставлення до поданої інформації та свідоме її опрацювання, фасилітоване спеціально організованим віртуальним простором застосунок, можуть у перспективі взагалі позбавити необхідності додаткових реабілітаційних заходів. У випадку більш тяжких постстресових станів застосунок, зберігаючи такий цінний час очних зустрічей, може спростити та структурувати просвітницький і діагностичний етапи, збагатити базисний чи повністю замінити профілактично-підтримувальний. Відповідно, це формує запит на подальші розвідки щодо стратегій поєднання електронної самодопомоги та очних психореабілітаційних впливів.

Список використаних джерел

1. Aguilera, A., & Muench, F. (2012). There's an app for that: Information technology applications for cognitive behavioral practitioners. *The Behavior therapist/AABT*, 35(4), 65.
2. Brown, A. M. (2016). *An App for Every Psychological Problem: Vision for the Future* (Doctoral dissertation, Regent University).
3. Apolinário-Hagen, J., Kemper, J., & Stürmer, C. (2017). Public acceptability of E-mental health treatment services for psychological problems: A scoping review. *JMIR mental health*, 4(2):e10. doi: 10.2196/mental.6186.
4. Donker, T., Petrie, K., Proudfoot, J., Clarke, J., Birch, M. R., & Christensen, H. (2013). Smartphones for smarter delivery of mental health programs: a systematic review. *Journal of medical Internet research*, 15(11):e247. doi: 10.2196/jmir.2791.
5. Dicianno, B. E., Parmanto, B., Fairman, A. D., Crytzer, T. M., Yu, D. X., Pramana, G., ... Petrazzi, A. A. (2015). Perspectives on the evolution of mobile (mHealth) technologies and application to rehabilitation. *Physical therapy*, 95(3), 397–405.
6. Whaley, C. R. (2018). Contemporary Telemental Healthcare Delivery: The Therapeutic Relationship and Applied Considerations. *Western Undergraduate Psychology Journal*, 6(1). Retrieved from <https://ojs.lib.uwo.ca/index.php/wupj/article/view/1973/1277>.
7. Kuehn, B. M. (2011). Mobile PTSD care. *Journal of the American Medical Association*, 306(8), 815–815.
8. Bush, N. E., Dobscha, S. K., Crumpton, R., Denneson, L. M., Hoffman, J. E., Crain, A., ... Kinn, J. T. (2015). A virtual hope box smartphone app as an accessory to therapy: Proof of concept in a clinical sample of veterans. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 45(1), 1–9.
9. Kuhn, E., Greene, C., Ruzek, J., Nguyen, T., Wald, L., Schmidt, J. ... Ruzek, J. (2014). Preliminary evaluation of PTSD Coach, a smartphone app for post-traumatic stress symptoms. *Military medicine*, 179, 12–18.
10. Титаренко, Т. М. (2017). Стратегії сприяння посттравматичному зростанню особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 10 (1), 217–232.
11. Lazorenko, B. P. (2017). Psychotrauma as a consequence of the hybrid war: alienation and assimilation of the traumatic experience. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 10 (1), 145–148.
12. Горбунова, В. В., Карачевський, А. Б., Климчук, В. О., Нетлюх, Г. С., & Романчук, О. І. (2016). *Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів АТО: посібник для ведучих груп*. Львів: Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету.

References

1. Aguilera, A., & Muench, F. (2012). There's an app for that: Information technology applications for cognitive behavioral practitioners. *The Behavior therapist/AABT*, 35(4), 65.
2. Brown, A. M. (2016). *An App for Every Psychological Problem: Vision for the Future* (Doctoral dissertation, Regent University).
3. Apolinário-Hagen, J., Kemper, J., & Stürmer, C. (2017). Public acceptability of E-mental health treatment services for psychological problems: A scoping review. *JMIR mental health*, 4(2):e10. doi: 10.2196/mental.6186.
4. Donker, T., Petrie, K., Proudfoot, J., Clarke, J., Birch, M. R., & Christensen, H. (2013). Smartphones for smarter delivery of mental health programs: a systematic review. *Journal of medical Internet research*, 15(11):e247. doi: 10.2196/jmir.2791.
5. Dicianno, B. E., Parmanto, B., Fairman, A. D., Crytzer, T. M., Yu, D. X., Pramana, G., ... Petrazzi, A.A. (2015). Perspectives on the evolution of mobile (mHealth) technologies and application to rehabilitation. *Physical therapy*, 95(3), 397–405.
6. Whaley, C. R. (2018). Contemporary Telemental Healthcare Delivery: The Therapeutic Relationship and Applied Considerations. *Western Undergraduate Psychology Journal*, 6 (1). Retrieved from <https://ojs.lib.uwo.ca/index.php/wupj/article/view/1973/1277>.
7. Kuehn, B. M. (2011). Mobile PTSD care. *Journal of the American Medical Association*, 306(8), 815–815.
8. Bush, N. E., Dobscha, S. K., Crumpton, R., Denneson, L. M., Hoffman, J. E., Crain, A., ... Kinn, J. T. (2015). A virtual hope box smartphone app as an accessory to therapy: Proof of concept in a clinical sample of veterans. *Suicide and Life Threatening Behavior*, 45(1), 1–9.
9. Kuhn, E., Greene, C., Ruzek, J., Nguyen, T., Wald, L., Schmidt, J. ... Ruzek, J. (2014). Preliminary evaluation of PTSD Coach, a smartphone app for post-traumatic stress symptoms. *Military medicine*, 179, 12–18.
10. Tytarenko, T. M. (2017). Stratehii sprianniia posttravmatychnomu zrostanniui osobystosti [Strategies to promote post-traumatic personality development]. *Psychologichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological Sciences: Problems and Achievements], 10 (1), 217–232 (ukr).
11. Lazorenko, B. P. (2017). Psychotrauma as a consequence of the hybrid war: alienation and assimilation of the traumatic experience. *Psychologichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological Sciences: Problems and Achievements], 10 (1), 145–148.
12. Gorbunova, V. V., Karachevskiyi, A. B., Klymchuk, V. O., Netliukh, H. S., & Romanchuk, O. I. (2016). *Sotsialno-psykholohichna pidtrymka adaptatsii veteraniv ATO: posibnyk dlia veduchykh hrup* [Socio-psychological support for the adaptation of ATO veterans: a guide for leading groups]. Lviv: Institute of Psychic Health of Ukrainian Catholic University (ukr).

© Дворник М. С.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

УДК 159.9.075

О. І. Гуменюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИФРОВОГО КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕФОРМИ ОСВІТИ

Представлено проміжні результати дослідження інформаційного простору сайтів новин та комунікативного простору Facebook у контексті впровадження освітніх реформ. Збирання емпіричного матеріалу відбувалося впродовж шести місяців – з квітня по вересень 2017 р. Обрання зазначеного періоду пов'язане з важливістю розкриття динаміки очікувань та побоювань громадськості щодо освітніх нововведень за півроку до ухвалення нової редакції Закону України “Про освіту”. За цей час було відібрано й проаналізовано 1559 повідомлень і 2303 коментарі з релевантних онлайн-майданчиків. У результаті моніторингу виокремлено шість блоків за спрямованістю повідомлень в онлайн-новинах ЗМІ, а саме: 1) роз'яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства; 2) проміжні результати впровадження реформи шкільної освіти; 3) фінансування реформи освіти; 4) критика реформи освіти; 5) пріоритетність реформування освітньої сфери; 6) інше. На основі соціально-демографічного аналізу аудиторії коментаторів визначено кілька соціальних груп – найбільш активних учасників процесу обговорення реформи освіти: працівники освіти, батьки, експерти (наукові і науково-педагогічні працівники, які коментують та оцінюють процес упровадження реформ і дії Міністерства освіти і науки України з професійної та статусної позиції), активні громадяни (представники громадського сектору, студентства, ЗМІ та інших сфер, що активно долучаються до обговорення процесу реформування). Методом семантичного аналізу коментарів виявлено основні фактори опору реформам у кожній ланці соціальної системи і тематику конфліктного дискурсу.

Ключові слова: реформа освіти, громадська думка, соціально-психологічний супровід, упровадження інновацій, соціальні мережі.

О. І. Humeniuk

DIGITAL COMMUNICATION SPACE RESEARCH IN THE EDUCATION REFORM CONTEXT

It is presented the interim results of the study on the information space of news sites and the communicative space of Facebook in the context of educational reforms implementation. The collection of empirical material was taking place for six months, from April to September 2017. This period has been selected to show the dynamic of citizen's fears and expectations about educational innovations six month before adoption of a new version of the Law of Ukraine “On Education”. During this period, 1559 posts and 2303 comments on relevant online sites was

selected and analyzed. As a result of the monitoring, the 6 blocks on the online media messages orientation were singled out, namely: 1) clarification of the secondary education reform content and its potential benefits to society; 2) interim results of the secondary education reform; 3) financing the education reform; 4) criticism on the education reform; 5) priority of the education reform; 6) other. As a result of socio-demographic analysis of commentators, the most active participants in the process of education reform discussing were singled out: educators, parents, experts (scientific and pedagogical workers who comment and assess the reform process and the Ministry of Education and Science of Ukraine actions from professional and status position), and active citizens (representatives of public sector, students, media and other spheres who actively participate in the discussion). The semantic analysis of comments allowed to reveal the main factors of resistance to reforms in each link of social system, and the subject of conflict discourse.

Key words: education reform, public opinion, socio-psychological support, the adoption of innovations, social media.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, не вирішені раніше частини загальної проблеми. Сучасні технологічні умови спричинили зміни в алгоритмі поширення інформації, значно зблизивши масову і міжособову комунікацію. Поширеність соціальних мереж та перехід ЗМІ у віртуальний простір сприяли масовому залученню громадян до обговорення соціально важливих проблем. Тепер публічні дискусії мають досяжність, яка раніше була привілеєм лише ЗМІ [1]. Разом з тим на шляху впровадження суспільних інновацій постають нові виклики. Наприклад, помітно більшого значення набуває ефект теорії спіралі мовчання, відповідно до якого взаємодія з іншими людьми є підставою для висновку про переважну думку більшості; через це індивіди не поспішають висловлювати свою думку, якщо вона відрізняється від думки більшості [2]. Дослідження змісту інформаційних повідомлень у цифровому просторі щодо реформи освіти значно полегшило б конструювання стратегій, спрямованих на підвищення лояльності громадян до впроваджуваних нововведень.

Е. Роджерс запропонував поняття “дифузія інновацій”. Ним він означив процес поширення інновацій (ідей практика чи об’єкта, що їх індивід або інший суб’єкт сприймає як нові) з плином часу певними каналами через членів соціальної системи [3; с 30]. (У нашому дослідженні дифузія інновацій ототожнюється з процесом упровадження освітніх реформ; у процесі аналізу семантичного простору коментарів ми спиралися на модель ухвалення рішень, яка охоплює п’ять етапів: 1) знання; 2) переконання; 3) рішення; 4) проведення; 5) підтвердження [3; с. 197]). Е. Роджерс розглядав канали комунікації в контексті теорії дифузії інновацій як засоби передавання повідомлення про певне нововведення від одного індивіда до іншого. Дослідник виділив три такі канали: мас-медійний (через ЗМІ), інтерактивний (через інтернет) і міжособовий (особистий обмін інформацією).

Мас-медійний канал комунікації, за Роджерсом, є найбільш ефективним на першому етапі ухвалення рішення щодо впровадження інновації, а саме отримання знань про неї, тоді як міжособовий – на етапі переконування щодо корисності і доцільності впровадження інновації. Такий поділ зумовлений тим, що індивід схильний вірити іншим індивідам, які мають близький соціальний статус, а тому цей обмін думками і досвідом про впроваджувану інновацію значно прискорює процес переконування. Автор теорії запропонував такий алгоритм дифузії інновації каналами комунікації: індивід, у якого є потреба в змінах, отримує інформацію із ЗМІ про інновацію (мас-медійний канал); зацікавившись нею, він намагається дістати суб'єктивну оцінку щодо цієї інновації в осіб зі схожим соціально-економічним рівнем, що вже мають досвід її впровадження; на основі цієї думки індивід формує схвальне або несхвальне ставлення до запропонованого нововведення [3].

Однак стрімкий розвиток інформаційних технологій, передусім поширеність соціальних мереж та інтернет-ЗМІ, вимагає перегляду запропонованого Роджерсом алгоритму дифузії інновації, уточнення його теорії відповідно до сучасних тенденцій. Тепер новини моментально дублюються в соціальних мережах і коментуються всіма охочими, у тому числі знайомими і друзями. Отож усі три канали комунікації здійснюються одночасно, а перехід від етапу знання до етапу переконання значно прискорився завдяки публічності обговорень. У нашому випадку, зрозуміло, зовсім не йдеться про відмову від інновацій, однак ставиться завдання окреслити групи смислових, ціннісних особливостей та конфліктних настановлень учасників обговорення, що сповільнюють впровадження тих чи тих інновацій.

Нещодавні дослідження свідчать про те, що коментарі користувачів на сайтах онлайн-новин або на Facebook впливають на формування думки інших. Читачі “пристосовують” свою думку до переважно захищеної в обговоренні точки зору, навіть якщо вона відрізняється від основного задуму публікації [4].

Мета статті – здійснити семантичний аналіз змісту публікацій в інтернет-ЗМІ та комунікативному просторі Facebook щодо реформи освіти за шестимісячний період до ухвалення нового Закону України “Про освіту”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз частоти згадувань освітніх реформ у ЗМІ дає уявлення про динаміку поширення інформації про інновацію мас-медійними каналами комунікації. Моніторинг інтернет-ЗМІ здійснювався впродовж шести місяців за допомогою безкоштовного сервісу Google Alerts (Сповіщення Google), який допомагає відстежувати публікації за заданими ключовими словами. Кількість ключових слів та мову публікацій користувач обирає самостійно. Попри очевидну зручність сервісу дані, отримані за допомогою цього інструменту, потребували додаткового аналізу. По-перше, слід було

вилучити повтори (ті самі публікації одного інформаційного ресурсу українською і російською мовами могли бути подані як дві різні); по-друге, виключення публікацій, які не стосувалися безпосередньо ходу реформування, однак містили в собі ключові слова (згадування про реформу або імен впроваджувачів).

Таким чином, для аналізу було залишено публікації, які відповідали певним вимогам. Це мали бути:

- інформаційні повідомлення про реалізацію реформ, їх фінансування; характеристика нововведень;
- регіональні новини про реалізацію освітніх реформ у межах певного населеного пункту або навчального закладу;
- повідомлення щодо виступів/звітів, а також інтерв'ю з особами, які ініціюють модернізацію освіти на державному рівні;
- експертні оцінки процесу реформування.

Моніторинг частоти згадувань ключових слів у заголовках і текстах повідомлень інтернет-ЗМІ здійснювався впродовж 6 місяців, а саме з квітня по серпень 2017 р. За цей період було відібрано і проаналізовано 1559 публікацій (у квітні – 144, у травні – 168, у червні – 221, у липні – 302, у серпні – 189, у вересні – 535). Стрімке зростання кількості повідомлень у вересні пов'язане з ухваленням Закону України “Про освіту”, а також “мовним скандалом”, що відбувся незабаром.

За результатами первинного аналізу повідомлень, які було відібрано як такі, що стосувалися реформування сфери освіти, сформувалися групи повідомлень з різною тематикою. Ці групи утворили шість тематичних блоків: 1) роз'яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства; 2) проміжні результати впровадження реформи шкільної освіти; 3) фінансування реформи освіти; 4) пріоритетність реформування освітньої сфери; 5) критика реформи освіти; 6) інше.

У перший блок – “Роз'яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства” – було включено інформаційні повідомлення нейтрального характеру, які розкривають сутність змін, очікуваних від реалізації реформи шкільної освіти. Другий блок – “Проміжні результати впровадження реформи шкільної освіти” – містив публікації, які відображали результати та хід реалізації реформи в межах певних регіонів або навчальних закладів. Третій тематичний блок – “Фінансування реформи освіти” – об'єднав публікації, в яких зазначалася сума коштів, які було виділено або які планувалося виділити на реалізацію запланованих змін у межах заявлених реформ шкільної освіти. У четвертий блок – “Критика реформи освіти” – увійшли інтерв'ю та аналітичні статті, в яких негативно висвітлювалися стан та перспективи реформи галузі освіти в Україні. П'ятий блок – “Пріоритетність реформування освітньої сфери” – розкривав

зміст виступів представників уряду, аналітичних статей та експертних оцінок щодо значущості освітньої реформи. Останній блок – “Інше” – містив інформаційні повідомлення, які не стосувалися проблем реформування шкільної освіти, а висвітлювали питання реформи вищої, професійно-технічної та дошкільної освіти.

Розгляньмо результати контент-аналізу семантичного простору публікацій в інтернет-ЗМІ щодо реформи освіти за кожний з досліджуваних місяців більш детально (табл.).

Аналіз 144 публікацій за *квітень* 2017 р. показав, що найбільш широко в інтернет-ЗМІ висвітлювалося питання очікуваних завдяки реформам змін. У тематичний блок “Роз’яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства” увійшли близько 43% від відібраних за ключовими словами публікацій за цей період. Зокрема, зміст повідомлень стосувався особливостей функціонування нової української школи, змін у сфері інклюзивної освіти, навчання в школах для представників національних меншин, найбільш пріоритетних напрямів для Міністерства освіти і науки України, а також питання запровадження 12-річного терміну навчання в школі.

Таблиця

Розподіл публікацій за тематикою (квітень-вересень 2017 р.) (у %)

Блоки	Тематика	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень
1	Роз’яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства	43	42	47	27	51	17
2	Проміжні результати впровадження реформи шкільної освіти	10	19	11	7	20	55***
3	Фінансування реформи освіти	3	3	3	15	14	4
4	Критика реформи освіти	9	8	6	3	20	5
5	Пріоритетність реформування освітньої сфери	29	11	8	9	3	8
6	Інше	6	17	25*	39**	3	11

* Збільшення кількості публікацій, віднесених до цього блоку, пов’язане зі стартом вступної кампанії у червні.

** Збільшення кількості публікацій, віднесених до цього блоку, пов’язане з активним етапом вступної кампанії в липні.

*** Збільшення кількості публікацій, віднесених до цього блоку, пов’язане з конфліктом щодо мовної статті в ЗУ “Про освіту”.

Другим за відсотковим внеском став тематичний блок “Пріоритетність і важливість реформування освітньої сфери”, який увібрав у

себе 29% відібраних повідомлень. Публікації, віднесені до цього блоку, розкривали зміст виступів Президента України П. Порошенка, Прем'єр-міністра України В. Гройсмана та інших представників уряду щодо важливості та перспективності реформування освітньої сфери, а також аналітичних статей та оцінок експертів з цього питання.

Моніторинг частоти згадувань ключових слів у заголовках і текстах повідомлень інтернет-ЗМІ в *травні* 2017 р. дав змогу відібрати 168 інформаційних публікацій, у яких висвітлювалася тема реформи шкільної освіти.

Перше місце, як і попереднього місяця, посів тематичний блок “Роз'яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства”, до якого увійшло 42% відібраних текстів. Однак, на відміну від квітня, у травні цей блок наповнювали новини такого змісту: перекваліфікація та ЗНО для вчителів, 12-річний термін навчання у школі, інклюзивна освіта, запровадження електронних підручників тощо.

Другим за відсотковим внеском став тематичний блок “Проміжні результати впровадження реформи шкільної освіти”, який умістив у собі 19% відібраних повідомлень. Традиційно більшість повідомлень, які увійшли до цього блоку, були опубліковані в регіональних або міських інтернет-ЗМІ. Основною тематикою цих публікацій були здобутки та хід реалізації проекту опорних шкіл, звіти про освітні заходи та заходи щодо підвищення кваліфікації вчителів, а також про результати офіційних відряджень міністра освіти для роз'яснення особливостей очікуваних змін у межах реформування шкільної освіти. У травні 2017 р. більшість публікацій цього блоку були розміщені на інтернет-майданчиках таких регіонів: Київщина, Миколаївщина, Одещина, Львівщина, Івано-Франківщина.

Проаналізувавши 221 публікацію за *червень* 2017 р., ми виявили, що найбільш широко в інтернет-ЗМІ в цей час висвітлювалося питання очікуваних від реформи змін.

У тематичний блок “Роз'яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства” увійшло близько 47% від відібраних за ключовими словами публікацій за цей період. Зокрема, зміст повідомлень стосувався таких питань, як перспектива переходу шкіл на електронні підручники, новий підхід до оцінювання в школах, зміни в ЗНО та роз'яснення особливостей інших нововведень.

Другим за відсотковим внеском став тематичний блок “Інше”, акумулювавши 25% відібраних публікацій. Цей результат пояснюється стартом вступної кампанії і необхідністю представлення її в ЗМІ у контексті реформи освіти. Отож у цей блок у червні потрапляли публікації на тему змін у розподілі обсягів державного замовлення, правил вступу до закладів вищої освіти, ЗНО для магістрів.

Завдяки моніторингу частоти згадувань ключових слів у заголовках і текстах повідомлень інтернет-ЗМІ в липні 2017 р. було відібрано 302 інформаційні публікації, в яких висвітлювалася тема реформи шкільної освіти.

Перше місце, на відміну від інших досліджуваних місяців, посів тематичний блок “Інше”, який умістив 39% відібраних текстів. Такий результат пояснюється активним етапом вступної кампанії і представлення її в ЗМІ у контексті реформи освіти. У цей блок у липні потрапляли публікації на тему змін у процесі вступу, запровадження ЗНО для магістрів, а також досвіду реформування освітньої сфери в інших країнах у контексті запровадження реформи в Україні.

Другим за відсотковим внеском став тематичний блок “Роз’яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства” (27%). Цей блок складався з новин такого змісту: роз’яснення особливостей нововведень після ухвалення нового Закону “Про освіту”, 12-річний термін навчання у школі, навчання мовами національних меншин у загальноосвітній школі.

За результатами аналізу 189 відібраних повідомлень за *серпень* 2017 р. після первинної їх обробки було сформовано 32 групи повідомлень з різною тематикою. Найбільш популярними серед українських інтернет-ЗМІ виявилися такі теми: роз’яснення положень Закону України “Про освіту”, фінансування реформи освіти, зміни в молодшій школі, зміни в структурі навчального року, опорні школи, інклюзивна освіта в Україні та нова українська школа. Розгляньмо відсотковий розподіл між шістьма основними тематичними блоками

Перший блок – “Роз’яснення змісту реформи шкільної освіти та перспективи її впровадження для українського суспільства” – об’єднав 54% від загальної кількості відібраних публікацій у серпні 2017 р. У нього ввійшли інформаційні повідомлення нейтрального характеру, які розкривають сутність очікуваних від реалізації реформи шкільної освіти змін. Найчастіше новини були присвячені таким інформаційним приводам, як запровадження нових стандартів шкільної освіти, роз’яснення основних положень нового Закону України “Про освіту”, змін у структурі навчального року та канікулярних відпустках.

Відсотковий внесок другого блоку – “Проміжні результати впровадження реформи шкільної освіти” – 18,5%. Сюди було віднесено публікації, які відображали результати та хід реалізації реформи в межах певних регіонів або навчальних закладів. Майже всі інформаційні повідомлення цього блоку розміщувалися на регіональних інтернет-майданчиках. Серед регіональних ЗМІ найбільш активними в публікації новин про реалізацію освітніх інновацій були Полтавська, Сумська, Львівська, Дніпропетровська, Вінницька, Миколаївська та Харківська області.

У вересні 2017 р. кількість публікацій різко зросла до 535. Це можна пояснити ухваленням Закону України “Про освіту” та мовним скандалом. Ці теми увійшли до блоку “Проміжні результати впровадження реформи шкільної освіти”, що вмістив у собі 55% від усіх публікацій. Зокрема, висвітленню проблеми мовної статті було присвячено 161 публікацію.

Крім моніторингу, упродовж шести місяців систематично виконувалися й інші завдання, а саме: відбиралися релевантні публікації, велися підрахунки та фіксація спрямованості оцінок публікацій, визначалася кількість поширень публікації, а також збиралися коментарі та дописи до поширень релевантних публікацій. На цьому етапі в процесі аналізу масиву емпіричних даних увесь зібраний матеріал було систематизовано за етапами ухвалення рішення, за критерієм ставлення до реформ; виявлено також сталі міфи щодо освітніх інновацій у суспільстві, виокремлено коментарі соціальних груп – найбільш активних учасників процесу обговорення – та здійснено семантичний аналіз цих повідомлень, що дало змогу виявити основні фактори опору реформам, класифікувати конфліктний дискурс у кожній ланці соціальної системи, а також цінності та мотиви залучених до процесу обговорення реформи осіб.

На основі соціально-демографічного аналізу виокремлено *найбільш активні соціальні групи*:

- працівники освіти;
- батьки (до коментарів групи батьків віднесено лише ті коментарі, які були оприлюднені з батьківської позиції і включали в себе такі семантичні складові, як “моя донька/син”, “наші діти”, “я, як матір/батько” тощо, фактична наявність дітей при формуванні цієї групи не враховувалася;
- експерти (наукові і науково-педагогічні працівники, які коментують та оцінюють процес упровадження реформ та дії Міністерства освіти і науки України з професійної та статусної позиції);
- активні громадяни (представники громадського сектору, студентства, ЗМІ та інших сфер, що активно долучаються до обговорення процесу реформування).

Наступним критерієм аналізу коментарів є *ставлення до впровадження* освітніх реформ (рис.). На основі аналізу коментарів за цим критерієм можна сформуванати щонайменше три групи коментарів: 1) позитивне ставлення; 2) негативне ставлення; 3) нейтральне або суперечливе ставлення.

У більшості коментарів громадян, добровільно залучених до обговорення освітніх реформ, а саме – у 72%, висловлюється негативне ставлення до її впровадження, у 15% – нейтральне або суперечливе ставлення і тільки у 13% захищається і підтримується реформа освіти в Україні. Важливо зазначити, що наше дослідження не є репрезента-

тивним зрізом громадської думки, а лише відображає ситуацію, що склалася в комунікаційному просторі Facebook.

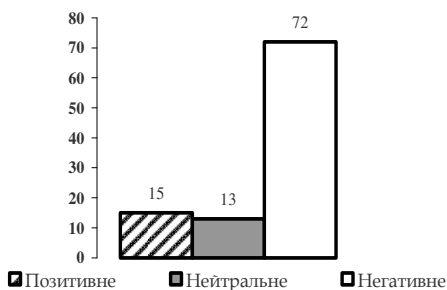

Рис. Розподіл коментарів за критерієм ставлення до впровадження реформи освіти (у %)

Тематика конфліктного дискурсу навколо освітніх реформ у соціально-мережевому просторі досить широка:

- молоді вчителі – досвідчені вчителі (нижча зарплата, неправо-
мірний і нечесний розподіл навантаження, брак робочих місць);
- батьки – вчителі (хабарництво, вимушена оплата додаткових
занять, побори, погане ставлення до дітей, перекладання відповідаль-
ності за навчання дітей, низький рівень кваліфікації, навчання за застарі-
лими, ще радянськими, стандартами);
- учителі – батьки (перекладання відповідальності за виховання
дітей, приниження, неповага до вчителя та недооцінка його ролі, ви-
знання репетитора важливішим за вчителя);
- учителі – уряд (низька кваліфікованість кадрів МОН України,
низька заробітна плата, невиконання обіцянок);
- учителі – місцева влада (несправедливе фінансування, недо-
статне матеріально-технічне оснащення);
- учителі – учні (невмотивованість, “складність”, погана пове-
дінка, неповага до вчителя);
- учителі – адміністрація школи (несправедливий розподіл на-
вчального навантаження, самоправство, свавілля з боку директорів шкіл,
недостатня автономність навчального закладу);
- працівники інших професійних сфер – учителі (заздрість та
образу через підвищення заробітної платні вчителям, “надмірна” увага
до проблем школи);
- працівники інших навчальних закладів (вихователі ДНЗ, ви-
кладачі коледжів, викладачі закладів вищої освіти) – учителі (заздрість та
образу через підвищення заробітної платні вчителям, приділення “над-
мірної” уваги проблемам школи, обурення незадоволеністю вчителів);

- учителі – працівники інших навчальних закладів (вихователі ДНЗ, викладачі коледжів, викладачі вишів) (робота в інших навчальних закладах легша, ніж робота в школі; у закладах середньої освіти найскладніші учні);
- суспільство – МОН України, уряд (корупція, зневіра в обіцянках представників влади);
- експерти – МОН України (низький рівень кваліфікації співробітників міністерства, знищення освіти, спрощення програм навчання в школі).

Висновки. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що українські інтернет-ЗМІ висвітлюють переважно питання очікуваних змін від реформи, тоді як інформація та звіти про реалізовані проекти в рамках реформи майже не висвітлюються на всеукраїнському рівні, а публікуються лише в регіональних ЗМІ, які мають порівняно невелику аудиторію читачів. Через це в українського громадянина формується або ще більше утверджується недовіра до впровадженого процесу. Збільшення кількості публікацій про агентів змін та їхні успішні кейси, створення інформаційних приводів у зв'язку із завершення окремих проектів або етапів, залучення до обговорення зазначених тем лідерів громадської думки могло б значно прискорити процес ухвалення рішень щодо впровадження освітніх інновацій у нашому суспільстві.

Семантичний аналіз повідомлень, що свідчать про негативне сприйняття освітніх реформ, дав нам змогу окреслити низку основних причин опору прийняттю впроваджуваних інновацій. Встановлено, зокрема, що сьогодні вчителям бракує поваги та визнання; також вони не відчувають себе захищеними, і тому все нове, що пропонується, викликає в них недовіру й страх втратити хитку стабільність. Батьки висловлюють побоювання щодо ще більшого “подорожчання” навчання дітей у зв'язку з необхідністю придбання нових підручників та надання матеріальної допомоги школі; ще одним фактором опираючись на реформи є невіра в можливість перекваліфікації вчителів.

Однак основна причина опору прийняттю реформи освіти – це недовіра суспільства до її впроваджувачів, тобто представників уряду. Зменшенню негативного ефекту від дії цього фактору може сприяти покращення іміджу уряду, а також залучення лідерів громадської думки з різних соціальних груп до формування позитивного образу освітніх інновацій і сприяння ухваленню позитивного рішення щодо них. На сьогоднішній день у комунікативному просторі соціальних мереж переважають негативні настрої щодо впровадження реформи освіти. Останні дослідження показали, що користувачі Facebook схильні проєціювати судження, які вони читають у коментарях, на іншу частину населення. Це означає, що навіть кілька коментарів можуть сформувати уявлення щодо переважання тієї чи тієї думки в соціумі. Отож представникам

Міністерства освіти і науки України необхідно приділяти більше уваги комунікації з коментаторами на офіційних сторінках.

Список використаних джерел

1. Neubaum, German, & Krämer, Nicole C. (2017). Opinion Climates in Social Media: Blending Mass and Interpersonal. *Communication Human Communication Research*, 43(4), 464–476.
2. Noelle-Neumann, E. (1993). *The spiral of silence: Public opinion, our social skin* (2nd ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
3. Роджерс, Е. (2009). *Дифузія інновацій*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”.
4. Lee, E.-J., & Jang, Y. J. (2010). What do others’ reactions to news on Internet portal sites tell us? Effects of presentation format and readers’ need for cognition on reality perception. *Communication Research*, 37, 825–846.
5. Winter, S. Brückner, C., & Krämer, N. C. (2015). They came, they liked, they commented: Social influence on Facebook news channels. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18, 431–436.

References

1. Neubaum, German, & Krämer, Nicole C. (2017). Opinion Climates in Social Media: Blending Mass and Interpersonal. *Communication Human Communication Research*, 43(4), 464–476.
2. Noelle-Neumann, E. (1993). *The spiral of silence: Public opinion, our social skin* (2nd ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
3. Rodgers, E. (2009). *Dyfuzyiya innovatsiy* [Diffusion of innovtions]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House (ukr).
4. Lee, E.-J., & Jang, Y. J. (2010). What do others’ reactions to news on Internet portal sites tell us? Effects of presentation format and readers’ need for cognition on reality perception. *Communication Research*, 37, 825–846.
5. Winter, S. Brückner, C., & Krämer, N. C. (2015). They came, they liked, they commented: Social influence on Facebook news channels. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18, 431–436.

© Гуменюк О. І.

МОДЕЛІ І СТРАТЕГІЇ КАР'ЄРНОГО СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Висвітлюються та аналізуються соціально-психологічні аспекти сучасних наукових моделей і стратегій кар'єрного становлення молоді. Вибір молоддю людиною стратегії професійного самовизначення та кар'єрного розвитку розглядається як такий, що має здійснюватись усвідомлено й обгрунтовано. Порушується важливе для будь-якого молодого фахівця питання про консультативну допомогу щодо бачення можливих варіантів, альтернатив свого просування, рефлексії своїх можливостей для усвідомленого вибору тієї чи тієї моделі і стратегії вибудовування кар'єри. Окреслюються основні підходи до розуміння кар'єри, пов'язані із широким або вузьким її тлумаченням. У психологічному аналізі кар'єрного становлення згідно із системним підходом робиться наголос на її трикомпонентній структурі, яка поєднує цільовий, процесуальний і результативний компоненти. На основі рефлексії соціально-психологічних аспектів сучасних моделей і стратегій кар'єрного становлення молоді визначено наукові підходи, які доцільно використовувати для надання фахової допомоги молоді щодо усвідомленого професійного вибору та майбутнього кар'єрного шляху, вибудовування цілісного сприйняття професійного світу, розуміння особливостей кар'єрного просування особистості, прийнятних для неї шляхів кар'єрного самовизначення і зростання. Найбільш продуктивним і найбільш перспективним з погляду вирішення практичних завдань професійного і кар'єрного розвитку молоді визнається розуміння кар'єри з позицій психолого-акмеологічного підходу, відповідно до якого кар'єрне просування розглядається не тільки як переміщення посадовими щаблями організаційної ієрархії, а і як процес реалізації людиною себе, своїх можливостей в умовах професійної діяльності, досягнення особистістю свого "акме".

Ключові слова: кар'єрне становлення, самовизначення, моделі кар'єри, стратегія, усвідомлений вибір, акме, професійна реалізація.

L. V. Spitsyna

MODELS AND CAREER STRATEGIES FOR YOUTH: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The socio-psychological aspects of modern scientific models and strategies of career formation of youth are highlighted and analyzed. The young person's choice of professional self-determination and career development strategy is considered to be carried out consciously and reasonably. It is raised an important question for any young specialist who is interested in advisory assistance regarding the vision of possible options, alternatives of their promotion, the reflection of their capabilities for a conscious choice of the model and strategy of career development. There are described the basic approaches to understanding the career in a broad or narrow interpretation. In the psychological analysis of career formation in accordance with the system approach the emphasis is placed on its three-component structure, which combines the targeted, procedural and resulted components. There are identified the

scientific approaches on the basis of the reflection of socio-psychological aspects of modern models and strategies of career formation of young people. These approaches should be used to provide professional assistance to young people regarding a conscious professional choice and future career path, building a holistic perception of the professional world, understanding the peculiarities of individual career promotion, which are acceptable career paths for self-determination and growth. The most productive and the most promising in terms of solving the practical tasks of professional and career development of young people is understanding of a career from the standpoint of psycho-acmeological approach. According to this approach the career advancement is considered not only as the transfer between post stages of the organizational hierarchy, but also as a realization process of personal opportunities in terms of professional activity, of achievement by a person of his/her own "acme".

Key words: career formation, self-determination, career models, strategy, conscious choice, acme, professional realization.

Постановка проблеми. Вибір молодою людиною можливого напрямку та вихідних координат розвитку свого життєвого світу відбувається в нерозривному зв'язку з її професійним самовизначенням та усвідомленим вибором нею свого професійного шляху. Останнім часом, у період бурхливих суспільних катаклізмів і стрімких соціальних змін, завдання молоді щодо свого професійного вибору та майбутнього кар'єрного шляху ускладнюється нестабільністю й непередбачуваністю соціальної ситуації в країні і у світі. Молода людина, мабуть, уже не зможе обрати раз і назавжди спеціальність, організацію, в якій вона буде працювати все життя, свій життєвий світ і професійне середовище. Вона отримує додаткові завдання від сьогодення не тільки щодо адекватного й швидкого реагування на зміни в суспільній і професійній сферах, а й щодо співвідношення цих зовнішніх вимог зі своїми очікуваннями, бажаннями, намірами та компетенціями. У зв'язку з цим соціальні та організаційні психологи, кар'єрні консультанти повинні стояти на міцних наукових засадах та мати ефективні інструменти для надання фахової допомоги молоді щодо усвідомленого професійного вибору та майбутнього кар'єрного розвитку. У контексті завдань нашого дослідження це означає доцільність звернення насамперед до рефлексії наявних у психологічній науці моделей і стратегій професійного та кар'єрного становлення особистості, які можуть бути використані для вирішення сучасних надскладних завдань соціально-психологічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вибору молодою людиною напрямку свого професійного становлення і розвитку, пошуку шляхів вибудовування своєї кар'єри, визначення системи координат свого професійного життя є предметом численних вітчизняних і світових психологічних досліджень (Т. Базаров, А. Занковський, Е. Зеєр, О. Іванова, Є. Климова, А. Маркова, О. Молл, Є. Могильовкін, О. Москаленко, О. Носкова, А. Поплавська, М. Пряжников, В. Толочек, В. Шадриков та ін.). У цих роботах аналізуються закономірності професійного і

кар'єрного становлення та розвитку; чинники, що впливають на вибір, зміст, мотивацію та успішне здійснення кар'єри; пропонуються типології кар'єрного зростання. Значний внесок у вивчення питань психологічного змісту, становлення, моделей і стратегій професійного та кар'єрного розвитку зробили О. Бегічева, А. Занковський, О. Іванова, Н. Кірт, В. Лозовецька, Т. Гнедіна, М. Лукашевич, Є. Маслов, Т. Невструєва та багато інших авторів.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Дослідники звертають увагу на низку типових психологічних проблем, пов'язаних із професійним становленням сучасної особистості. До них вони насамперед відносять: неадекватне сприйняття особистістю умов успішного розвитку кар'єри в умовах сучасного середовища; незацікавленість обраною сферою діяльності, розмитість перспектив професійного майбутнього; неузгодженість особистісних мотивів і мотивів організації; брак конкретних й узагальнених цілей щодо реалізації перспективних особистісних і професійних планів; неадекватну оцінку власних здібностей і можливостей щодо професійної діяльності [1, с. 21]. Також досі практично не висвітлювалися як предмет самостійного аналізу соціально-психологічні аспекти наявних науково обґрунтованих моделей і стратегій кар'єрного становлення молоді, які можуть слугувати орієнтирами у вибудовуванні цілісного сприйняття професійного світу та розумінні особистістю особливостей кар'єрного просування, прийнятих для неї шляхів кар'єрного самовизначення і зростання.

Метою статті є аналіз і висвітлення соціально-психологічних аспектів наукових моделей і стратегій кар'єрного становлення сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людина буде настільки успішною і задоволеною результатами своєї професійної реалізації, наскільки вона буде суб'єктом своєї кар'єри, тобто наскільки усвідомлено й обґрунтовано вона здійснюватиме свій професійний вибір та вибудовуватиме свою кар'єрну стратегію протягом усього свого професійного життя – від перших самостійних кроків становлення як фахівця. Коли молоді чи майбутні фахівці звертаються до психолога-консультанта з питань кар'єрного розвитку, вони очікують від нього допомоги щодо бачення можливих варіантів, альтернатив свого просування, усвідомлення своїх можливостей для усвідомленого вибору тієї або тієї моделі та стратегії вибудовування кар'єри. Саме тому сучасний психолог-консультант з питань професійних відносин і кар'єрного розвитку повинен добре орієнтуватися щодо наявних науково обґрунтованих моделей і стратегій кар'єрного становлення особистості, які можуть бути використані для задоволення різноманітних запитів у цій галузі психологічної практики.

У сучасній соціальній психології професійних відносин і кар'єрного розвитку виокремлюється ціла низка моделей для різних сфер діяль-

ності: виробництва, системи державного управління, вищої школи, бізнесу, політики. Переважно всі вони базуються на одній з основних загальноновизнаних тенденцій у розумінні кар'єри.

У сучасній вітчизняній психологічній науці досить чітко розрізняють дві тенденції, пов'язані із широким або вузьким тлумаченням кар'єри. У першому випадку кар'єру розглядають як “професійне просування, професійне зростання, перехід від одних ступенів професіоналізму до інших” [2, с. 123]. У такому тлумаченні кар'єра уподібнюється до траєкторії руху особи до найвищих досягнень професіоналізму. Результатом кар'єри в широкому розумінні є високий професіоналізм фахівця, досягнення ним визнаного професійного статусу. У другому, більш вузькому, тлумаченні під кар'єрою розуміють посадове просування, де на першому плані – “досягнення певного соціального статусу, заняття означеної посади” [там само, с. 123]. У цьому випадку кар'єра – це процес усвідомленого вибору і реалізації людиною шляху посадового просування, спрямованість насамперед на набуття певного статусу (соціального, посадового, кваліфікаційного) на основі певних соціально визнаних стандартів у професійній діяльності.

У реальному процесі кар'єрного самовизначення і становлення студентської молоді відбувається складний пошук і вибір особистістю власної кар'єрної траєкторії на основі рефлексивного процесу, в який включені такі базові особистісні категорії, як життєві цінності, мотиви, переконання, критерії оцінки успішності тощо. На сьогоднішній день існує три основні підходи до інтерпретації процесу побудови цілісних моделей і стратегій кар'єрного становлення та розвитку: а) процесуальний: кар'єрне просування розглядають як чітко організований, послідовний процес зміни посад, тривалість перебування на тій або тій посаді; б) змістовий: кар'єрні стратегії визначаються на основі змістового наповнення кар'єрного розвитку; в) особистісний: стратегії кар'єри обирають на основі спрямованості особистості [3].

У психологічному аналізі кар'єрного становлення і розвитку згідно із системним підходом важливим є обґрунтування трикомпонентної структури кар'єри. Зокрема, виокремлюють цільовий (цілі, завдання, домагання, мотиви, прагнення, цінності, сенси і т. ін.); процесуальний (способи, стратегії, тактики, етапи тощо) і результативний (досягнення, ролі і позиції, професійна компетентність й ефективність) компоненти [4]. Взаємозв'язок цих компонентів забезпечується завдяки часовому аспекту цілепокладання (протяжність перспектив майбутнього, ставлення до часу й орієнтація в часі) і виявляється насамперед в акцентуванні ролі певних компонентів на окремих етапах професійного розвитку. Так, на початку кар'єри найбільш значущим є її цільовий компонент, у середині успішність визначається стратегіями і темпами кар'єрного зростання (найбільш продуктивний період), а в кінці кар'єрного шляху важливою є оцінка ступеня успішності в досягненні результату.

Вияви цих компонентів можна також простежити, аналізуючи основні моделі кар'єрного становлення і розвитку. Відповідно до одного з найбільш відомих підходів до типології моделей кар'єри всі можливі варіанти розвитку індивідуальної траєкторії поділяються на фактичні і планові моделі кар'єри [5, с. 61]. Фактичні моделі кар'єри дають уявлення про реальну ситуацію в організації, особливості кар'єрного зростання, механізми, які необхідно знати і враховувати, плануючи подальше кар'єрне просування. Фактичні моделі кар'єри – це фактично накопичені “фотографії” кар'єри конкретних людей на даному підприємстві або створені “сьогодні і зараз” для якихось цілей.

Планові моделі кар'єри є, по суті, персональними розробками перспектив можливої кар'єри працівників. Вони прописують посадові переміщення, перелік вимог до кандидатів, часові інтервали, форми і методи оцінювання знань, умінь, навичок, результатів діяльності тощо. Планові моделі кар'єри мають важливе психологічне значення для працівників, оскільки виконують роль свого роду оприлюднених обіцянок і зобов'язань організації щодо кар'єрних перспектив і можливостей її працівників.

Найбільш популярним, безумовно, є підхід, який запропонував фахівець з управління персоналом О. Єгоршин. Його розроблено на основі дослідження понад 1000 реальних кар'єр. Отже, дослідник описує чотири моделі кар'єри, виходячи з характеру самого їх просування: “сходинки”, “трамплін”, “змія” і “роздоріжжя” [6].

Модель “сходинки” характеризує послідовне проходження етапів службової ієрархії, в процесі якого працівник просувається по службі відповідно до того, як зростають його досвід і кваліфікація. Він посідає високу посаду в період максимальної реалізації професійного та особистісного потенціалу, досягаючи свого “акме” й утримуючись на цій посаді протягом 8–12 років. Потім відбувається поступовий “спуск” службовими щаблями, коли людина посідає менш відповідальні посади, виконуючи менш інтенсивну роботу, що не вимагає ухвалення складних рішень в екстремальних ситуаціях або управління великими виробничими колективами. У ході реалізації цієї моделі кар'єри кожна ієрархічна сходинка є певною посадою, яку працівник займає протягом фіксованого періоду часу (як правило, 4–5 років). Такий термін є цілком достатнім, щоб обійняти певну посаду і пропрацювати відтак на ній з максимальною віддачею.

“Трамплін” передбачає тривале підіймання службовими сходинками до вищої управлінської посади з поступовим накопиченням професійних та управлінських знань, навичок і перебування на цій посаді протягом максимально можливого періоду часу (20–25 років). А потім свого роду “стрибок з трампліна” – вихід на пенсію. Негативний момент у цій моделі кар'єри пов'язаний з тим, що “ніхто не хоче йти на пен-

сію". А це, зрозуміло, призводить до кадрового застою, особливо коли до влади приходить керівник в 40–45 років і до пенсії йому ще не один десяток років роботи.

Модель кар'єри "змія" відображає послідовну і порівняно швидку зміну працівником різних функціональних посад по горизонталі (на кожній посаді фахівець перебуває, як правило, не більше 1–2 років) з періодичним просуванням вертикальними сходінками. Така кар'єра характерна для працівника, який "виріс" із керівника конкретного структурного підрозділу до заступника керівника організації, що працював протягом декількох років на посадах заступника за різними напрямками і нарешті зайняв пост керівника всієї організації.

Модель "роздоріжжя" описує перебування працівника на кожній посаді протягом якогось певного періоду (до 5 років) з подальшим проходженням комплексної атестації, включаючи оцінку потенціалу, за наслідками чого ухвалюється рішення про підвищення, збереження або пониження його посадового рівня. Наприклад, після 5 років роботи співробітника-менеджера середнього рівня управління за підсумками атестації і комплексної оцінки кадрового потенціалу, а також аналізу його індивідуального внеску можливі три ситуації: стати керівником вищого рівня, керувати нижчим рівнем або ж перейти "по горизонталі" на іншу функціональну ділянку. На практиці найчастіше трапляються поєднання розглянутих базових моделей кар'єри [6, с. 117].

Розглянуті вище підходи до упорядкування можливих траєкторій кар'єрного розвитку віддзеркалюють поширену в соціальній психології управління та організацій тенденцію розглядати моделі кар'єри з позиції особистості, окремого працівника. Коли ж дослідження виходить на рівень організації, дослідники схильні вивчати радше не кар'єрні моделі, а кар'єрні стратегії.

Під стратегією в соціальній психології, організаційній психології та менеджменті розуміють головний напрям руху до довготривалої мети. Кар'єрні стратегії – це, за визначенням Є. Могильовкіна, відповідь на питання: "Яким чином підприємство, організація вибудовують кар'єру своїх співробітників, щоб бути кращими у своїй галузі?" [5, с. 63].

Останнім часом (упродовж майже трьох десятиріч) організаційна детермінація в ході розроблення кар'єрної стратегії враховується здебільшого як тип організаційної культури. Щоб вибудувати свою кар'єрну траєкторію, співробітникам, крім володіння певними особистісними якостями, потрібно ще й з огляду на організаційний контекст "вписатися" у відповідний тип організаційної культури.

Існує багато типологій організаційних культур і відповідних їм стратегій кар'єрного розвитку в організації. Для визначення особливостей організаційної культури і, відповідно, розроблення оптимальної кар'єрної стратегії часто використовують, наприклад, методику Г. Гоф-

штеде і Д. Болінже (1987), яка добре зарекомендувала себе в дослідницькій практиці. Методика дає змогу провести діагностику організацій за чотирма основними параметрами їхньої організаційної культури. В основу діагностики культури організації покладено такі характеристики:

- дистанція влади;
- прагнення уникнути невизначеності;
- індивідуалізм/колективізм;
- маскуліність/фемінність.

На основі отриманих результатів дослідження культури організації за методикою Г. Гофштеде і Д. Болінже можна спроєктувати і скласти досить точний прогноз можливих траєкторій кар'єрного просування працівників, враховуючи ціннісні і комунікативні особливості культури організації, а також субкультури її підрозділів за означеними вище параметрами [6].

Також досить затребуваним підходом у практиці застосування щодо фахівців з управління персоналом і кар'єрного консультування є виокремлення декількох типів корпоративних культур за національною ознакою: американського (фокусується на особистісних досягненнях, ефективності і конкурентних перевагах фахівця); східного (головний фокус уваги і критерії оцінки кар'єрних досягнень – колектив, внесок особистості в організаційне життя, лояльність і відданість організації); європейського (поділяється ще на декілька підтипів, переважно інтегративного характеру).

Цікавий підхід до бачення можливостей вивчення стратегій кар'єрного становлення та розвитку запропонував Р. Райх (2001), виокремивши дві основні моделі кар'єри для бізнес-середовища – “реформатори” і “революціонери”. Як правило, “реформатори” йдуть у минуле, як і середовище, в якому вони працювали. “Реформатори” допомагали компаніям виконувати операції швидше, краще і дешевше; саме вони давали поштовх поступовим поліпшенням: зниженню витрат, відмові від невдалих методів роботи, впровадженню нових технологій, зближенню із споживачем. Разом з тим спосіб мислення “реформаторів” був досить вузький і механістичний.

У “революціонерів” абсолютно інший спосіб мислення, вони ставлять перед собою принципово інші завдання. Замість того щоб створювати нові продукти, “революціонери” намагаються винайти новий тип організації. Завдання “революціонера” не в тому, щоб компанія, де він працює, почала проводити щось краще, швидше і дешевше. “Революціонери” приділяють більшу увагу не товарам і ринкам, а готовності організації до змін і нововведень [5].

І все ж найбільш відомим на сьогодні є підхід Е. Шейна (1996), який широко застосовується для досліджень особливостей індивідуальної кар'єрної траєкторії, оскільки базується на вивченні кар'єрних

стратегій і спрямувань особистості. Едгар Шейн (E. Schein), вивчаючи особливості побудови людиною своєї кар'єри, виокремив вісім основних кар'єрних стратегій. Вони були позначені ним як "якорі", за допомогою яких можна характеризувати професійні спрямування людини і місце кар'єри в системі її життєвих цінностей. Система кар'єрних спрямувань людини в змістовому аспекті визначає шляхи саморозвитку й особистого зростання, у тому числі їхній напрям і способи їхнього здійснення. Ієрархія кар'єрних спрямувань особистості формується протягом багатьох років. Ці структурні зміни відбуваються поступово і залежать не тільки від змін соціально-суспільного середовища, а й значною мірою пов'язані з індивідуально-типовими змінами людини [7].

Отже, на основі свого бачення завдань дослідження особливостей індивідуальної кар'єрної траєкторії Е. Шейн виокремив вісім основних кар'єрних стратегій:

1. Професійна компетентність – спрямування, пов'язане з пошуком людиною визнання своїх здібностей і талантів у певній галузі (наукові дослідження, технічне проектування, фінансовий аналіз тощо).

2. Менеджмент – стратегія, побудована на першочерговому значенні спрямованості особи на управлінську посаду, яка дає змогу управляти організацією, об'єднувати зусилля інших людей і нести всю повноту відповідальності за кінцевий результат.

3. Автономність (незалежність) пов'язана з первинною турботою особи із цим кар'єрним спрямуванням про звільнення від організаційних правил, розпоряджень та обмежень.

4. Стабільність як кар'єрне спрямування зумовлена потребою в безпеці і стабільності, для того щоб майбутні життєві події були передбачувані (розрізняють два типи стабільності: стабільність місця роботи і стабільність місця проживання).

5. Служіння відображає спрямованість людини на такі основні цінності, як робота з людьми, служіння людству, допомога людям, прагнення зробити світ кращим.

6. Виклик: основні цінності в кар'єрному спрямуванні цього типу – конкуренція, перемога над іншими, подолання перешкод, вирішення важких завдань.

7. Підприємництво: людина з такою кар'єрною спрямованістю прагне створювати щось нове; вона хоче долати перешкоди, готова до ризику, до самостійного ведення бізнесу.

8. Інтеграція стилів життя: для людей з цією стратегією кар'єра має асоціюватися із загальним стилем життя, врівноважуючи потреби людини, сім'ї і роботи; вони хочуть, щоб організаційні відносини не шкодили їхнім особистісним і сімейним інтересам; розвиток кар'єри їх цікавить тільки в тому випадку, якщо вона не порушує їхні відносини зі своїм оточенням і не руйнує уподобаний стиль життя.

Оскільки ієрархія кар'єрних спрямувань особистості формується поступово, її розуміння і бачення стратегій дає змогу враховувати не тільки зміни соціального середовища, а й значною мірою власні особистісні зміни. Саме тому кар'єрні стратегії і спрямування не мають тієї визначеності, яка притаманна сформованим на належному рівні меті і планам професійного і кар'єрного розвитку, завдяки чому вони виконують більш гнучку регулятивну функцію. Це відбиває співзвучність цієї теорії психолого-акмеологічному підходу, який досліджує можливості самореалізації особистості в умовах постійно змінного соціального середовища.

На думку автора статті, саме психолого-акмеологічний підхід найбільшою мірою відповідає баченню місця людини як фахівця в сучасному світі, обґрунтовуючи можливість і доцільність її творчої самореалізації у своїй професійній діяльності. І тому нашому баченню відповідає розуміння кар'єри з позицій психолого-акмеологічного підходу, відповідно до якого кар'єрне просування розглядається не тільки як переміщення посадовими сходинками організаційної ієрархії, а і як процес реалізації людиною себе, своїх можливостей в умовах професійної діяльності, досягнення особистістю свого “акме”. Цей підхід найточніше передає сутність реалізації людини в кар'єрі, орієнтуючи її на досягнення “акме” – піку, оптимуму в професійному розвитку на даному відрізку життєвого шляху, моменту найвищої продуктивної творчості особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі рефлексії соціально-психологічних аспектів сучасних моделей і стратегій кар'єрного становлення молоді виявлено наукові підходи, які можуть слугувати орієнтирами в наданні фахової допомоги молоді щодо усвідомленого професійного вибору та майбутнього кар'єрного шляху, вибудовування цілісного сприйняття професійного світу, розуміння особливостей кар'єрного просування особистості, прийнятних для неї шляхів кар'єрного самовизначення і зростання.

Найбільш продуктивним і найбільш перспективним з погляду вирішення практичних завдань професійного і кар'єрного розвитку молоді визнано розуміння кар'єри з позицій психолого-акмеологічного підходу, відповідно до якого кар'єрне просування розглядається не тільки як переміщення посадовими сходинками організаційної ієрархії, а і як процес реалізації людиною себе, своїх можливостей в умовах професійної діяльності, досягнення особистістю свого “акме”.

Список використаних джерел

1. Лозовецька, В. (2014). Методологічні підходи до формування кар'єри майбутніх фахівців. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України: Професійна педагогіка*, 8, 21–28.

2. Маркова, А. К. (1996). *Психология профессионализма*. Москва: МГФ.
3. Ковалевская, Е. В. (2015). *Карьерное самоопределение на начальном этапе: структурно-содержательная характеристика и формирование*. Москва: Мир науки.
4. Невструева, Т. Х., & Гнедина, Т. Г. (2006). *Динамика карьерных ориентаций личности руководителя*. Харьков: Изд-во ДВГУПС.
5. Могилевкин, Е. (2007). *Карьерный рост: диагностика, технологии, тренинг*. Санкт-Петербург: Речь.
6. Егоршин, А. П. (2011). *Управление персоналом*. Нижний Новгород: НИМБ.
7. Шейн, Э. (2002). *Организационная культура и лидерство*. Санкт-Петербург: Питер.

References

1. Lozovetska, V. (2014). Metodolohichni pidkhody do formuvannya kariery maibutnix fakhivtsiv [Methodological approaches to career development of future specialists]. *Naukovyi visnik Instytutu profesiino-tekhnichnoi osvity NAPN Ukrainy: Profesiina pedahohika* [Scientific Herald of the Institute of Vocational Education of the National Academy of Sciences of Ukraine: Professional Pedagogy], 8, 21–28 (ukr).
2. Markova, A. K. (1996). *Psikhologiya professionalisma* [Psychology of professionalism]. Moscow (rus).
3. Kovalevskaya, Ye. V. (2015). *Karyernoye samoopredeleniye na nachalnom etape: struktumno-soderzhatelnaya kharakteristika i formirovaniye* [Career self-determination at the initial stage: structural-content characteristic and formation]. Moscow: Mir nauki Publ. (rus).
4. Nevstruyeva, T., & Gnedina, T. (2006). *Dinamika kareyernukh orientatsiy lichnosti rukovoditelya* [Dynamics of career orientations of the leader's personality]. Kharkiv (rus).
5. Mogilevkin, Ye. (2007). *Karyernuy rost. Diagnostika, tekhnologii, trening* [Career growth: diagnostics, technology, training]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
6. Egorshin, A. P. (2011). *Upravleniye personalom* [Personnel Management]. Nizniy Novgorod (rus).
7. Shein, E. (2002). *Organizatsionnaya kultura i liderstvo* [Organizational culture and leadership]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).

© Спицина Л. В.

УДК 159.9.075:776.33-159.922.8

І. М. Щербакова, І. О. Костюкова

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ РЕКЛАМИ НА ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ МЕТАТЕОРІЇ МАНІПУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬСТВОМ

Представлено результати емпіричного дослідження впливу реклами на підлітків. Вплив реклами на підліткову аудиторію аналізується в межах мета-теорії маніпуляції як мутаційний (якщо він зумовлює зміну моделі світогляду і поведінки на краще), абмутаційний (коли таких змін немає), інмутаційний (у разі зміни світогляду і моделі поведінки на гірше). Підлітковий вік розглядається як період підвищеної вразливості до навіювання і маніпулювання з боку реклами. Показано, як під маніпулятивним впливом реклами швидко змінюються нестійкі погляди, оцінки та моральні переконання підлітків, автоматично стаючи специфічними мотивами їхньої поведінки. Представлено результати експериментального дослідження впливу реклами на групу підлітків (30 респондентів: 17 хлопців, 13 дівчат), яке проводилося за допомогою методики “Визначення рівня сугестивності”, анкети “Схильність до рекламного впливу”, методики “САН” (Самопочуття. Активність. Настрій). На основі результатів дослідження зроблено висновок, що: унаслідок слабкої виконавської складової вольового акту в підлітків під впливом реклами легко виникають емоційні переживання і напруженість; їм важко стримувати ригідно-інертні емоції; під впливом реклами відбувається зміна емоційної оцінки цієї реклами; ступінь впливу реклами залежить від самопочуття, активності, настрою і сугестивності підлітків; звичайними емоційними реакціями підлітків на рекламу є інтерес, радість, іронія, роздратованість, утом, емоційне збудження; характер емоційних реакцій обумовлюється мірою усвідомлення можливості задоволення тих потреб, які актуалізуються під впливом реклами або безпосередньо виникають у момент рекламного впливу. Стверджується, що після експериментального впливу реклами у підлітків на рівні емоційних реакцій спостерігаються ознаки суттєвих змін: під маніпулятивним впливом яскравої (гламурної) і веселої реклами підлітки схильні оцінювати первинні мутаційно-інмутаційні наслідки такого впливу як нейтрально-позитивні, а вторинні мутаційно-інмутаційні наслідки – як позитивно-нейтральні; після повторного впливу реклами в підлітків спостерігається поява і вияв ознак більшого емоційного збудження; абмутаційно підлітки реагують на сумну рекламу і ту, яка їх насторожує. Визначено, що показники рівня довіри і недовіри до реклами пропорційні для груп хлопців і дівчат. Зауважено, що після впливу реклами в оцінках вторинних мутацій більша частина підлітків виявляє стереотипність мислення і поведінки, ідеалізуючи віртуальний світ реклами і зберігаючи довіру до неї, що підтверджує наявність як мутаційних, так і інмутаційних наслідків рекламного впливу. Результати дослідження впливу реклами на підлітків у контексті теорії метаманіпуляції суспільством поглиблюють уявлення про психологічні особливості підліткової цільової аудиторії рекламного маркетингу та спонукають до пошуку ефективних механізмів впливу на рівень їхньої медіаграмотності задля запобігання інмутаційним наслідкам впливу реклами.

Ключові слова: абмутація, активність, вплив реклами, інмутація, мутація, настрої, реклама, самопочуття.

I. M. Shcherbakova, I. O. Kostiukova

RESEARCH OF ADVERTISEMENT INFLUENCE ON TEENAGERS IN THE CONTEXT OF A METATHEORY OF SOCIETY MANIPULATION

The article presents the results of analysis of an empirical research of advertisement influence on teenagers. Advertisement influence on teenage audience is analyzed within a manipulation metatheory as mutational (if it causes change of outlook model and behavior to the best), abmutational (in the absence of changes), and inmutational (outlook and behavior models change to the worst). The teenage age is recognized as the period of the increased vulnerability to suggestion force and manipulation from advertisement impact. Under manipulative impact of advertizing the unstable views are changing quickly, estimations and moral beliefs are automatically becoming specific motives of teenagers' behavior. Experimental study of advertizing influence on group of teenagers (30 respondents: 17 male, 13 female) was conducted by means of "Determination of suggestibility level" method, of "Tendency to advertizing influence" questionnaire, of "SAM" (State of Health. Activity. Mood) method. Research results confirm that due to a weak executive part of the strong-willed act, teenagers under the influence of advertizing easily have emotional experiences and tension. It is difficult for teenagers to constrain the rigid-inert emotions. It is found that under the influence of advertizing the emotional assessment of this advertisement changes. The extent of advertisement influence is defined by the level of health, activity, mood and suggestibility of teenagers. Interest, joy, irony, irritability, fatigue, emotional excitement are teenagers' usual emotional reactions to advertizing. The character of emotional reactions is caused by the extent of satisfaction possibility understanding of those requirements which are actualized under the advertisement influence or directly arise at the time of advertizing influence. It is confirmed that after experimental advertisement impact the significant changes are observed at the level of teenagers' emotional reactions. Under manipulative impact of bright (glamorous) and funny advertisement the teenagers are inclined to estimate primary mutational-inmutational consequences of advertisement impact as neutral-positive, and secondary mutational-inmutational consequences they tend to estimate as positive-neutral. After repeated advertisement impact on teenagers it is recognized the emergence and manifestation of big emotional excitement. The teenagers tend to react abmutationally to the sad and suspensive advertisement. It is found that indicators of credibility level upon the advertisement are proportional for female and male groups. It is noted that after the advertisement impact the biggest part of teenagers estimates the secondary mutations in a way of stereotype thinking and behavior, idealizing the virtual world of advertizing and keeping the trust to it. This confirms the existence of both mutational and inmutational consequences of advertisement influence. Research results of advertisement influence on teenagers in the context of the metamaniipulation of society theory deepen the ideas on psychological features of teenage target audience of advertizing marketing, and induce to search for the effective influence mechanisms to increase their media literacy for prevention of the inmutational consequences of advertisement influence.

Key words: abmutation, activity, advertisement influence, inmutation, mutation, mood, advertizing, state of health.

Постановка проблеми. Реклама впливає на різні цільові аудиторії споживачів продуктів і послуг, що рекламуються. На думку переважної більшості науковців, мова, якою сучасна реклама звертається до людей, – це мова маніпулювання. Під впливом реклами діти й підлітки можуть мислити готовими асоціаціями, ставити поверхові запитання, виявляти схильність до конформізму. Реклама може прищеплювати зневіру і цинізм. Ця тенденція простежується під впливом реклами, яка “повна брехні”; “... переконавшись у брехливості рекламних обіцянок, діти переносять свою недовіру на дорослих, тому що ті є творцями реклами, а потім і на суспільство з його цінностями” [1]. Вважаємо, що в умовах інформаційного тиску і рекламного матракажу доцільно порушити питання про необхідність ґрунтовного аналізу наслідків впливу реклами на найменш захищені групи, якими є діти і підлітки. Насамперед це стосується підлітків, у яких інмутаційні наслідки впливу реклами можуть виявлятися у вигляді деформації мотиваційно-потребової сфери, у негативному іміджі, конформізмі, ідеалізації віртуального світу, когнітивному дисонансі, стереотипності мислення і поведінки, нігілізмі і соціальній мімікрії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджували вплив реклами на дітей, підлітків і молодь, слід відзначити Н. Авдєєву, О. Асмолова, Н. Березовську, Ю. Василькіна, В. Волкова, М. Діас, А. Дубягу, Л. Звонарьова, О. Нікітіна, В. Колесникову, Л. Сокурянську, О. Тарасова, А. Тимофєєва, Е. Півнєва, Н. Фоміних. Перспективним напрямом дослідження впливу реклами на різні цільові групи клієнтів рекламного маркетингу є аналіз процесів маніпулятивного впливу реклами в межах метатеорії маніпуляції суспільством (О. Холод, Т. Клінкова, Н. Кравченко, Є. Цимбаленко).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. З огляду на методологічну невизначеність поняття “реklamний вплив”, що одночасно означає як процес (вплив як дія або сукупність дій, спрямованих на зміну об’єкта впливу; дія, спрямована на зміну потребово-мотиваційного комплексу об’єкта рекламного впливу), так і результат (конкретні форми, а саме дії, що змінюють поведінку), маємо визнати необхідність теоретико-методологічних досліджень рекламного впливу як процесу і як результату. Такі дослідження доцільно проводити в контексті вивчення первинних і вторинних мутаційно-інмутаційних ефектів впливу реклами на цільових клієнтів рекламного маркетингу, зокрема підлітків.

Метою статті є аналіз результатів емпіричного дослідження мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами на підлітків у контексті метатеорії маніпуляції суспільством.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному словнику іншомовних слів подано кілька визначень слова “реклама” (від фр. *reclame*, лат. *reclamo* – вигукую, кличу) [2], узагальнення яких дає

підстави тлумачити рекламу як засіб привертання уваги покупців, споживачів, глядачів і користувачів популяризацією чогось або поширенням інформації про що-небудь або кого-небудь за допомогою преси, радіо, телебачення і плакатів. Реклама все частіше втручається в життя людини, виходячи за межі суто комерційних інтересів і нав'язуючи споживачам систему певних стандартів, життєвих цінностей та світоглядних орієнтацій. Сучасна реклама використовує велике розмаїття технологій, спрямованих на зміну поведінки суб'єкта і формування комплексних уявлень про переваги конкретного об'єкта реклами. Існує думка, що якщо інформація рекламного повідомлення правильно сприйнята адресатом, адресант може розраховувати на кілька сценаріїв подальшого розвитку: двосторонню комунікацію (якщо це можливо), прагнення до дій і дієвість [3]. Останній наслідок (дієвість) є важливим для рекламної індустрії.

Вплив реклами має мутаційні, абмутаційні та інмутаційні наслідки. Зважаючи на це, ми структурували наше дослідження в контексті метатеорії маніпуляції О. Холода [4]. Основним постулатом теорії є твердження про те, що зміни поведінки суб'єкта і масової аудиторії під впливом ЗМК можуть бути як позитивними (мутації), так і негативними (інмутації). Головним категоріальним критерієм метатеорії маніпуляції є поняття “інмутація” – зміна поведінки на гірше тієї маси людей (аудиторії), яка безпосередньо чи опосередковано пов'язана зі сприйняттям продукції або її обговоренням та оцінкою (процес зміни на гірше аксіологічних систем і моделей поведінки учасників масової комунікації під впливом її продукції) [5].

Інмутація охоплює процеси: 1) розбалансування; 2) руйнування; 3) знищення. Розбалансування (інмутація) – початковий процес незворотних змін моделей поведінки. Процеси розбалансування втілюються за допомогою технологій: інмутації законів, норм і правил поведінки; інформаційного охоплення (пропаганда); антиреклами; формування негативного іміджу (трешімідж); інмутації оточення; зміни на гірше соціально значущих потреб і потреб соціальної самореалізації особистості; а також когнітивних технологій примусового керування поведінкою. Руйнування (інмутація) – проміжний процес (між розбалансуванням і знищенням) змін моделей поведінки, якому притаманні ознаки ламання, значного порушення структури і функцій. Руйнування (інмутація) реалізується за допомогою технологій: руйнування моделей поведінки; інформаційного протистояння-боротьби; руйнування особистісних моделей поведінки. Знищення (інмутація) – кінцевий процес незворотних змін моделей поведінки [4; 6].

Наслідки впливу реклами на підлітків ми дослідили експериментально. Емпіричне дослідження мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами проводилося серед підлітків м. Гадяч. Респонденти – 30 осіб (17 хлопців, 13 дівчат). Психодіагностичний інструментарій: методика

“Визначення рівня сугестивності”, анкета “Схильність до рекламного впливу”, методика “САН”. Щоб визначити достовірність отриманих результатів, було використано якісний та кількісний аналіз отриманих даних, а також критерій F Фішера (для зіставлення досліджуваних вибірок за рівнем і розподілом ознак, які досліджувались). Вивчення мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами на підлітків проводилося за такою схемою: бесіда на тему “Реклама: історія і сьогодення” – діагностика рівня самопочуття, активності, настрою респондентів до рекламного впливу (до РВ) – визначення рівня сугестивності – визначення схильності до рекламного впливу – експериментальний вплив реклами (ВР): демонстрація реклами (показ телереклами) – повторне визначення рівня самопочуття, активності, настрою респондентів після впливу реклами (після ВР) – діагностика вторинних мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами: повторне визначення схильності до рекламного впливу після впливу реклами – кількісний і якісний аналіз отриманих результатів – бесіда на тему “Вибір без вибору, або Я за свідомий вибір” – обговорення результатів.

На початку експерименту було проведено бесіду на тему “Реклама: історія і сьогодення”. Респонденти були поінформовані про історію реклами, її види. Інформація про наслідки впливу реклами була навмисно проігнорована на початку експерименту. За допомогою методики “Визначення рівня сугестивності” було з’ясовано, що 47% респондентів загальної вибірки мають середній рівень сугестивності. Більшість респондентів із середнім рівнем сугестивності – дівчата (78% – вибірка дівчат). Підвищений рівень сугестивності мають 20% респондентів загальної вибірки; із них більшу частину становлять хлопці – 29% (від вибірки хлопців). Аналогічну ситуацію зафіксовано і щодо показника зниженого рівня сугестивності, який переважає у 33% респондентів загальної вибірки, серед яких більшість становлять хлопці – 47% (від вибірки хлопців). Підвищений і середній рівень сугестивності у 62% респондентів загальної вибірки свідчить про те, що вони можуть як піддаватися впливу реклами, так і навпаки. На особливу увагу заслуговують респонденти з підвищеним рівнем сугестивності (20%), адже вони досить легко піддаються впливу (зокрема впливу реклами в процесі експерименту).

Наступним етапом нашого дослідження була діагностика самопочуття, активності, настрою та схильності до впливу реклами респондентів до рекламного впливу (до РВ) і після впливу реклами (після ВР). За допомогою методики “САН” ми визначили самопочуття, активність і настрої респондентів до РВ і після ВР. Ставлення до реклами, вплив реклами, довіру до реклами, емоційний стан під впливом реклами та емоційну оцінку реклами, яка впливає, було досліджено за допомогою методики “Схильність до впливу реклами”.

Вплив реклами здійснювався за допомогою показу відеореклами. З етичних міркувань ми не називали торговельні марки рекламованої продукції. Респонденти переглянули 20 рекламних роликів, а саме: чаю, соку, шоколаду, сухариків, їжі швидкого приготування, питної води, м'ясних виробів, канцелярських товарів, шкільної форми, косметичної продукції, парфумів, засобів гігієни, туристичної фірми, автомобіля, спортивного інвентарю, модельної агенції, лікарського засобу, мережі швидкого харчування, смартфона, соціальну рекламу, римейк художнього фільму. Зауважимо, що частина рекламного матеріалу до цього була знайома респондентам. Отже, її вплив уже мав первинні мутаційно-інмутаційні наслідки. Саме тому ми зосередили увагу на вторинних мутаціях/інмутаціях індивідуальної і групової поведінки респондентів під впливом реклами. Після перегляду реклами респонденти повторно пройшли діагностику. За допомогою методики "САН" ми визначили рівні самопочуття, активності і настрою респондентів до рекламного впливу і після впливу реклами. Встановлено, що переважна більшість підлітків (загальної вибірки) до рекламного впливу мала середній рівень: самопочуття – 59%, активності – 70%, настрою – 57%. Низький рівень зафіксовано: 30% – погане самопочуття; 23% – знижений рівень активності; 30% – погані настрої. Після перегляду відеореклами (після ВР) констатовано відсутність будь-яких змін у тих респондентів загальної вибірки, які мали до ВР низький рівень самопочуття, активності і настрою. Визначено наявність абмутації у 3% респондентів загальної вибірки. Для групи респондентів із низьким рівнем САН (поганим самопочуттям, низькою активністю, поганим настроєм) наслідки впливу реклами є абмутаційними (рекламні повідомлення ігнорувалися, не сприймалися адресатами, унаслідок чого у них не виникло прагнення до конкретних дій та бажання діяти). Відсутність прагнення до дії і дієвості на фоні незмінності рівня САН (самопочуття, активності, настрою) свідчить про абмутаційний характер впливу реклами. Для респондентів із середніми та високими показниками самопочуття, активності і настрою вплив реклами мав мутаційно-інмутаційні наслідки. У процесі рекламного впливу було виявлено наявність суттєвих змін самопочуття, активності і настрою у респондентів загальної вибірки, які мали до ВР помірні показники (середній рівень). Після ВР їхня кількість зменшилася на 66%, а саме: на 19% (рівень самопочуття), 20% (рівень активності) і 27% (рівень настрою). Зважаючи на збільшення на 13% (рівень самопочуття), 20% (рівень активності) і 30% (рівень настрою) кількості респондентів групи високого рівня САН, констатовано наявність у 63% респондентів мутаційних наслідків впливу реклами. Отже, вплив реклами мав мутаційні наслідки (покращення самопочуття, підвищення активності, поліпшення настрою).

Ставлення підлітків до реклами, міру довіри до реклами та самооцінку впливу реклами ми визначили за допомогою методики

“Схильність до впливу реклами” (до РВ і після ВР). Отримані дані свідчать, що до РВ у 55% респондентів загальної вибірки (окремо у 47% хлопців і 61% дівчат) переважало нейтрально-позитивне ставлення до реклами (абмутаційно-мутаційні наслідки первинного РВ). Три відсотки підлітків загальної вибірки (8% дівчат) мали до ВР нейтрально-негативне ставлення до реклами (абмутаційно-інмутаційні наслідки первинного РВ). Нейтральне ставлення до реклами зафіксовано у 26% респондентів загальної вибірки (абмутаційні наслідки первинного РВ), серед них переважну більшість становили хлопці (41%). Позитивне ставлення до реклами мали 15% респондентів загальної вибірки (мутаційні наслідки первинного РВ), із них переважна більшість – дівчата (23% від вибірки дівчат). Позитивно-нейтральне ставлення до реклами після ВР зафіксовано у 93% підлітків: позитивне (46,5%) і нейтрально-сприйнятне (46,5%), що можна вважати мутацією. Емоційно-позитивне сприймання реклами спостерігалось серед дівчат. Хлопці в оцінках зовнішніх впливів реклами були емоційно-нейтральними. Характерно, що вторинні мутаційно-інмутаційні наслідки РВ респонденти оцінили як позитивно-нейтральні (93%), тобто мутаційно-абмутаційні.

Встановлено, що вплив реклами визнають 57% респондентів загальної вибірки. Відповідно 43% респондентів не визнають впливу реклами (не визнають наявності мутаційно-інмутаційних наслідків первинного впливу реклами), що можна пояснити низьким рівнем медіа-грамотності. Ми з'ясували, що після ВР кількість респондентів, які визнали наявність первинних мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами, збільшилася з 57% (до РВ) до 80% (після ВР) (респонденти визнали наявність мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами). Аналізуючи вторинні мутаційно-інмутаційні наслідки впливу реклами, ми з'ясували, що після перегляду рекламних роликів за показником “Вплив реклами” респонденти достовірно частіше обирали відповідь “так” ($\phi = 2,66$ при $p \leq 0,001$). Це змусило нас замислитися над тим, чи довіряють респонденти рекламі.

З'ясувалося, що до ВР (на рівні первинних мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами) 50% респондентів довіряли рекламі, не довіряли також 50%. Показники рівня довіри і недовіри до реклами є пропорційними для хлопців і дівчат. Встановлено, що після ВР в оцінках вторинних мутацій у респондентів переважає довіра до реклами, що підтверджує наявність мутаційно-інмутаційних наслідків впливу реклами (до РВ – 50%, після ВР – 73%). Виявилось, що “довіра до реклами” зросла після перегляду відеороликів (після ВР) – $\phi^* = 1,88$ при $p \leq 0,03$.

Після ВР на рівні емоційних реакцій на рекламний вплив респонденти відреагували: втomoю (до РВ – 20%, після ВР – 3%), радістю (до РВ – 20%, після ВР – 13%), іронією (до РВ – 17%, після ВР – 0%), інте-

ресом (до РВ – 13%, після ВР – 64%), роздратованістю (до РВ – 13%, після ВР – 3%), відчуттям голоду (до РВ – 10%, після ВР – 0%), емоційним збудженням (до РВ – 7%, після ВР – 17%). Після ВР 64% респондентів визнали наявність емоційного збудження. На нашу думку, це підтверджує той факт, що вплив реклами завжди спрямовується на емоційну сферу людини. Відповідні зміни відбулися на рівні емоційних оцінок реклами (до РВ і після ВР). З'ясовано, що до РВ респонденти емоційно оцінювали рекламу як яскраву (47%), веселу (27%), смішну (10%), таку, що насторожує (10%), сумну (6%). Під впливом переглянутих відеороликів (ВР) було зафіксовано зміну емоційних оцінок реклами. Так, після впливу реклами у підлітків достовірно змінився рівень емоційного збудження ($\varphi^* = 3,85$ при $\rho \leq 0,0001$). Респонденти були категоричні і безкомпромісні щодо емоційних оцінок реклами, що впливає: “яскрава” (до РВ – 47%, після ВР – 74%), “весела” (до РВ – 27%, після ВР – 13%), “смішна” (до РВ – 10%, після ВР – 13%). Підлітки достовірно частіше обирали відповідь “яскрава” ($\varphi^* = 1,855$ при $\rho \leq 0,03$) та уникали відповідей “сумна” і “така, що насторожує” ($\varphi^* = 3,22$ при $\rho \leq 0,0001$). Ставлення підлітків до реклами позитивне. Більшість визнає, що реклама впливає на появу бажання щось купити або зробити. Однак є й ті, хто не довіряє рекламним роликам, ігнорує рекламу, а також ті, кого вона дратує. Яскраво вираженими емоційними реакціями, які виникали у підлітків під впливом реклами, були емоційне збудження, інтерес і радість. Підлітки схильні оцінювати рекламу як гламурну і позитивну; при цьому їм дуже важко стримувати бажання діяти і мати “все і зараз”, мати найкраще або мати переважно те, що є статусним. Простежується порушення через вплив реклами сформованої системи оцінок. Своєю чергою це супроводжується порівняннями, які можуть підсилювати почуття незадоволеності від нереалізованої об'єктивованої потреби, що може зумовлювати явища фрустраційного порядку. З огляду на отримані результати проведено бесіду (“Вибір без вибору, або Я за свідомий вибір”), спрямовану на розкриття психології рекламних маніпуляцій для створення “непотрібних потреб і виборів”.

Висновки. Аналіз отриманих даних показав надзвичайну вразливість підлітків до рекламного впливу. Групою ризику є підлітки, які мають вищий від середнього рівень сугестивності, адже саме рівень сугестивності визначає ступінь впливу реклами: що вищий рівень сугестивності, то сильніший вплив реклами. Під впливом реклами у підлітків помітно змінюється рівень емоційного збудження, емоційна оцінка реклами. Вплив реклами посилює інтерес до рекламованої продукції, формує відповідні “непотрібні потреби”, актуалізує їх, провокуючи посилення емоційного збудження до і після впливу реклами. У разі усвідомлення можливості досягти бажаного (об'єктивованої потреби) підлітки виявляють мутаційні реакції (зміна емоційного тла діяльності; підвищення рівня активності; відчуття впевненості). Коли ж вони розу-

міють, що таких ресурсів бракує (обмеженість дій, аби задовольнити об'єктивовану рекламою потребу), у них виявляються інмутаційні наслідки впливу реклами (зниження настрою, роздратованість, песимізм, цинізм, образа, почуття відчаю). Абмутаційно реагують на вплив реклами підлітки, які мають низький рівень сугестивності і достатній рівень вольової саморегуляції.

Підлітки визнають факт впливу реклами і нейтрально-позитивно оцінюють первинні мутаційно-інмутаційні та позитивно-нейтрально – вторинні мутаційно-інмутаційні наслідки рекламного впливу. Підлітки, які заперечували мутаційно-інмутаційний вплив реклами до безпосереднього її впливу, після такого впливу визнали появу мутаційно-інмутаційних наслідків у вигляді бажань, інтересів, емоцій, потреб, які з'явилися під впливом реклами. Апелюючи до емоційної сфери підлітків, реклама спровокувала появу вторинних мутаційно-інмутаційних реакцій, в оцінках яких у підлітків переважає довіра до реклами, що підтверджує мутаційно-інмутаційну природу її впливу. “Довіра” до реклами збільшувалася пропорційно кількості переглядів телереклами. Вплив реклами “зробив свою справу”, зумовивши появу у підлітків “непотрібних потреб”.

Щоб підлітки не робили “вибір без вибору”, потрібно проводити просвітницьку роботу, спрямовану на підвищення рівня їхньої медіаграмотності. Саме тому перспективним напрямом подальших наукових розвідок ми вважаємо вивчення мутаційно-інмутаційних ефектів рекламного впливу та розроблення психотехнологій, спрямованих на підвищення медіакомпетентності підлітків як цільової аудиторії рекламного маркетингу.

Список використаних джерел

1. Тимофеев, А. В. (2011). Влияние телевизионной рекламы на детскую психику. *Научные работы Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, 25, 168–171.
2. Нечволод, Л. І. (2008). *Сучасний словник іншомовних слів*. – Харків: Торсінг плюс.
3. Резепов, И. Ш. (2009). *Психология рекламы и PR*. – Москва: Дашков и Ко.
4. Холод, О. М. (2010). Маніпуляція суспільством: мутація й інмутація як концепція соціально-комунікаційних технологій. *Освіта регіону*, 2, 108–111.
5. Холод, О. М. (2012). Інмутаційні, абмутаційні та мутаційні процеси сучасного суспільства в межах метатеорії маніпуляції. *Світ соціальних комунікацій*, 8, 7–10.
6. Цимбаленко, Є. (2012). Інмутація під впливом рекламних повідомлень. *Світ соціальних комунікацій*, 8, 118–121.

References

1. Tymofieiev, A. V. (2011). Vplyv televiziinoi reklamy na dytiachy psykhyku [Influence of television advertising on the child's psyche]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Filolo-*

- hichni nauky* [Scientific works of Kamianets-Podilskyi national University named after Ivan Ogienko. Philological science], 25, 168–171 (ukr).
2. Nechvolod, L. I. (2008). *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv* [The modern dictionary of foreign words]. Kharkiv: Torsinh plius (ukr).
 3. Rezepov, I. Sh. (2009). *Psikhologiya reklamy i PR* [Psychology of advertising and PR]. Moscow: Dashkov i Ko (rus).
 4. Kholod, O. M. (2010). Manipuliatsiia suspilstvom: mutatsiia i inmutatsiia yak kontseptsiiia sotsialno-komunikatsiinykh tekhnolohii [Manipulation of society: mutation and Natasa as the concept of social communication technology]. *Osvita rehionu* [Education in the region], 2, 108–111 (ukr).
 5. Kholod, O. M. (2012). Inmutatsiini, abmutatsiini ta mutatsiini protsesy suchasnoho suspilstva v mezhakh metateorii manipuliatsii [Inmutational, abutatory and mutational processes of modern society within the framework of the meta-theory of manipulation]. *Svit sotsialnykh komunikatsii* [The World of Social Communications], 8, 7–10 (ukr).
 6. Tymbalenko, Ye. (2012). Inmutatsiia pid vplyvom reklamnykh povidomlen [Immutation under the influence of advertising messages]. *Svit sotsialnykh komunikatsii* [The World of Social Communications], 8, 118–121 (ukr).

© Щербакова І. М., Костюкова І. О.

НАШІ АВТОРИ

Бевз Галина Михайлівна

доктор психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Гуменюк Ольга Ігорівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дворник Марина Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дідик Наталія Федорівна

науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коваль Геннадій Валерійович

аспірант Запорізького національного університету

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Костюкова Інна Олексіївна

студентка 4 курсу Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Остапенко Ірина Віталіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сіверс Зінаїда Феодосіївна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин, заступник директора з науково-методичної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Спіцина Лариса Валеріївна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Запорізького національного університету

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Щербакова Ірина Миколаївна

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

- Сушиї О. В.* Соціальна психологія націєтворення: концептуальні засади і методологічні принципи дослідження 3
- Бевз Г. М.* Зміна нормативного статусу соціального акту у зв'язку із змінами соціальних систем: нормативний простір, конфлікти та комунікація..... 20

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

- Духневич В. М.* Психологічні наслідки воєнного конфлікту на сході: теоретичний аналіз явищ політико-правової сфери..... 31
- Коробка Л. М.* Психологічні стратегії як засоби реалізації індивідуальної і колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту 46
- Спіцина Л. В., Коваль Г. В.* Соціально-психологічні аспекти мотивації волонтерської допомоги 57
- Дідик Н. Ф.* Вплив сімейних проблем на психологічний стан військовослужбовців під час АТО..... 68
- Вінков В. Ю.* Соціально-психологічні чинники готовності громадян до надання допомоги особам, які зазнали впливу воєнного конфлікту..... 81

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

- Кочубейник О. М.* Соціальна механіка виробництва аномії: дискурсивний вимір 92
- Жадан І. В.* Метафоричні моделі громадянської і національної самоідентифікації молоді 105
- Остапенко І. В.* Комунікативні бар'єри національної та громадянської самоідентифікації молоді в різних підсистемах соціальної взаємодії... 115

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

- Слюсаревський М. М.* Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба “інвентаризації” 126

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

- Титаренко Т. М.* Соціально-психологічна реабілітація особистості: етапи, технології, техніки 157
- Сіверс З. Ф.* Методологічні засади дослідження психологічних чинників становлення та виявів політико-правової свідомості особистості..... 168

<i>Ларіна Т. О.</i> Особливості вияву копінг-стратегій особистості, що зазнала впливу травматичної ситуації	180
<i>Дворник М. С.</i> Мобільний застосунок у системі соціально-психологічної реабілітації травмованої особистості	192

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ
У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ**

<i>Гуменюк О. І.</i> Дослідження цифрового комунікативного простору в контексті впровадження реформи освіти	202
<i>Спіцина Л. В.</i> Моделі і стратегії кар'єрного становлення молоді: соціально-психологічні аспекти	213
<i>Щербакова І. М., Костюкова І. О.</i> Дослідження впливу реклами на підлітків у контексті метатеорії маніпуляції суспільством	223
Наші автори	233

CONTENTS

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASICS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

- Sushyi O. V.* The Social Psychology of Nation-Building: Conceptual Framework and Principles of Research Methodology..... 3
- Bevz H. M.* The Change of Social Action Normative Status Due to the Changes of Social Systems: Normative Space, Conflicts, and Communication 20

PSYCHOLOGY OF WAR AND PEACE

- Dukhnevych V. M.* Psychological Consequences of The Military Conflict in the East: Theoretical Analysis of Politico-Legal Sphere Phenomena..... 31
- Korobka L. M.* Psychological Strategies as Means of Implementation of Individual and Collective Adaptation to the Consequences of Armed Conflict 46
- Spitsyna L. V., Koval H. V.* The Socio-Psychological Aspects of Motivation of Volunteering Help 57
- Didyk N. F.* The Influence of Family Problem on the Psychological State of the Servicemen During ATO 68
- Vinkov V. Yu.* Socio-Psychological Factors of Citizens' Willingness to Provide Help to Persons Affected by the Military Conflict..... 81

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

- Kochubeynyk O. M.* Social Mechanics of Anomie Production: Discursive Dimension 92
- Zhadan I. V.* Metaphorical Models of Youth Civic and National Self-Identification 105
- Ostapenko I. V.* Communicative Barriers of Youth's National and Civic Self-Identification in Various Subsystems of Social Interaction..... 115

PSYCHOLOGY OF MASSES AND COMMUNITIES

- Sliusarevskiyi M. M.* Scientific Ideas on Psychics Components of Large Groups: Inventorization Attempt 126

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

- Tytarenko T. M.* Socio-Psychological Rehabilitation of Personality: Stages, Technologies, Techniques..... 157
- Sivers Z. F.* Methodological Principles of the Research on Psychological Factors of the Statement and Manifestations of Politico-Legal Consciousness of Personality 168

<i>Larina T. O.</i> The Features of the Coping Strategies Manifestation in Personality Affected by a Traumatic Situation	180
<i>Dvornyk M. S.</i> Mobile Application in The System of Socio-Psychological Rehabilitation of Traumatized Personality	192

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION
IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS**

<i>Humeniuk O. I.</i> Digital Communication Space Research in the Education Reform Context.....	202
<i>Spitsyna L. V.</i> Models and Career Strategies for Youth: Socio-Psychological Aspects.....	213
<i>Shcherbakova I. M., Kostiukova I. O.</i> Research of Advertisement Influence on Teenagers in the Context of a Metatheory of Society Manipulation	223
Authors	233

- Наукові студії** із соціальної та політичної психології :
- Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко]. – Київ : Талком, 2018. – Вип. 41 (44). – 240 с.

Черговий випуск збірника знайомить читача з роботами, представленими на звітній науковій сесії Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, а також із незалежними дослідженнями фахівців соціально-психологічної сфери. Обговорюється широке коло питань, зумовлених трансформаційними процесами в українському суспільстві, – від теоретико-методологічних засад соціальної та політичної психології до особистісної та прикладної проблематики. Представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з питань психології великих груп, націєтворення, нормативності, громадянської самоідентифікації, політико-правової сфери. Пропонуються стратегії соціально-психологічної реабілітації, адаптації, регуляції наслідків воєнного конфлікту. Аналізуються проблеми впровадження освітньої реформи, інформаційних впливів на молодь та підлітків.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

The current issue of the collection introduces the works presented at the reporting scientific session of the Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, as well as with the independent studies of specialists in the socio-psychological sphere. The wide range of issues caused by transformational processes in Ukrainian society is discussed, – from theoretical and methodological principles of social and political psychology to personal and applied problems. The results of theoretical and empirical researches on issues of psychology of large groups, nation-building, normativity, civic self-identification, and politico-legal sphere are presented. Strategies for socio-psychological rehabilitation, adaptation, and regulation of the consequences of a military conflict are proposed. Problems on implementation of educational reform, on informational influences on youth and adolescents are analyzed.

The edition is addressed to social and political psychologists, specialists of adjacent sciences, teachers, PhD students, and university students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Засновано в 1995 році

Випуск 41(44)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад та редакція анотацій (англ.): *М. С. Дворник*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Н. О. Ткаченко

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 26.06.2018 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,8.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Талком”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №1333 від 12.11.2008 р.

01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 15, оф. 8
